

BCE CBIT
BCE CBIT

3

1975

CBIT
CBIT
CBIT
CBIT

BCE CBIT
BCE CBIT
BCE CBIT
BCE CBIT
BCE CBIT

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1975-3

(201)

БЕРЕЗЕНЬ

**Рік видання
вісімнадцятий**

ВСЕСВІТ

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ**

Видавництво «Радянський письменник»

Київ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

АЛЕКСЕЯ ПЛУДЕК. Ва-бани. Роман. (Переклад з чеської Йосипа Андер- ша та Ганни Пашно.)	3
ПОЕТИ ЧОРНОГОРІЇ	
МІРКО БАНЕВИЧ, РАДОВАН ЗОГО- ВИЧ, ЯНКО ДЖОНОВИЧ, ДУШАН КОСТИЧ, СРЕТЕН ПЕРОВИЧ, МІЛО КРАЛЬ, БЛАЖО ЩЕПАНОВИЧ. (Пе- реклад з сербо-хорватської В. Олій- ника, З. Гончарука, П. Засенка, П. Мовчана, Л. Скирди.)	96
МАРТІН ВАЛЬЗЕР. Філіпсбурзьні подруж- жя. Роман. Закінчення. (Переклад з німецької Євгена Поповича.)	117

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

МІКЕЛАНДЖЕЛО БУОНАРРОТІ. Поезії. (Переклад з італійської Миколи Ба- жана.)	167
---	-----

ЖИТТЯ І СЛОВО

АЛІСА ГОЛИШЕВА. Англо-канадська пое- зія наших днів.	174
ЮРІЯ СЕГАЛ-СЕРКОВ. Норман Мейлер у пошуках істини.	177
МИХАЙЛО ДУДЧЕНКО. Новий переклад — нова інтерпретація.	182

УКРАЇНА І СВІТ

СВІТОВА СЛАВА ШЕВЧЕНКА.	187
Незабутні дні.	188
ІВАН СТЕЦЬ. Кобзар в Угорщині.	189
ТЕОКТИСТ ПАЧОВСЬКИЙ. Твори Шевчен- ка в перекладах Є. Єнджесевича.	192
МАЙЯ КАШЕЛЬ. Тарасове слово серед в'єтнамського народу.	194
ІРИНА ЛУНЬЄВИЧ. Шевченко французь- кою мовою.	195
ТЕТЯНА ЧЕРНИШОВА. «Заповіт» Т. Г. Шевченка в аспекті зв'язків зі світовою літературою.	198

СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

ОЛЕГ МИКИТЕНКО. Сонячні кларнети зву- чать словацькою мовою. (Павло Тичина. «Золотий годин». Браті- слава, «Татран», 1974.)	201
ВАСИЛЬ ШЕВЧУК. Довженко в новому чеському виданні. (Олександр Дов- женко. «Зачарована Десна». Пра- га, «Одеон», 1974.)	203
КІРА ШАХОВА. Роман «Біла пляма» в НДР. (Василь Козаченко. «Біла пляма». Берлін, «Фольк унд велт», 1974.)	205

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВ ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

ПЛАТОН БІЛЕЦЬКИЙ. Мікеланджело.	207
Нові обрії.	220
Трагедія в Капріві.	224
Нафтова лихоманка у Північному морі.	225
АНРІ АЛЕГ. Каракуера. Щось прогніло в раю.	227
Літературно-мистецька хроніка.	231
Звідусіль.	236
Веселі сторінки.	238

АЛЕКСЕЙ ПЛУДЕК

Алексей Плудек (нар. 1923 р.) — відомий чеський прозаїк, автор творів на історичну тему і численних книжок для дітей. В романі «Ва-банк» А. Плудек першим у художній літературі звернувся до подій 1967—1968 рр. у житті чехословацького суспільства і з марксистських позицій переконливо змалював підривну діяльність антисоціалістичної «еліти» в ЧССР, що блокувалася з силами міжнародної імперіалістичної реакції. Роман «Ва-банк», опублікований минулого року, був відзначений премією Чеської спілки письменників і Літературного фонду.

ВА-БАНК

РОМАН

I

Нічний телефонний дзвінок мене завжди лякає.

Після такого дзвінка перерваний сон буде важким вже аж до ранку. Це буде скоріше самотнє нічне неспання під сюрчання цикад у темному гіллі левантських сосен з довгими м'якими голками, під таємниче шелестіння конусоподібного кипариса з шорстким, наче у складках, стовбуром, і тіні кажанів мигтітимуть на фіранках у місячному сяйві; а осел з сусіднього двору не переставатиме нарікати на свою гірку долю.

Цього разу міг дзвонити керівник будівництва інженер Коуцький або диспетчер Краль. Але могли подзвонити і з Праги. Зараз там ще не так пізно... Все-таки різниця в часі — кілька годин... Це, власне, найкращий час для напівприватних телефонних розмов. Правда, трохи задорогих... Але за день до мого відльоту з Близького Сходу додому будь-хто може надумати, який сувенір хотів би мати. Проте цього дзвінка я аж ніяк не міг сподіватися. Дзвонив Абдул Малех. Не інженер. Не пра-

Роман друкується зі скороченнями.

цівник партії БААС. Не партнер. Якщо міркувати догматично, це був, власне, класовий ворог. Колишній лихвар, що сидів на шиї цілого краю — від Леванту аж до Магрибу, а сьогодні основний постачальник спецівок, джинсів, робочих блуз, взуття і дощовиків для невеличкої колонії чехів і словаків, що будують тут нафтопереробний завод з відповідними цехами, комунікаціями й потрібним суміжним устаткуванням. Його кар'єра завершилася шлюбом з чешкою, яку він звів під час свого чотирнадцятиденного перебування в Празі. «Бідна дівчина, — казав собі тоді Богата, — вона навіть не підозрює, що для нього це звичайна торгівля; тут за дружину йому довелося б віддати все своє багатство, а так має її даром». Розчарування чекало її вже в аеропорті: вона мусила йти позад свого чоловіка, їхати в іншому таксі. Після прибуття додому вона потрапила під нагляд Абдулової матері й жила на становищі служниці. Через рік у неї народилася дитина, через два — друга, зараз вона чекає третьої. У кіно вона не була за цей час жодного разу, на прогулянки ходить лише в супроводі чоловіка, щоб жінки не трактували її як проститутку і щоб не чіплялися чужі чоловіки.

Які листи вона надсилає додому! Богата знає ці листи: вони мають утішити батьків і викликати заздрість у знайомих. Воїстину пиха може бути матір'ю дурості.

Він тихо назвав себе (Інка вже спала):

— Інженер Богата.

— Добре, що ви ще не спите, пане інженер.

— Сплю.

— Я розумію, що для вас це вже пізно, але для друзів ніколи не має бути пізно.

— Що сталося?

Абдул Малех любив залагоджувати свої торговельні справи вночі, в маленьких кав'ярнях.

— Я хотів би вас познайомити з одним чоловіком. Він вас зацікавить. А ви його. Може, вам пощастить дізнатися щось новеньке про вашу поїздку до Чехословаччини.

Богата занепокоївся. Він не любив літати, хоч за своє життя налітав не один десяток тисяч кілометрів над трьома континентами. Кожного разу він придушував у собі страх, дивився вниз на пустелю або гладінь моря як на велику бетонну плиту, а вночі спав. Він завжди полегшено зітхав, коли колеса торкалися злітної смуги. Що хоче сказати йому якийсь знайомий Малеха про завтрашній політ до Праги?

Він спробував одігнати страх. Недавно іракські студенти змусили екіпаж французького літака, що летів з Парижа до Тель-Авіва, змінити курс. «Завтра я полечу британським «боїнгом», який через кілька годин вилетить з Сінгапура.

— Хто він такий?

— Потім довідаєтеся. За десять хвилин я засигналю під вашими вікнами й чекатиму, поки вийдете. Нам треба кілька хвилин десь посидіти.

Богата не мав сумніву, що Абдул Малех таки приїде й сигналізувати, поки не витягне його з будинку. Цієї ночі він уже не засне. У дверях з'явилася Інка й здивовано глянула на нього. Вона давно вже перестала питати його — будь про що. Та зараз у цьому не було потреби — він сказав сам:

— Абдул Малех.

- Чому знову вночі?
- Мабуть, якийсь бізнес.

— Знову покличуть тебе кудись до кав'ярні. Знову повернешся аж уранці. Ти ж знаєш, що завтра тобі треба летіти в Прагу. Якщо їм бракує розуму, то май його хоч ти.

Якусь мить вона чекала, що він щось пояснить, скаже, що відмовляється від запрошення Малеха. Він мусить повернутися до спальні і дочекатися ранку там. Однак вона добре знала, як знав це і він, що за кілька хвилин він почне одягатися і, як тільки Малех подасть сигнал, збіжить униз, в штанях, сорочці без краватки, сандалях на босу ногу (стає задушно, вже кінець травня). Вона мовчки вийшла. Тихо зачинилися двері. Він залишився сам.

«Вона має рацію. Вона завжди має рацію. Тисячу разів. Вона знає, що зараз одвезуть мене до якоїсь кав'ярні, що я повернуся звідти лише вранці, що завтра мені летіти в Прагу через ті неприємності з роторами для турбогенераторів. Вона знає все. Вона знає абсолютно все».

Коли він спускався вниз, автомобіль уже стояв під протилежним тротуаром. Однак Малех не сигналив. Він сидів за кермом сам, більше не було нікого. Його компаньйон, певне, вже десь чекає.

Кав'ярня «Семіраміда» містилася під скелею, на околиці міста, скоріше за містом, над річкою, назву якої я вже забув. Річка досить широка й глибока. Весною її наповнюють води талих снігів. Вода в ній тримається аж до літа, але й тоді річка не висихає, а тільки вужчає, зникаючи десь у пустелі.

На скелях навкруги ростуть стрункі світлі дерева, схожі на тополі, з тонкими стовбурами; їх гілля майже не дає затінку. На терасі стоять три кам'яні вази з декоративними пальмами. Як на місцеві умови, майже квітучий куточок.

З вікон кав'ярні видно пустелю. Вона починається відразу за групою кипарисів і невеличким маслиновим гаєм, який надає місцевості біблійного вигляду. Вдень між міцними сірими посмугованими стовбурами маслин пасуться на вигорілій траві кудлаті вівці, яких доглядає обірваний пастух. Вночі деренчать якісь невидимі великі комахи, місяць у небі, мов підвішений до шпилья мінарета східний ламп'юн, нагадує злегка надрізаний кавун або пузатий човен. За всім цим — вже тільки пустеля, схожа на шлак. Поблизу міста її ще несамовито обробляють два рази на рік, а далі — ніби місячний пейзаж, пісок без дюн, навіть не пісок, а якась червоняста хвилеподібна структура. По ній легко пересуваються автомобілі, крокують верблуди, блукають отари овець, вишукуючи сірий покручений бур'ян.

Пустелю перетинає довга темна звивиста смужка — шосе, по якому вантажні автомашини їдуть до Пальміри, а звідти далі, аж до іракського кордону. Пальміра дві тисячі років тому звалася Тадмур; останню горду царицю її, Зенобію, ще більш горді римляни вивезли до вічного міста на Тібрі; а ще на два тисячоліття раніше Пальміра була відома як Катна, правителі якої надсилали фараонові Аменхотепу Небмаатру таблички, написані невимілим аккадським письмом, з проханням допомогти їм у боротьбі з пустельними племенами хабірів, які в цей час намагалися пробитися із своїх пасовиськ, що висихали, до родючого й квітучого Ханаану.

Загадковий Абдулів приятель вже чекав. Він не був ні шейхом, ні еміром. На голові в нього не було зеленого тюрбана, хоч він мав би там бути: по дорозі Абдул охарактеризував його як хаджі, набожного мусульманина, що здійснив паломництво до святого міста Мекки і згідно із стародавнім ритуалом обійшов три рази, зліва направо, священну Каабу з її чорним небесним каменем.

Романтика безслідно зникає і на Близькому Сході. Незнайомець був одягнений по-європейському: піджак, біла сорочка — щоправда, з огляду на спеку, без краватки, — сандалі й чорні окуляри, хоч була ніч. Темні окуляри — це теж данина сучасній моді в субтропіках. Він підвівся й відрекомендувався:

— Мамдух Селім.

— Гінек Богата.

— Я знаю вас, пане інженер.

Він розмовляв німецькою мовою майже вільно; про це Абдул Малех поінформував Богату ще по дорозі. Селім учився в Західній Німеччині, однак, що він там вивчав, Богата так і не зрозумів, та й сам Абдул не знав до пуття. Може, медицину, може, юриспруденцію, а може, й нічого. Половина з цих грошовитих синків із фраєрськими вусиками, як правило, нічого не вивчає, а лише розтринькує набуті батьками долари на продажних дівчат і займається контрабандою наркотиків. Однак Мамдух Селім — хаджі і, як такий, не мав би займатися ні тим, ні другим. Під рукою в нього мав би бути скоріше надрукований золотими літерами і взятий у чорну оправу коран, закладений на сто двадцятій сурі «Щирість віри», яка починається, як і всі сури, з традиційного «Во ім'я бога милосердного, милостивого...»

Мамдух Селім не був сином багатого власника ділянки землі, з якої фонтаном б'є густа чорна горюча рідина, що тисячоліттями використовується як мазь при лікуванні корости у верблюдів та екзем. Він був лиш федаїном: так коротко охарактеризував його Абдул Малех.

«Ніяких хаджі немає» — це найперше, що спало на думку Богаті, поки Мамдух Селім відрекомендувався йому. Він відчув легке розчарування, хоч і давно вже позбувся поширеного у нас банального погляду на арабів. Абдул був для нього, звичайно, ближчим і зрозумілішим за кермом автомобіля, ніж у сідлі верблюда. Та й кав'ярня «Семіраміда» була далека від існуючого уявлення про місця розваги бедуїнів, вона скоріше нагадувала кав'ярню «Мулен Руж», тільки з скромнішою обстановкою.

Вдалині мигтіли червоні й білі вогники фар вантажних автомобілів, автобусів, автофургонів, які борознять пустелю по асфальтовому шосе з півночі на південь і зі сходу на захід. За темним гаєм, на протилежному березі річки, загавкала якась тварина, схожа на собаку. На Голанських висотах, десь на півночі, загриміло; це реактивний винищувач подолав звуковий бар'єр. Місяць байдуже плив у меланхолійному небі над все ще гарячою пустелею. Де, як не тут, могла народитися ностальгічна ілюзія «Тисячі й однієї ночі».

Мамдух Селім все ж керувався засвоєними релігійними засадами. Не встиг Гінек Богата замовити неодмінне віскі, як він дав відчуті свою моральну перевагу:

— Сподіваюсь, ви пробачите мені, що я не п'ю, не курю, відмовляюсь від шашишу і не танцюю. У цьому, на жаль, не всі ми однастайні.

Останні слова стосувалися Абдула Малеха і шуму, створюваного магнітофоном за прилавком бару. Кілька пар, які вдень, мабуть, сплять

або кохаються, відразу пішли танцювати, вихиляючись під поп-музику місцевого походження.

Богата зиркнув на Абдула; той намагався не виказати своєї розгубленості, але це йому погано вдавалося; він допив з мініатюрної чашечки каву і промовив, виправдуючись:

— Кави пророк не забороняв.

«Якби ти мовчав, то був би філософом, — подумав Богата про хаджі. — Демонстрування власної доброчесності вже само по собі є недоброчесність. Можу побитися об заклад, що й до Мекки він мандрував на «кадилаку» й не випускав керма з рук навіть тоді, коли об'їжджав Каабу».

Хто б подумав, дивлячись на зовні спокійне, серйозне обличчя інженера Богати, що насправді це великий упертий; лише досвідчений психолог міг би помітити в його очах приховану веселість, добре масковане почуття гумору і вміння вмиль зосереджувати свою увагу на тому, хто говорить, щоб бути завжди готовим. До чого? Хто знає... Наприклад, до провокації. Він замовив собі наргіле, водяну люльку, хоч добре знав, що це тільки жест, що ніколи раніше він її не кутив. Для цього у нього не було приводу. Сьогодні він його мав. Мамдух Селім був цим приводом.

Абдул шепнув офіціантові, щоб той домішав Богаті до тютюну гашиш. Цим заспокоїв хаджі. Гяур, зрештою, витерпить усе.

Витерпів. Той, хто не курить, однаково не відрізняє одну суміш тютюну від іншої, якщо навіть там буде гашиш. Мабуть, на нього не діє ні маріхуана, ні ЛСД¹. Можливо, я трохи перебільшую, але інженер Богата справляє на мене завжди враження саме такої людини, яку я тут змальовую.

Вони довго розмовляли про все і ні про що, як годиться на Близькому Сході. Тим часом уже кінчалася ніч і духи поверталися до своїх домівок, ховаючись у скелястих сховищах, у розколинах з мізерними джерельцями вологи, у бідних, живучих чагарниках понад річкою. Пустеля рожевіла, ставала холоднішою, зірки блідли й гасли, а три схвильовані відвідувачі кав'ярні «Семіраміда» все ще політиканствували. Де стрінуться двоє або троє, відразу починається розмова про міжнародне становище. Без цього тут не обходиться навіть весілля. Тут скидають уряд, там підштовхують до трону короля, ще де-небудь розв'язують місцевий конфлікт або гасять його наступом миролюбних сил.

І лише при одному слові всі замовкають, усі пристрасті гаснуть і навіть найзапальніші суперечки враз змінюються настороженим мовчанням; на обличчях відбивається гнів скривдженого племені, яке тисячоліттями неподільно панувало в пустелі, серед її безкраїх просторів, ніким не гноблене і нікому непідвладне.

Справді, досить лише вимовити слово «Ізраїль».

— І все-таки ми походимо від одного прабатька, Авраама: вони — від його сина Ісаака, а ми — від Ізмаїла. І все-таки між нами століттями був мир: вони торгували з нами, а ми пасли отари з ними. Розміркуйте самі, який бог краший: той, що вимагає око за око й зуб за зуб, чи той, що відпускає гріхи, бо він всемогутній, милостивий і милосердний?

Він, певне, вирішив повернути Гінека Богату до ісламу. Однак поки що з цього нічого не виходило. Богата використовував те, що пам'ятав з історії релігії, щоб уперто оборонятися.

¹ ЛСД — скорочена назва одного з наркотиків.

— Напевне, аллах — всемогутній, милостивий і милосердний — поведе ваші отари до тихих вод разом з ізраїльськими танками і віддасть вашу країну під їхню зверхність.

Цього не треба було б говорити. Мамдух Селім підвівся, відштовхнув ногою стілець і подивився Богаті у вічі так, що на того гашиш одразу ж перестав впливати. На щастя, тут був Абдул Малех. Він теж встав, схопив приятеля за рукав, розірвавши йому сорочку, і кількома словами змусив його знову взяти стілець, сісти за стіл і притишити голос, як це личить набожному мандрівникові до Мекки, правовірному послідовникові пророка.

Танці припинилися. Лишалися тільки дві пари. Обидва молодики та їхні темноокі смугляві подружки злякано зиркали на сперечальників, але все відразу скінчилося, навіть не розпочавшись! Хоч музика ще звучала, ніхто не танцював; настав час рзхходитися по домівках. Всі так і зробили, крім трьох чоловіків, один з яких блаженно смоктав наргіле і бездумно дивився у звужені очі хаджі.

Розмову підхопив Абдул Малех, який не міг дозволити хаджі вбити цього гяура, тому що будівництво ще не закінчилося і чеські працівники ще довго потребуватимуть його спецівок, джинсів, робочого взуття.

Коротко, чеською літературною (хоч і трохи незграбною) мовою, він змалював долю Селіма, незвичайну для Богати і дуже звичайну тут: Мамдух Селім був ще дитиною, коли тієї страшної листопадової ночі сорок сьомого року ізраїльські «командос» («Іргун цвей леумі» оточили палестинське село Дейр Ясін, наказали двомстам п'ятдесяти чоловікам, жінкам і дітям залишити свої домівки і, стріляючи з автоматів і кидаючи гранати, безжалісно розправились з беззахисними, переляканими людьми.

Малого Мамдуха врятував пізно ввечері якийсь чоловік із сусіднього села. Відтоді він — вигнанець — побував у всіх таборах Йорданії, Сирії, Лівану і Єгипту. Він прокидається вночі від кошмарних снів, хапаючись за спідницю матері, яка у відчаї намагається закрити його своїм тілом...

«Командос» досягли своєї мети: багато людей, вражені цією акцією, покинули свої будинки, поля, пасовиська і села. У держави Ізраїль був аргумент для заселення здобутої території, яку нібито залишило населення.

Богата не міг стриматися, щоб не зауважити вголос:

— Лідіце.

Але Мамдух Селім запротестував:

— Сотня Лідіце.

Богата знав поселення біженців на околицях міст: це, як правило, глиняна огорожа, низенькі будиночки — одна кімната на родину; кілька метрів площі для вівці. Вхід до поселення, як у стародавньому місті: біля входу озброєний чоловік у напіввійськовій формі: англійська гімнастерка, сирійські військові штани і чорний берет десантника. Тутешне поселення було, власне, одним із впорядкованіших серед інших подібних. Уже двадцять років.

Мамдух Селім був також воїном. Про це він розповідав тепер гордо, але без пафосу. Хоч Селім жодного разу не вимовив назви «Аль-Фатах» і жодним словом не захопився про свою належність до палестинської організації опору, Богаті стало ясно все, і він зрозумів причину свого першого враження від цього знайомства. Так, це був боєць, а

не хаджі, принаймні не той вусатий хаджі з романів, у якого на кожний випадок життя є під руками цитата з корану, або мудрий афоризм з «Тисячі і однієї ночі».

Сюрприз для інженера Богати він приберіг аж на кінець, і в цьому полягає, власне, особливість казкових оповідей Шахразади. Та це вже була дійсність двадцятого століття, тверезий світанок близького ранку.

— Ви летите до Праги, але нічого там не доб'єтесь.

— Чому?

— Я не інженер і не маю уявлення про ваше будівництво. Не знаю, якого обладнання ще не вистачає для завершення даного етапу будівництва і переходу до випробувань. Знаю лише, що це обладнання дуже важливе: якби воно було, ми мали б уже нафту, хоча б частину із запланованої кількості, надзвичайно потрібну нашим арміям. Однак обладнання, яке вже мало б бути тут, оплачене, вчасно і доброякісно виготовлене у вас, не буде доставлене. Я знаю.

— Це неправда. Моя фірма солідна, до цього часу вона завжди доставляла все вчасно.

— Ваша фірма, так. Вона виготовила обладнання вчасно і доброякісно. Проте воно не буде доставлене. Це вже від фірми не залежить. Я знаю. Обладнання не буде доставлене, цей етап будівництва не буде завершено в строк, і нафта не потече. Ви полетите в Прагу, але нічого там не доб'єтесь. І не будете знати, чому так сталося і хто в цьому винен, пане інженер Богата.

Він знову розпалився так, що, здавалося, от-от почне бійку.

«Це вже гашиш, — марно намагався заспокоїти себе Богата. — Це все дурниці... Це вплив наркотиків. А може, це й справді так, а зовсім не марення?»

Серп місяця давно вже зник за піщаним горизонтом. Хтось підштовхує Богату до автомобіля перед кав'ярнею. Коли поверталися, вже був ранок.

На перехресті з світлофором поминули отару рудих овець, осликів з вантажем, втричі більшим за них. Раптом хаджі і воїн Мамдух Селім почав пророкувати, ніби зачувши голос посланця божого, архангела Гавриїла:

— Сюди ви вже не повернетесь, пане інженер. Я знаю це.

Гінеку Богаті стало не по собі.

— Не повернетесь. Буде війна.

Доктор Булач ще більше змарнів. І причина того не вік: я знаю людей, яким рски ніби додають краси. Правда, це вже не та краса, що в молоді літа: від ніжної шкіри і ясних очей і сліду нема. Це лагідність, розуміння, мудрість. Доктор Булач, на жаль, не належав до таких людей. Обличчям він скидався скоріше на трохи посивілого вовка.

Богата був незадоволений, що його прийняв лише заступник директора, та ще й юрист. Адже він прийшов сюди не для того, щоб побалакати про правові аспекти міжнародного економічного договору, у відповідності з яким ми будуємо нафтопереробний завод і кілька споріднених підприємств; найбільші наші капіталовкладення на Близькому Сході з правового погляду абсолютно ясні. Якщо є якась неясність, то вона стосується, насамперед, недотримання строків поставок необхідного обладнання протягом кількох останніх місяців (перед цим графік

виконувався аж занадто ретельно). Щось трапилось, і доктор Булач напевне про це знає, інакше не говорив би, наче медом по губах мазав:

— Є в мене повідомлення, так.

Він довго переглядав папери. В руках він тримав останню скаргу на порушення строків саме цієї довгожданої поставки, власне, ключової, без якої неможлива експлуатація. Якби ця поставка була виконана, то можна було б ще до завершення будівництва почати роботу, хоча б частково. Однак скарга його цікавила, мабуть, менше за все. Вона йому потрібна була лише для того, щоб виграти час, обміркувати, як поводитися під час цієї зустрічі.

Його нічого не цікавить, крім власної персони. Уже рік він мав би бути на пенсії. Чому, власне, його так цікавить служба? Відомо, що вже п'ять чи шість років Булач марно намагається здобути посаду директора «Інвестекспорту»... У людей бувають дивні бажання. За цей час на посаді директора уже побували два економісти, один технолог і навіть колишній артист. З останнім ще можна було миритися — він хоч не заважав підлеглим працювати.

Богаті захотілося полегшити Булачеві завдання і водночас досадити йому:

— Відкладемо це до іншої зустрічі. Я не знаю, про що ми можемо тут удвох розводитися. Повідомлення з будівництва ясне, поставку не виконано, хоч замовлення готове й чекає на експорт. Взяв цього питання не розв'язати.

Богаті вдалася лише друга половина задуманого. Доктор Булач умів ображатися:

— Як заступник генерального директора я маю право розв'язувати внутрішньовиробничі арбітражні питання. А оскільки в даному разі йдеться саме про це, то компетентнішої за мене людини нема в усьому «Інвестекспорті». Зрозуміло?!

Слівцем «зрозуміло» він давав відчуття, що його гнів досяг найвищого ступеня.

— Наскільки я розумію, йдеться не про внутрішньовиробничий арбітраж, а про виконання закордонної поставки, яка давно має бути готова — згідно з графіком ведення будівництва.

Доктор Булач провів рукою по лисині, на якій з'явилася червона пляма. Так бувало завжди, коли він гнівався. Він був ображений неповагою цього інженерика, який зеленим юнаком п'ятнадцять років тому прийшов на підприємство, де доктор Булач уже завідував відділом кадрів. Ще й сьогодні він бачить, як Богата стоїть, тримаючи в руці капелюх, і ніяково посміхається.

Булач вважав своїм обов'язком помститися за образу, підкреслити свою зверхність, хоч і сумніву, — це він добре усвідомлював (по виробничій лінії Богата йому ніколи не підлягав).

— Крайовопольський машинобудівний завод виконав замовлення вчасно.

Доктор Булач повільно, зосереджено і з удаваною недбалістю переглядав папери, рівняв їх, перекладав і знову робив вигляд, ніби читає:

— ...замовлення було прийняте генеральним капіталовкладником — це ми — і підготовлене для відправки...

— То що ж вам, к бісу, заважає це зробити?!

Доктор Булач уперше посміхнувся, вперше з того моменту, як інженер Богата відчинив двері до його кабінету. Він був радий, що допик

його, що інженерик вибухнув. Ще більше розлютиться він, коли довідається, що замовлення не буде відправлене взагалі і ніхто навіть не потурбується пояснити йому, через що. Тут вищі інтереси, державні міркування, військова таємниця, чи щось подібне, до чого він, Богата, не має ніякого стосунку. Замовлення не буде відправлене і все. Більша частина обладнання буде використана на одному з нових підприємств, що саме будується в одній з відсталих областей нашої республіки. Там воно потрібніше.

Про все це він поки що лише думав, підшукуючи слова й фрази, щоб у слушний момент кинути їх інженерові Богаті. Він прожене його елегантно, з усмішкою, зі словами: «Справді, нам більше нема про що говорити, товаришу. Повертайтеся на будівництво і чекайте на рішення міністерства машинобудування. Це вже не наша справа. Зрозуміло?»

Але до цього не дійшло. Хтось-як інженер Богата відчув, до чого хилиться розмова. Може, в нього добре розвинена інтуїція, може, він від природи такий кмітливий, а може, це була лише випадковість. Та як би там не було, Богата раптом підвівся, схопив капелюх і попрямував до дверей. Уже виходячи, обернувся і, не чекаючи, поки доктор Булач отямиться, сказав:

— Я звернуся до вищих органів, товаришу доктор. У цій справі я вбачаю порушення міжнародних економічних договорів, ущемлення престижу нашої держави, послаблення співробітництва з країнами, що розвиваються, одне слово, саботаж. І ніхто не переконає мене, що це не так.

Юра Горняк здавався мені колись простим хлопцем з невеличкого гірського села, де соняшники здіймаються над дахом хатинки з синюватими стінами, оточеної низеньким плотом із кривих тичок. У думках я бачив його серед партизанів; у горах ввижалася мені ватра, навколо якої сиділо дванадцятьох розбійників з топірцями в руках і кованими поясами, і вчувалася пісня, яку співають заgrimовані під волохів празькі артисти з Державного ансамблю пісні і танцю:

А хто мені кози в гори пожене?
Я б їх погнав, якби вовків не боявсь...

Після університету Юра на тривалий час зник з мого поля зору. Заявив, що хотів би працювати в рідних місцях, і його прохання задовольнили. Він не наполягав на тому, щоб залишитися в столиці, і це сприймалося тоді як висока свідомість і справжня скромність будівника.

Як він потрапив згодом до Праги, мені невідомо. Напевне, просувався по службі систематично і наполегливо. Інакшого шляху нема: цю істину він засвоїв ще з студентських років. Його честолюбною мрією з давніх-давен було стати принаймні міністром. Одного разу, під час звичайної вечірньої розмови в гуртожитку, в кімнаті Богати, він бовкнув, що міг би стати й президентом: а чому б і ні? Хіба він гірший за інших? Відтоді Богата інколи спостерігав за ним під час випадкових зустрічей, при розмовах із знайомими і не раз дивувався з парадоксів людського життя, дізнаючись, як вдало Юра обійшов не одного з своїх колишніх колег, хоч і набагато освіченіших і розумніших за нього. Зрештою, він обійшов і самого Богату. Де сьогодні Богата і де Горняк?

Десять років тому перед будинком, у якому Богата займав одну з

кімнат великої чужої квартири, зупинилася чорна «Татра-603», з якої вийшов респектабельний пан з черевцем. Спершу Богата навіть не впізнав його. Але все стало на свої місця, як тільки вони привіталися. Після перших критичних зауважень щодо його мешкання і скромного становища в суспільстві гість сказав — так, щоб почула Інка: «У нас ти б заробляв удвічі більше. Ти був би моїм заступником і відразу одержав би чотирикімнатну квартиру. Тут надто багато освічених людей, бач яка конкуренція».

Гінек довго не роздумував. Йому не треба було навіть радитися з Інкою, щоб відхилити цю пропозицію. Хоч його пояснення і видалося Юрі смішним і несерйозним, проте він не міг прийняти пропозиції, залишити все і піти, бо вже дуже зжився з своїм середовищем (а втім, мені невідомі всі його «проти»). Та й Інка спохмурніла, що теж відіграло чи не вирішальну роль: він залишився.

Тепер уже і Юра Горняк працював у Празі.

Богата відшукав його прізвище в телефонному довіднику й подзвонив. Дома була лише дружина. Вона відповіла, що Юра на роботі й додала: «Подзвоніть йому туди. Я знаю, хто ви такий. Він часто згадує вас і буде вам радий».

Богата подзвонив. Юра справді зрадив. Він розмовляв так голосно, що Богаті довелося відхилити трубку від вуха й почекати, коли той виговориться. Діставши можливість говорити, він коротко виклав свою справу. Виявляється, Юра — керівник профспілки міністерства, і ця справа належить до його компетенції. Тим краще.

— Пошлю по тебе машину, — говорив Юра привітно. — Для тебе у мене завжди є час. Побалакаємо. Обговоримо все як слід. Ясна річ, що я про це дещо знаю.

У нього завжди водилася сливовиця. І сьогодні секретарка принесла її на підносику. Він любив починати розмову від Адама. Так було і тепер. Спочатку Юра говорив про свою родину, потім про свою надзвичайно вдалу промову на переговорах в Раді економічної взаємодопомоги щодо координації планів використання вузькопрофільних потужностей у точному машинобудуванні, потім про свій сечозай міхур і погане травлення у його дружини...

Потім Юра заходився сповідати Гінека Богату. Чи є в нього коханка? Чи вірний він дружині? Чи й досі не вживає алкоголю? Чи не змінився він на Сході? Чи є в нього автомобіль і дача? І чому він не висуває своєї кандидатури в депутати Національних зборів? Йому, Юрі Горняку, вже дещо пообіцяли; під час наступних виборів він обов'язково стане депутатом.

Причина відвідин обговорювалася аж наприкінці.

— Так, мені про це відомо... Це питання вже слухалося. Ясна річ, що зобов'язання будуть нами виконані. Ми зацікавлені в добрих стосунках з країнами, що розвиваються. Я, власне, навіть не знаю, чому ухвалено таке рішення. Хоч, звичайно, я не можу сказати, що воно мені не до душі... У тій місцевості, куди надішлють ці агрегати, чи як вони там називаються, міститься моя виборча діляниця. А я хочу, щоб мене обрали. Спираюсь на заводи. Вони одержать нове сучасне обладнання, люди зможуть більше заробляти. Але, з іншого боку, ти маєш рацію: виконання міжнародного договору — важлива справа, затримка будівництва може завдати шкоди престижу нашої держави і всьому соціалістичному таборові. Ми ще порадимося з цього приводу з товари-

шами... Але почекай. Ти, здається, теж знайомий з Гавраном? Ну, звичайно. Я тут розводжусь, а ти його знаєш краще за мене. Цікаво, чи відомо тобі, що він розлучився з Верою? Ні? Вже давно. Зараз у нього вже третя дружина. Він завжди був ласий до дівчат. Ще зовсім недавно Гавран був першим секретарем Міжнародної секції трудящої молоді, а сьогодні він — депутат і член пленуму найвищого органу. Пішов далі, ніж я, але ж він таки й старший за мене на три роки. Може, зараз і подзвонимо йому, як ти гадаєш?

Уже за сливовицею Гінек Богата зрозумів безплідність цієї зустрічі, тому ідея подзвонити Гавранові була для нього справжнім порятунком.

Юра Горняк скористався прямим телефоном. На щастя, Гавран був на місці. Гінек одразу впізнав його голос з робленими придыхами, які, на думку Гаврана, мали надавати його мові схвильованості й створювати враження, ніби він говорить без попередньої підготовки; у слухачів це викликало довір'я і симпатії. Тому стилем Гаврана була небалість — у висловлюваннях, зовнішності й поведінці.

— Товариш Богата? Радий знову вітати тебе в Празі. Чому так несподівано?

Гавран прекрасно знав, чому так несподівано; його удавана бадьорість не могла захопити Богату зненацька. Він відповів у тому ж дусі:

— Будуємо, Гонзо, будуємо. Та є в нас дрібні неприємності, потрібна допомога.

— Наскільки це в моїх силах, зроблю все, що зможу. Однак чудес не жди, це зрозуміло. А от поради... Чому б і ні... Одна рада краща, ніж десять нарад. Приходь, товаришу.

— Прийду, Гонзо.

Юра Горняк трохи занепокоївся. Тільки тепер, напевне, він усвідомив, що зробив дурницю, влаштувавши Богаті це побачення. Куди й поділася його бадьорість. На зморщеному обличчі з'явилася стурбованість:

— Думаю, що з цією відправкою у тебе нічого не вийде. Все це не так просто, прошу зрозуміти мене правильно. Наш завод розраховує на поповнення; вже надійшли закордонні замовлення, а їх можна виконати лише за допомогою обладнання, про яке ти тут так наполегливо нагадуєш. Гонза Гавран це знає. Та й я не міг би з цим погодитись. Не гнівайся, але я теж був би проти цього. Своя сорочка ближча до тіла.

Цього не треба було говорити. Цим було перекреслено й те добре, що в Богаті ще залишалося від зустрічі.

Богаті здалося, що він починає розуміти.

У Яна Гаврана повне, довірливе обличчя, темні кучері над чолом, широкий рот і лукаві очі. Це був колись дуже удачливий чоловік, який став депутатом від Комітету трудящої молоді, мабуть, ще тоді, коли сам тільки-но одержав право голосувати. Тоді його можна було побачити скрізь — на конференціях молодіжної організації, на активах, нарадах, суботниках, під час проведення різних кампаній. Завжди він організовував інших, спонукав, зміцнював, повчав і керував. На навчання в нього не було часу, семестри йому зараховували без екзаменів. До першого державного іспиту його не допустив декан (за це під час перевірок у сорок дев'ятому році він помстився йому: декана

було знято з посади), а на другий він не прийшов сам: ніхто більше не вимагав, щоб він складав іспити, диплом йому привіз шофер міністерства. У ті роки він був секретарем міністерства освіти; до його компетенції входили питання, пов'язані з призначенням професорів і доцентів. Так з нього вийшов учений муж.

Пригадується, як під час одного із святкувань Першого травня після сорок восьмого року він кружляв у танці на Стрілецькому острові. Під мостом палало вогнище, довгі язика полум'я лизали рожево-білі свічки квітучого каштана (ще й тепер він стоїть там, міцний, старий і гордий і, як тоді, вбирається в біле з приходом весни).

У небі зависали важкі дощові хмари, а під мостом лунав багатоголосий спів. Майже тисяча юнаків і дівчат танцювали і веселилися. Це було справжнє студентське весняне свято, і душою його був усім відомий Гавран. Він танцював отой дурненький танець:

Я люблю ту кучеряву Качу,
Через тую Качу я все плачу.
Я люблю ту кучеряву Качу,
Через неї день і ніч я плачу...

При цьому він лівою рукою тримав за талію одну дівчину, правую — другу, співав, широко відкриваючи рота, домовлявся про побачення, радів з життя. Багато юнаків заздрили йому, а він їм великодушно прощав. Легко було йому прощати: дівчат у нього було стільки, скільки йому хотілося; уже тоді він був на «ти» з деякими товаришами із вищих інстанцій, і доля прихильно посміхалася до нього, як ні до кого іншого з моїх знайомих.

Сьогодні вже Богата ставився до нього більш критично.

Його повне обличчя випромінює добродушність і тепер, хоч кучері над чолом трохи посивіли, а широкий рот вже не викликає того довір'я, як замолоду. Однак голос той самий, той самий квапливий і вільний потік слів і речень, думок, понять, дефініцій і фраз, ті ж придиhi, завчені колись і виконувані ним вже по-ремісницькому.

Богата слухав його терпляче, інколи відповідав на несуттєві питання; сів, замовив собі кави; чекав, поки Гавран три чи чотири рази розмовляв по телефону; і, нарешті, коли секретарці було наказано більше не з'єднувати, почав говорити.

Поза його увагою не залишилося те, що Гавран придушив позіхання, два чи три рази непомітно зиркнув під столом на свій ручний годинник, тому він почав скорочувати розповідь-скаргу. Своє curriculum vitae¹ він обірвав на тому місці, де йшлося про закінчення ним навчання, прийняття його на роботу до «Індустрії» інженером-виробничником і призначення через кілька років на посаду завідуючого відділом замовлень Близького і Далекого Сходу. Лише en passant² він сказав кілька фраз про своє річне перебування в Індії і трирічну працю на будівництві нафтопереробного заводу і споріднених підприємств на Близькому Сході. Закінчуючи розповідь, він ще раз коротко підсумував мотиви свого кількаденного перебування в Празі і замовк.

Тепер слово було за Гавраном. Тепер він мав висловитися, порадити Богаті, у кого попрохати допомоги в цій справі. Обладнання має бути відправлене у відповідності із графіком, передбаченим договором, строки завершення будівництва не можна зривати, інакше наша

¹ Життєпис (лат.).

² Мимохідь (франц.).

держава буде змушена сплатити дуже високу неустойку твердою валютою; буде зірвано план індустріалізації країни, що розвивається, і послаблено антиімперіалістичний фронт у цьому районі. (Останню думку Ян Гавран висловив за Богату сам.) Гавран вдумливо тер підборіддя і зажурено розмірковував уголос:

— Все це справді дуже складно. Тут треба зважити всі за і проти, порадитись, проконсультуватись, так... Є речі, які починають виглядати зовсім інакше, коли вникнути в їх суть. Інколи невелика неустойка може бути для держави вигіднішою, ніж негайний успіх від вчасно виконаного замовлення. Але це не моя власна думка, ні... Це, так би мовити, абстрактне міркування, безвідносно до цієї справи, суть якої мені ще не зовсім ясна, принаймні зараз. Так, треба подзвонити Кавану. Власне, чому ти з ним ще не поговорив? Дивно, адже він є керівником «Інвестекспорту», відповідальним перед урядом і ЦК за виконання взятих зобов'язань. Хіба є щось нагальніше за це...

Він подзвонив Каванові: розмова була досить довгою і не зовсім зрозумілою:

— Ну, гаразд, якщо так... Можливо, тут треба десь натиснути. Ось як... Ти гадаєш? Складна річ, так. А може, ти все-таки ще раз усе зважиш? Якої думки про це товариші? Ах, так? Ну, він тут у мене, давній мій друг. Так, так, старий, давній друг; ми колись разом училися, правда, на різних факультетах, але добре були знайомі по різних заходах, по гуртожитку і так далі. Ну, ясна річ. У тебе інша думка? Ні? Дуже приємно. Спеціаліст? А що може бути кращого?.. У твоїй парафії людина мусить бути, насамперед, фахівцем. У політичному відношенні, чоловіче, він також підкований, будь певен, інакше він би не боровся за безнадійну справу. Ти повинен зрозуміти його теж, адже він не може знати всього, що робиться навколо. Правда, це вже інші аспекти, це вже *Weltpolitik*¹, і цього не можна вимагати від спеціаліста. Його цікавить лише одне — щоб ті машини були там, щоб почалось виробництво, щоб престиж нашої республіки зміцнів. Таких людей я поважаю. Ну, гаразд. Якщо не можна, значить не можна. Будь, будь. Привіт. Бувай здоровий.

І так далі.

Потім він ще якусь мить тер підборіддя і, нарешті, так заклопотано подивився на Богату, що тому все стало ясно. Справу програно. Гавран не здатний щось зробити. У всьому цьому ще відчувається якась гра, я її не розумію, бо не належу до їхнього середовища, а самі вони не бажають розкритися. Ми повинні закінчити будівництво, виконати міжнародні зобов'язання. Ідеться про лічені дні й години. Хаджі Мамдух Селім казав, що тут я нічого не доб'юся і не повернуся назад, тому що там розпочнеться війна. Цікаво, чи знає про це щось і Ян Гавран?

— Слухай, а в яких ти стосунках із Каваном?

Богата спохмурнів, намагаючись щось пригадати про того, але так і не пригадав; почав імпровізувати. Власне, що йому відомо про Кавана? Каван не технік, а економіст, причому і цю спеціальність він здобув нашвидкуруч: може, навчаючись заочно, або на якихось прискорених курсах, а може, так само закінчив економічний факультет, як Гавран юридичний.

Відповідь була коротка:

¹ Світова політика (нім.).

— Навіть не знаю. Були між нами дві чи три розмови, я повідомляв йому про наші запити, от і все.

— Людина він непогана, хоч і трохи сварлива, але хай це тебе не дивує. Воно все разом дуже складно. У цій справі на першому місці скоріше політика, ніж економіка, однак подробиці мені не відомі. Виявляється, він сам наказав відправити обладнання в інший район. Ясна річ, що це він не сам вирішував. У цьому я впевнений. Він сказав іще, що рішення змінити не можна, що все це пов'язане з певними інтересами, які він повинен оберігати. Ти мусиш зрозуміти це. Послухай, Гінеку... До речі, тебе звати Гінеком, я не помилився?.. Так от, послухай, я б тобі порадив, якщо, звичайно, ти вважаєш мене своїм другом: краще тримайся далі від цієї справи!

Два дні Богата провів у Маріанських Лазнях — в озері кисню між схилами старих гір на заході Чехії, серед пам'яток архітектури початку минулого століття, у світі, куди не залітає празький дим; два дні прогулянок понад річкою з кам'янистим дном, купання в джерельних водах не за приписом лікаря, а просто так, щоб відчути себе «здоровим хворим»; два дні суперечок з сестрою Верою та її чоловіком Карелом Лебедею, лікарем за фахом. Останнім часом вони з сестрою перестали розуміти одне одного; мабуть, тому, що бачились дуже рідко, а протягом одного дня важко подолати бар'єр в два чи три роки розлуки. Щодо Карела, то з ним Богата, не знати чому, ніколи не міг порозумітися. Та незважаючи на це, саме з Карелом він проводив цілі вечори в розмовах, правда, уникаючи тем, які б спровокували їх сказати одне одному те, що давно мало бути сказаним.

Карел був прагматиком. Його улюбленим письменником був Чапек. Франц Кафка його дратував, але в товаристві він ніколи б у цьому не зізнався через снобізм. Правда, серед тих, що його оточували, ніхто серйозно літературою й не цікавився, у тому числі й Богата, який на відміну від колег Карела, хоч трохи соромився цього. Карелові колеги не соромились нічого.

Того вечора у них було двоє: Карелів шеф, лисуватий п'ятдесятирічний чоловік, якому вже нічого не лишалося, як ділитися спогадами і, по змозі, брати від життя якнайбільше; другий був майже ровесником Карела (він мав десь за тридцять), такий собі сучасний агресивний молодий чоловік із споживацькими настроями (напевне, саме він актив-но впливав на Карела, раніше Карел таким не був).

Переказувати їхні банальні розмови не варто, шкода паперу (про автомобілі, дачі, поїздки до моря і вілли було написано більше як треба). Богаті стало аж ніяково, хоч він ніколи не був ані пуританином, ані аскетом. Все це було занадто вже нікчемним; таких інтелігентів обдурити — раз плюнути, тому що вони самі хочуть бути обдуреними. «Лікарі тіла, а не душі», пригадалися Богаті вичитані десь слова. А якщо душа поза тілом не існує, то що, власне, вони лікують? І якщо лікують, то чи не є їхня професія лише звичайним заробітчанством, *taking money*?¹ Він завжди бачив у лікарях щось подібне до того, що наші предки бачили в священниках; однак тут цього він не міг побачити.

— Три з половиною тисячі на місяць, — вигукував Карел, — з них вісімсот відраховується, хіба це заробіток?

¹ Робленням грошей (англ.).

Богата не витримав і втрутився у розмову:

— Адже Вера також працює!

— Працює чи не працює, це вже інше питання. Вона не повинна працювати. У мене мав би бути такий зарібок, який відповідав би моїй кваліфікації, освіті і становищу. Скільки б мені платили в Західній Німеччині?

Богата не хотів сперечатися. Та й як він міг переконати того, що у нього добра зарплата, навіть дуже добра, життєвий рівень вищий за середній. Чого, власне, йому ще треба?

Вера одразу ж втрутилася в розмову (видно, вони не раз про це говорили):

— У кожного лікаря в Америці є вілла, власна ординаторська, клієнтура, а в дружини — служниця.

Вона здивувала його. Хто навчив її так говорити? Що сталося в цій країні протягом останніх років? Що сталося? Раптом він відчув самотність, видався сам собі апостолом, якого не зрозуміли. Даремно пропонувати цим людям скромність, солідність, повагу до будь-якої чесної праці, і до праці тієї жаданої служниці, яка може бути не менш інтелегентною, ніж панночка Вера. Все тут було б сприйнято як фразерство, догматика.

Вера була хвора. Спочатку він не знав, що з нею таке, але гості розійшлися, після короткої розмови все з'ясувалося. Почуте образило його, вона ще ніколи не була такою. Або діти, або життя, говорила вона, порівнюючи непорівнюване, я хочу пожити, людина постійно лише працює як віл, і нічого з цього не має. (Вона працює як віл і нічого з цього не має? Сама вона знає добре, що це не так, але егоїста не переконаєш, тому що він не хоче бути переконаним.) Недавно вона зробила аборт і зараз змушена була заспокоювати свою совість. Цього могло б і не статися, коли їм так уже не хотілося мати дітей, адже Карел лікар, говорив собі Богата. Але чому вони їх не хочуть мати?

Яке життя без дітей, докоряв їй Богата. Сам він дуже любить своїх дітей; ростуть собі дітки на твоїх очах, а ти не надивуєшся з їх перших слів, перших самостійних думок. Багато з ними, звичайно, і клопоту, і переживань, а часом і страху, але ще більше радості і втіхи. Родина — це мале природне людське суспільство; що може бути в житті більш достойного, ніж усвідомлена необхідність продовжувати життя, до якого ми причетні. З роками ти постарієш і будеш самотньою, егоїстичною старою жінкою. Без самопожертви немає на землі щастя, лише його жалюгідна імітація. Хто не дає радості, той сам її ніколи не має, той задовольняється лише короточасною втіхою егоїста. Достойнство речі — в її використанні. Достойнство людини — в її підкоренні законам життя. Жінка, яка не хоче мати дітей, є запереченням цих законів, моральною аномалією.

Вона відказала злісно:

— Що мені до цього. Хай інші жінки їх народжують.

Напевне, я був з нею занадто суворим. Власне, її устами говорить він, її чоловік, цей енергійний красень. Це все його дилеми: або родина, або автомобіль, або клопіт з дітьми, або відпочинок кожного року біля моря, дача і взагалі... Ніби все це обов'язково треба протиставити!

Більше він нікого не переконував, йому стало сумно. Ми базикаємо про споживацьке суспільство, а воно, дивись, уже тут, виросло прямо на очах. Щось у цьому є нездорове, хворе, і це зовсім не хвороба тіла.

Однак, якщо тіло невіддільне від душі чи від того, що мається на увазі, то де ж тоді гніздиться хвороба?

Маріанські Лазні. Він сподівався розвіятися за вихідні дні, а повертався ще більш самотнім і засмученим. Шкода двох днів.

Мабуть, уперше в житті він почував себе безпорадним; у душі була порожнеча, він не знав, до кого звернутися, на кого послатися, у кого просити допомоги. Написав Інці листа. Але ж коли той лист дійде? Обіцяв їй, що через тиждень повернеться. Тому пішов на головпоштамт (телеграф працює круглодобово) і дав телеграму такого змісту: «Затримуюсь кілька днів. Листа надіслав». Телеграму Інка одержить завтра, власне, сьогодні, на її східній довготі вже скоро почне світати.

Лише тепер його охопила самотність — глибока, цілковита, безнадійна. Самотність у стінах празької квартири; скрізь він бачив обличчя Інки і чув голоси дітей. Одяг, який вони не взяли з собою, лежав у шафі й відгонив нафтаїном. Килими були згорнуті як під час переселення, і це ще більше поглиблювало його смуток. Посуд у серванті припав пилем, з крана текла іржава вода (треба було довго чекати, щоб напиться). На радіолі лежала розгорнута книжка. Хто її розгорнув? Згадав, що сам поклав її там, коли Інка з дітьми вже були внизу, де на них чекав автомобіль (вони відлітали дуже рано). Книжка мовби нагадувала про щось далеке і водночас близьке; навіть пані Бурдова, провітрюючи кімнату, не помітила її, а може, просто не хотіла до неї доторкатися. Так інколи ми знаходимо свої власні сліди, відчувши себе раптом ніби мертвими.

Він згадав про Кристеків і хотів їм подзвонити, але було вже пізно. Йому здалося, що на все вже пізно. На все залишається дуже мало часу. На життя і на смерть; чогось скрізь не вистачає. За що, власне, я борюся? Чого тут добиваюся? Проти кого виступаю? Чого взагалі я сюди приїхав? Що керує мною — внутрішня потреба чи самолюбство, бажання піднятися у власних очах, і ще більше — в очах інших людей, зажити слави героя, поборника правди і справедливості, інженера, що досяг надзвичайних успіхів? Говорю про служіння батьківщині і, разом з тим, хочу думати, що без мене будівництво припиниться. А якщо мій літак упаде в море, газети наступного дня опублікують лише повідомлення на кілька рядків: «Катастрофа над Кіпром. З невідомих причин через півгодини після старту в Бейруті зазнав катастрофи «Бойнг-707». Екіпаж і пасажери загинули». І все. Навіть серед мертвих мене не було б згадано. Навіть імені не залишилося б після мене. Я б зник, а будівництво тривало б далі. Хтось інший полетів би до Праги, у нього були б інші знайомі й інші впливові зв'язки. Згодом дуже просто з'ясувалося б, що хтось відклав замовлення або сплутав строки, або не виконав наказу, або захворів, або був звільнений, а новий працівник ще не приступив до роботи... Все це насправді, дуже просто, але ні Булач, ні Горняк, ні навіть Гавран не знають, у чім справа. Вони лише удають, що знають, щоб була не похитнувся їх престиж.

Даремно я прибув сюди, марную державні гроші і власний час, турбую начальників, підлеглих і знайомих. Життя триває, так само, як тривало б воно й без мене.

У клубку загубилася нитка.

Високо над нічним містом підносилося небо. Крізь пошматовані

хмари мерехтіли зірки, маленькі сестри тих зірок, що колись літніми ночами мріли над таборами нашої юності, над багаттями, розкладеними перед темною, як чорна туш, стіною лісу; то були зірки, схожі на ліхтарі із східних казок — яскраві, магічні й далекі; їх блиск уже давно зник у глибинах космосу.

У нього було таке відчуття, ніби він тут уже колись мандрував, і теж опівночі. Все було, як тепер, і він був такий самий.

І однак все було інакше.

Йому треба було залишитися... Поряд, на сусідньому ліжку мала б бути Інка. Серед субтропічної ночі з відчиненими вікнами і застиглим теплом, яке трохи розвіюється лише на світанку. Тут мали б бути діти, Івана й Мілан, із ясними здивованими очима, зліпленими в цю хвилину неспокійним сном, і чолами, зрошеними потом. У куточку кімнати мав би бути освітлений письмовий стіл, за яким він любив такими ночами читати, або вивчати місцевий арабський діалект, або тихенько ловити по транзистору Прагу, що передавала вечірні новини.

У країні щось відбувається. Поки що тільки в думках людей... Цей неспокій, взаємозвинувачення, задрощі і очікування чогось такого, чого вони самі не розуміють. Все це відчувається... так, як тварини відчують наближення землетрусу. Однак у цю хвилину люди сплять, кохаються, народжують дітей, вмирають, страждають на операційному столі, захищаються від насильників, готуються до іспитів, стоять біля верстатів. Маленька країна і маленький народ. Та інколи наче саме тут, а не десь-інде, б'ється серце світу.

Це ілюзія чи інтуїція?

Повз нього проїхав поліцейний автомобіль, звичайний патруль; це вже вдруге за останні десять хвилин. Він ішов, не прискорюючи і не уповільнюючи ходи. У цьому не було потреби: в такий час місто було майже порожнє. Десь далеко гуркотів трамвай. Ось і річка. У Празі, куди б ти не йшов, однаково вийдеш до річки. Понад берегом ліниво котилася густа темрява, подзьобана відблисками світла: символ плинності, минулості й часу.

На набережній, недалеко від Карлового мосту, він зупинився і задивився в небо, немовби намагаючись осягти його глибину. Воно було невисоке, майже беззор'яне. Завтра піде дощ і все заступить собою, сховає. Дразливо пахло свіже шовковисте листя лип, освітлене ліхтарями. Все це нагадувало скоріше театральні куліси, ніж дійсність. Сам він видавався собі учасником спектаклю, підготованого кимсь іншим; виконавцем ролі, яка була написана дуже давно і режисура якої здійснена невідомо ким. Чудові театральні куліси, чудова драма на фоні Градчан (їх він лише відчував), і ця драма називається історією чеського народу. Хтось колись проектував ці величні куліси на протилежному березі річки як серце набагато сильнішої, більшої держави, ніж наша сьогоденішня країна в центрі Європи, повернена обличчям на захід, ба, на захід? Дивно, але це справді так. Коли чех дивиться на карту Європи, він машинально стає обличчям на захід. Ліворуч від нього Відень, праворуч — Берлін, у серці — Прага. Чи не є це результатом усвідомлення тисячолітньої загрози звідти?

Через кілька годин прокинуться діти. За містом з п'ятьма вирине безкрая рудувата пустеля, осяяна навскісним сонячним промінням. Гадюки, ящірки, скорпіони та дрібні ховрахи квапливо ховаються в щілинах, у густих сірих кущах з безліччю маленьких комах, кущах, що їх

подужали б поламати лише верблюди, осли чи вівці. Інка не любить пустелі, боїться її. Для неї вона таємнича, підозріла, надто широка. Сама вона походить з горбкуватої місцевості на кордоні між Чехією і Моравією, де такий чіткий обрій і все таке безпечне, конкретне й близьке.

У цей час там хоч вуха затуляй — так сюрчать цикади.

А тут північна весняна ніч; незабаром прокинеться досвітній вітерець і повіє вологою, яка принесе людям полегкість. Як тільки піде дощ, зникне почуття пригніченості, зменшиться тиск, який у цю мить ще розриває скроні й чоло.

Чому ж досі нема дощу?

Гінек Богата пішов через міст. Він поспішав. Він був схожий на людину, яка нарешті прийняла рішення і тепер їй не терпиться якомога швидше здійснити його. Уже й протилежний берег: тут він знає кожний будинок, знає, куди треба звернути і де зручніше пройти. Позаду лишилася стародавня цитадель з костюлом Діви Марії, і ось він уже серед поетичного хаосу Малої Страни і дерев понад Чертовкою, назва якої походить не від чортів, а від чартила, інструменту, призначеного для копання ровів, водостічних канав і млинових відводів,

тут, так, це десь тут.

Він зупинився під квітучим каштаном, який дихнув на нього густим ароматом; десь на верхівці дерева, там, де зникають ледь чутні голоси, мешкає маленька, укрита пір'ям родина.

Він підвів голову: довго дивився у вікно, єдине з усіх освітлене вікно, як говориться в одній із старовинних балад. Тепер треба було б залізти на карниз і прокричати віщування, але не про смерть, а про воскресіння, треба було б помахати крилами і оголосити новий день, хоч навкруги була ще абсолютна пільма.

Абсолютна пільма, але в ній вже щось народжується, задовго-задовго до світання. Він підвів голову, ніби збираючись гукнути когось, хто вже давно чекає за освітленим вікном.

Вікно відчинилося, показалася жінка.

Ще кілька хвилин тому йому не вірилося, що таке може статися. Він мріяв про цю зустріч, як мріють про повернення кількох років, знаючи, що цього повернення не буде, що з пам'яті не можна викреслити прожиті літа, що ніщо ніколи не повернеться, що попереду лише нові й нові відкриття, нові й нові зустрічі. Все інше тільки спогади.

Вікно зачинилося, і ще густішою здавалася тепер довколишня пільма. Єдиний освітлений прямокутний отвір у цілому світі.

Потім з будинку долинули чийсь кроки, але ніхто, крім нього, не міг їх чути. Кроки на другому поверсі, на першому. Кроки біля вхідних дверей. Тиша. Вона зупинилася, шукаючи отвір у замку, щоб встромити в нього ключ.

Двері відчинилися. Це була справді вона.

Якусь мить він стояв нерухомо, щоб не порушити цієї чудової, ніби нереальної сценки. Вона теж бачила його, спокійно дивилася туди, де він стояв під каштаном, чекала. Все нагадувало ситуацію з дешевого роману, кінець якого відомий наперед. Йому хотілося, щоб ця хвилина тривала якомога довше; через кілька секунд все зміниться, і вже ніколи ніщо з цієї зустрічі не повернеться. Ніщо й ніколи.

Він підійшов до неї. Йому хотілось обняти її, але він не нава-

жився, в її очах він відчув якусь соромливість; з моменту останнього їхнього побачення минуло вже чимало часу. Та й яке там побачення? Вона прогулювалась з Яном по набережній, повертаючись від Новаків, чи з Редути, чи ще звідкись. О, як це було давно, просто неймовірно, що це було. Так само неймовірно, як і те, що зараз він іде східцями з нею... Від спогадів про це останнє побачення і про інтермеццо, яке було потім, йому стало сумно. Він намагався прогнати смуток, докоряв собі за сентиментальність, дурість, марнування часу. Жаль ночі.

Вона навмисне не увімкнула світла в коридорі. Аж до поверху, на якому була її квартира, вони не обмовились жодним словом. Човгання її капців, рипіння його черевиків... З кутків коридору на них насувалася пільма.

Лише в освітленій кімнаті всі форми набули реальних обрисів, речі — твердості. Зустріч здійснилася. Це була вона. Це був він. Скільки років вони не бачились? Три? Чотири? П'ять?

— Кілька разів ми все-таки бачились. Позаминулої весни на набережній: ти якраз повернувся з якоїсь країни, здається, з Індії. А минулого літа ти йшов разом з Інкою через міст. Пам'ятаєш?

Він пам'ятав усе, але не хотів про це зараз згадувати. Це було як сухий перелік, як фотографія, а йому хотілося живих барв. Він чув, як вона ходить туди-сюди, бере чашки й тарілки, відчиняє і зачиняє кухонну шафку, запалює газ. Потім вона знову повернулася до кімнати і сіла в інше крісло, але не напроти нього, а навскоси, так що осі крісел утворювали кут у 60°. Це було ближче, ніж коли б вона сиділа з протилежного боку круглого журнального столика, однак не настільки близько, щоб їх руки могли зустрітись, ну, скажімо, хоча б не навмисне.

Шкода, що вона не сіла ближче. Хоча б щоб можна було погладити її лікоть, долоню...

Тепер він мав би якось пояснити причину свого візиту. Вона полегшила його завдання, включивши магнітофон із записом якихось сентиментальних джазових пісеньок чи чогось іншого, що він мало розумів. «Я не належу до модерних чоловіків і, напевне, не належатиму ніколи, вже запізно», — подумав Богата.

Музика подарувала їм кілька хвилин мовчання. Він освоювався, а вона намагалася подолати в собі розгубленість і здивування. Перегорнула фотографії, на яких була зображена дитина, її дитина, в колясці, на траві серед квітучих кульбаб, за обідом, у неї в обіймах. «Схоже на неї, — подумав Богата. — А втім, це лише моя фантазія, адже дитина може бути схожа й на нього, якщо не зараз, то коли виросте... Зрештою, хіба не однаково. Які зміни сталися за цей час? Нэче ніяких, але разом з тим їх би вистачило на цілий людський вік. У кожного з цих років були своя весна і своя осінь. Триста шістдесят п'ять днів, триста шістдесят п'ять ночей, помножені на x разів. Тепер я знову сиджу тут, а біля мене вона, і в кожному з нас цих x разів триста шістдесят п'ять днів і ночей. Якщо два рухомі об'єкти, вийшовши з одного і того ж пункту, проходять з однаковою швидкістю однакову відстань, але в різних напрямках, то вони обов'язково віддаляються один від одного. Яка відстань лежить між нами? Де вона, а де я? Чи не така ж між нами відмінність, як між цими сентиментальними джазовими пісеньками і моїм відрядженням до Праги з метою з'ясування причин зриву поставки дуже важливого обладнання для якогось там будівництва на Близькому Сході?

Вона запитала:

— Що таке випадковість?

— Досі ще не пізнана закономірність. Результат дії чинників, незалежних від нас. Виявлена у часі і просторі реальність, непередбачувана нашим пізнанням. І так далі. Скільки дефініцій тобі треба?

— Більше не треба. Цілком досить. А чи відомо тобі, що я не спала і ніби чогось чекала? Це теж випадковість?

— Теж. Однак, яке це має значення. Ти чекала когось?

— Не знаю. Ти ще ніколи в житті так не чекав?

— Я чекаю все життя. Лише я знаю, що.

— Щаслива ти людина. Власне, я теж не нещасна...

У руках вона тримала фотографію дитини. Він бачив її лише тоді, випадково, під час тієї тогорічної зустрічі. А може, позаторічної. Тоді це ще було немовля. Сьогодні дитина вже ходить і розмовляє. Скоро її віддадуть у садок, а поки що вона живе з бабусею.

— Завтра я поїду до неї. На один день. Післязавтра ми їдемо на гастролі. Потім у мене будуть денні і вечірні вистави. І так кожного дня. На щастя, це недалеко, щось із годину поїздом. Я зовсім не самотня!

— А з Яном... ти зустрічаєшся?

Вона сподівалася цього запитання, його не можна було обминути.

— Так, я їздила до нього; почекай... так, завтра буде рік.

Він був вражений.

— Рік?

— Так. Він саме гастролював у Варні. Я полетіла туди на один-єдиний день...

«На одну-єдину ніч», — подумав Богата.

— Ніхто про це не знав, у мене якраз був вільний день. Та це було давно. Так давно!

У куточку кімнати, біля самого вікна, стояло піаніно з піднятою кришкою. Колись вона грала для нього. Він сидів на стільці і слухав. Скоріше дивився, ніж слухав. На схилену голову, на коліна, на руки, на пальці, що бігали по клавішах. Вона виконувала якусь п'єсу, він не знає, хто її написав. Йому здавалось тоді, що це вона склала її для нього.

Цікаво, чи не забула вона її? Чи заграла б її знову для мене? Що сказав би Ян, коли б раптом зайшов і побачив їх разом? Коли, приблизно, він був тут востаннє?

А хто мені дав право ревнувати? Болісні й гіркі на смак ці неприємні емоції, звані ревностями.

Вона бачила, куди він дивиться, розуміла його душевний стан, однак мовчала, а він не наслідуювався запитати. Все було, як колись. І все було трохи інакше. І він. І вона. Той самий голос, те саме обличчя, ті ж руки... Вся вона та сама і водночас інша. У цьому вся вона, і за це він її завжди любив. До цього часу у них є спільний борг. Вони знають про нього обоє, хоч ніхто з них не винний у цьому. Прийшов Ян, і все змінилось. Але борг не те ж саме, що бажання. Бажання насолоди, пов'язаної з тілом, із спільним відчуттям інтимної радості, яка є чимось більшим, ніж тільки тваринний інстинкт.

Він підвівся. Треба йти. А шкода. Усього шкода, і це почуття нам часто не підвладне. Біля дверей зупинився. Завагався. Вона помітила це і зрозуміла, йому не хочеться відчиняти дверей, за якими на нього че-

кає самотність. Коли його рука була вже на ручці, вона раптом сказала:

— Залишайся тут. Чого тобі йти? Куди?

Їх погляди зустрілись; в її очах він прочитав соромливість і щось подібне до відчуження, хоч це не було відчуження. Він зрозумів усе. Жаль охопив його, вже вдруге за цей вечір.

Він допив каву; час було спати.

Вона постелила йому у вітальні на дивані, поцілувала, як і тоді, в коридорі, і все. І в той же час це не було все.

У той момент, коли лист майже наполовину був у поштовій скриньці, він відчув, що припускається помилки. Ще за мить він уже був переконаний у цьому, але пізно — конверт зашелестів і вів на дно скриньки. «Я припускаюсь фатальної помилки, тому що з малої проблеми роблю велику. Я відмовляюсь від наміру розв'язати це дрібне питання на місці в «Інвестекспорті», тоді як, напевне, досить лише особисто поговорити з Каваном. Мабуть, треба було просто прийти до нього додому якось увечері; коли б я стояв під дверима його квартири, він би мене вже не прогнав. А тепер «Культурний тижневик» може вхопитися за цю справу, адже відомо, що його співробітники полюбують сенсації й скандали. Друкуючи мого листа, вони не ризикують нічим, а я при цьому кладу на карту все. Вони дадуть під листом невеличку примітку, у якій повідомлять, що вони демократи і тому змушені публікувати подібні листи, хоч думка редакції не завжди збігається з поглядами, висловленими в цих листах. І так далі. Я настрою проти себе Кавана, весь «Інвестекспорт». Доктор Булач радітиме — виходить, він правильно зробив, відхиливши мою скаргу, а разом з ним радітимуть усі мої колеги, які заздрять (невідомо чому) моїй важкій праці в субтропіках, напруженим дням і ночам на будові. Всі вони зрадіють, що трапилася нагода позбутися мене. Що штовхає людину на такі вчинки? Чому вона спершу щось встругне, не думаючи про наслідки, і лише згодом починає розуміти, що зробила?»

Йому стало не по собі. Прогуляючись по Петршину, він знову і знову думкою повертався до написаного. Пригадував, лякався, що деякі фрази в листі звучать не так, як треба; намагався відновити в пам'яті висновки. Нарешті сказав собі *jacta est alea*¹ і повернувся додому. Не обідаючи, приліг на диван, намагаючись ні про що не думати.

Після обіду задзвонив телефон. Дзвонили з редакції «Культурного тижневика». Сталось чудо. Ще ніколи пошта в Празі нічого не доставляла так швидко, як те, чого не треба було доставляти.

Немає потреби відтворювати розмову інженера Богати з кореспондентом Купецом. Результатом розмови було побачення: «Зустрінемося десь на півгодини і з'ясуємо деякі моменти у вашому листі. Може вийти сенсація».

Саме цього Богата боявся найбільше.

Коли о сьомій годині він прийшов до східців мосту, що вели до ресторану на Стрілецькому острові, у нього було ще десять хвилин часу; він скористався з цього, щоб подумати над тим, як переконати кореспондента повернути листа, не друкувати його, бо ж справа майже наполовину розв'язана. Це, звичайно, не зовсім так, але завжди краще трохи неправди, ніж багато шкоди.

¹ Жеребок кинуто (лат.).

Богата перший помітив Купеца. Помилки не могло бути: саме такою мала бути людина з таким голосом — улесливим, настійним, претензійним; здавалося, він сам себе контролює, щоб ні перед ким, бува, не відкритися до кінця. Він міг належати тільки оцьому молодикові із собакою.

Так, це був він.

Як і більшість людей, що маскують своє егоїстичне ставлення до інших, Пршемисл Купец удавав, що любить тварин. З ними набагато простіше, ніж з дітьми: собака вдячний за все і потребує незначного догляду, тим часом як дитина вимагає удесятеро більше турбот і самопожертви. Хазяїну пасував саме цей собака, агресивний англійський се-тер — і не малий, щоб особливо не підкреслювати комплексу неповноцінності його господаря, і не великий, щоб не збуджувати в ньому страху.

Потиск руки відповідав його зовнішності: короткий стиск і швидке ослаблення, наче він боявся залишити трохи довше свою руку в руці того, з ким вітався. «Егоїст, — укріпився в своєму враженні Богата. — Боягуз. Яку ще там сенсацію з мого листа може зробити такий?»

Так, саме такий може це зробити, треба лише йому зважитися. А якщо він зважиться, то тут, як правило, без спекуляції не буває. Навіщо йому мій лист? Для кар'єри, для слави, для грошей? Навіть дивно; скарга моя така дрібна, що її можна й не публікувати. Але чому ж тоді за неї хапається саме ця людина?

Купец пояснив усе протягом однієї хвилини, одразу ж після того, як собака був прив'язаний до бетонного стовпчика і вони сіли за столик ресторану в саду просто неба.

— Я, власне, працюю там позаштатно, розумієте? То лист підготую, то рецензію або звіт про спектакль. Інколи сам щось напишу, невеличкий нарис чи замітку. Побачивши на редакційному столі листа, який надійшов після обіду, я сказав собі, що з цього може бути кампанія, розумієте? Кампанія! Якщо ми опублікуємо цього листа, надійдуть, відгукки, або ми самі їх замовимо (у редакціях — таке практикується), а в наступному номері надрукуємо відповіді читачів. Найгостріші, звичайно. Виступимо з критикою «Інвестекспорту», і директор буде змушений відповісти...

— А мене виженуть з роботи.

— Чого б це вас виганяли? А якщо виженуть, тим краще! Це буде ще одна сенсація! Розкритикуємо директора як ворога соціалізму, догматика й поганого спеціаліста. Чи, може, він добрий спеціаліст?

Обличчя кореспондента Купеца було просто перед ним: улесливе, напружене. Очі виражали страх, страх собаки, у якого хочуть відібрати кістку. Йому потрібна сенсація лише для того, щоб на цьому нажитися.

— Ні, він не спеціаліст, але я не згадую про це в листі, не в цій річ. Я не боюсь, що мене можуть звільнити, роботу я собі завжди знайду. Йдеться не про мене, пане кореспондент. Йдеться про справу. Тому я написав листа. Тому я відіслав його до редакції. Але, як бачу, редакцію він не дуже зацікавив. Ви ж працюєте лише позаштатно?

— Я не працюю лише позаштатно. Постійне місце моєї роботи — видавництво «Космос»: там я працюю редактором. Редакую матеріали на закордон, тексти публікацій чотирма, а то й більше мовами. Але культурна людина на цій роботі стає дурнуватою, розумієте? Нещодавно я редагував також працю доктора Вацика, яка має вийти у видав-

ництві «Космос» наступного року, а він є членом редколегії «Культурного тижневика»...

Раптом він запнувся: зрозумів, що проговорився, свиснув собаку, замовив собі кави і поклав перед Богатою аркуш паперу. Листа, на жаль, з ним не було.

«Він проговорився, а тепер хоче це якось замаскувати. Не встиг відредагувати книжку Вацика, як уже використав це, щоб пролізти в редакцію «Культурного тижневика», хоча б позаштатним кореспондентом. Кожне слово, сказане ним, доводить, що моє перше враження було правильним».

— Доктор Вацик? Це не Олда Вацик?

— Так, він. Ви знаєте його?

Обличчя кореспондента зробилося нейтральним, стриманим, ніби перед ним повісили ширму; за ширмою вгадувалося напружене очікування того, що скаже Богата про Вацика. Якщо він недолюблює його, то й Купець скаже про нього що-небудь непохвальне; якщо ж Вацик є його приятелем, то і Купецю треба буде поводитися відповідно: посміхнутися і сказати щось приємне на адресу Вацика. Богата був переконаний, що саме про це зараз думає кореспондент.

— Звичайно. Ще з студентських років. Ми з ним давні знайомі. Прекрасно. Я оце саме хотів попросити вас повернути мені листа. Я передумав. Листа я написав у стані афекту. Не варто цього робити.

— Бога ради! Ви помиляєтесь, якраз навпаки... Це те, чого хочуть люди, що робить газету газетою. Боротися з нехлюйством, з усім, що завдає шкоди соціалізму, що псує людям радість праці й життя... Хіба це не бога завжди актуальним?

Купець говорив банальні речі, давно і добре, напевне, завчені ним. Він намагався відгадати думки Богати і, навпаки, приховати свої. Знаючи тепер точно, що Вацик є приятелем Богати, він поспішив улесливо відгукнутися про того бодай кількома словами:

— Я дуже поважаю товариша Вацика. Надзвичайно. Я впевнений, що він вас підтримає, і правда буде на вашому боці. Щодо мене, то я все подам так, що ви будете задоволені, це піде на користь справі. На мене можна покластися. Якщо не вірите, можете запитати у Вацика.

Богата зрадів: «Попрошу Вацика повернути мені листа; з цим типом я, певне, лише марную час. За таких обставин краще не зв'язуватися з журналістською братією, цілим не залишишся. Треба поспішати, шкода кожної хвилини, змарнованої з оцим позаштатником».

— То де ви, власне, працюєте постійно?

— У видавництві «Космос», пане інженер.

— У видавництві «Космос»? Там працює Томек. Владівой Томек. Ви не знаєте його?

— На жаль, знаю. Більше того, це навіть мій шеф, пане інженер.

— Чому ж «на жаль»?

Купець остовпів, розгубився. Богата не звернув на це уваги, ударився в спогади й тим відкрив свої карти.

— Він мій товариш по навчанню. Ми з ним з одного міста. Мій друг. Давно ми вже з ним не бачились... У вас немає його телефону? Подзвоню йому, охоче з ним зустрінуся. Я навіть не знав, що він директор «Космосу». Хто б міг подумати?

— Ні, товаришу інженер. Не директор. Завідуючий відділом, тобто відповідальний редактор однієї з редакцій. Як вам відомо, «Космос» є

скоріше видавничим комбінатом, ніж видавництвом. Значить, ви другого шефа? Я дуже поважаю його, дуже.

— Треба буде завітати до нього.

Увечері він відвідав Вацика.

Коли людина вперше в житті усвідомлює, наскільки вона стала старшою з моменту останньої зустрічі з другом чи колегою, чи просто з товаришем по навчанню, вона переживає потрясіння. Таке потрясіння чекало на Богату того вечора, коли він подзвонив у двері скромної вілли в стилі модерн; з обох боків воріт на кам'яних стовпах сиділи левенята, поклавши передні лапи на кулі, що зображували глобуси. Крізь чавунні ґрати було видно сірий, давно не ремонтований фасад, вхід до вестибюля (колись він був розкішний, з скляною стінкою), некошену траву на газоні, огороженому, як і вся вілла, високим вкритим черепицею муром. Заднє крило вілли сягало густих заростей, серед яких ховалося маленьке озеро з водяними ліліями, занедбане й замулене. Майже до п'ятдесятих років вілла належала одному дивакові, колись досить відомому поету Красославу Звонові; ніхто не знав його справжнього імені, та й цей романтичний псевдонім сьогодні вже нікому нічого не говорив. Але на початку століття він багато друкувався, в нього були навіть речі, написані у співавторстві з Махаром, його праці інколи редагував Іржі Карасек з Львовіц, про нього згадував Еммануїл з Лешегграда. Ще й сьогодні вілла зберігає тодішню атмосферу декадансу. Про це подбав її власник. Принаймні вестибюль і фасадна частина вілли з геральдичними малюнками і перехрещеними мечами, з старовинною гвинтівкою над входом до підвалу, з дипломом у рамці за перемогу в стрілецьких змаганнях колишнього австро-угорського поручика кавалерії (ним був сам Красослав Звон) залишилися без змін.

Вацик зайняв очікувальну позицію; Богата також спочатку був стриманий. Вони так довго не бачились, що за цей час кожний з них міг стати іншим. Було б, власне, дивно, якби вони відразу почали розмовляти в дусі останньої зустрічі, що відбулася багато років тому і яка була скоріше по-студентському солідарною, ніж по-дружньому сердечною. Але спогади зближують людей, причому прямо пропорційно до їх віку. Тому з роками шукаємо порозуміння там, де колись ішлося лише про можливість якогось співжиття.

Несподівано в пам'яті обох ожило стільки моментів і ситуацій, про які, здавалося, вони давно вже забули.

Ще будучи слухачем філософського факультету, Олда Вацик писав статті до газет, брав участь у підготовці радіопередач, провадив заняття з політосвіти в колективах заводів Празької області, був членом активу лекторів і референтом з питань пропаганди культури Товариства слухачів. На все йому вистачало часу, хоча б тому, що він не бігав за дівчатами, уникав їх, удавав, що гордує ними, хоч насправді боявся їх; кохання для нього було буржуазним пережитком, а секс — лише спеціальним механізмом природи для розмноження людського роду.

У чомусь він був, можливо, й правий, але колеги кепкували з нього, а дівчата ставилися вороже, однак це не мало значення, бо він був переконаний, що ніколи не одружиться; він десь прочитав, що революціонерові одружуватись не слід, щоб не почувати себе зв'язаним.

Він соромився свого неробітничого походження. Хоч мати в нього була вчителькою, а батько банківським службовцем, сам він ходив бруд-

ний, як бродяга. Кожного дня мати давала йому чисту сорочку, але такою вона була недовго: вийшовши на вулицю, він тер долонею по стіні будинку і старанно жмакав брудною рукою комірець. Обідати не ходив, їв сухий хліб, ламаючи його руками й ковтаючи по шматочку; при цьому він намагався бути в таких місцях, де б його хтось міг побачити: в коридорі, перед будинком факультету, в актовому залі чи весною на лавці біля річки. Тільки він один з усього факультету носив бороду і вуса, короткі, власноручно підстрижені, щоб показати, що у нього немає грошей ні на перукарню, ні на бритву. При собі завжди мав записну книжку з висловленнями видатних діячів революційного руху; під час дискусії він миттю знаходив у записнику відповідний вислів і вбивав ним наповал будь-кого із своїх противників — за винятком хіба ще більших демагогів, ніж сам.

Tempora mutantur¹, сьогоднішній доктор Олдржих Вацик є протилежністю тодішнього. Бороду і вуса він давно поголив, носить чисту сорочку, роззувається ще за дверима, одружений з жінкою, кажуть, старшою за нього, розведеною, завжди заклопотаною, працювитою й турботливою. Ось і тепер вона лише зазирнула, щоб глянути, хто прийшов. Через кілька хвилин вона знову з'явилася, тримаючи в руках підніс з кавою і тістечками. Олда відрекомендував її Богаті з гордістю — так ми показуємо комусь дорогу картину або новий автомобіль. Потім вона непомітно зникла, й чоловіки залишилися самі.

Гінеку Богаті хотілося залишити все, забрати листа, замовити собі квиток на найближчий літак, і хай буде, що буде. Навіть ця велика неприємність на будівництві видавалася йому зараз просто жартом, іграшкою у порівнянні з незрозумілим гнітючим тягарем, який тиснув на нього в Празі звідусіль і нізвідки. Тому розмову він почав без манівців, прямо виклав Вацикові все про свій приїзд, про зустрічі з доктором Булачем, Яном Гавраном і про свій лист до редакції «Культурного тижневика».

Йому одразу полегшало, коли Вацик, вислухавши все, махнув рукою: — Купец перестарався, хоче на цьому щось мати. Я не люблю таких амбітних підлабузників. Завтра скажу йому, щоб повернув листа. Зараз не до цього; на порядку денному інші питання. Ти наш товариш, і ми не будемо вплутувати тебе в якісь історії. Чому, власне, ти відразу не зайшов до мене? Може, забув, що є такий на світі?

Забув, не забув... Хто б міг подумати, що доктор Вацик — це колишній Олда. Звичайно, час від часу він там чи там зустрічав це прізвище, інколи чув його по радіо, але ніколи не думав, що це той самий. Світ, у якому жив Вацик, був далекий від його світу; ще й тепер йому важко збагнути всі зміни. Йому полегшало: «Листа я одержу. Завтра їду в «Аеролінії» і замовлю квиток. Справа з роторами буде розв'язана службовим листуванням; що б там не сталося, будівництво має бути завершено. Можливо, я справді зайве панікував і в той же час переоцінив свої можливості; може статися і так, що я приїду, а там уже буде повідомлення про те, що обладнання в дорозі.

Що ж у такому разі означає Гавранове «краще тримайся далі від цієї справи» і Горнякове «своя сорочка ближча до тіла»?

Чи й справді Вацик щось зможе зробити? Чи, може, це той самий Вацик, що й колись — брудна сорочка, борода і вуса, цитата в записнику й дискусії з демагогічними прийомами — той самий Вацик, хоч і

¹ Часи змінюються (лат.).

вищий на цілу октаву? За склом книжкової шафи виставлені його філософські праці, замітки, публікації й рукописи в палітурках. На носі в нього окуляри із слабкими скельцями, але в розкішній оправі. Як давно і водночас недавно було все це! Ми завжди одні й ті самі з своїми звичками й нахилами, немовби з юнацьких років чи навіть від народження ведемо повсякденну суперечку зі світом і самі з собою.

— Треба летіти якомога скоріше, тут стає нецікаво. Полечу, нічого не добившись... Випадковостям я не вірю. Хай буде, що буде, аби подалі звідси.

— І давно це ти так почав міркувати? Саме ти? Я б на твоєму місці залишився тут хоча б на тиждень, хоча б на чотирнадцять днів.

І в цю мить перед очима Богати виник образ хаджі. Можливо, тут діяли якісь підсвідомі імпульси, але слова хаджі прозвучали майже вголос: «Ви нічого не доб'єтесь і не повернетесь сюди, буде війна». Що спільного між Мамдухом Селімом і Олдою Вациком?

— День, два... Яке це вже має значення?

— Саме ці дні мають значення. Саме ці дні... Це тобі повинно бути відомо краще, ніж мені, адже ти там працюєш. Слухай, я подумав, що все це може зацікавити Людвіка. Ти не знаєш Людвіка Горського? Ні? Тоді я вас познайомлю, саме сьогодні ми маємо зібратися у нього. Він не заперечуватиме. Гадаю, якраз навпаки, він буде радий познайомитися з тобою, адже ти найкраще поінформований про той район. І взагалі, тобі треба з ним познайомитися.

Вацик полегшено зітхнув, тому що розмова поступово згасала, а про віллу він розповів уже більше як треба. Богата також втратив будь-яку надію добитися успіху, і тепер лише Даніела тримала його в Празі. Але Даніела сьогодні виїхала кудись з трупом, завтра в неї будуть дві вистави, денна і вечірня, а післязавтра вона поїде до дитини. «Прага стала для мене тісною, і в той же час я ніби тону в ній. Я романтик. Не треба було мені вчитися на інженера», — подумав Богата.

Богата уважно вивчав Горського. Виразне обличчя. Скоріше тип, ніж особистість. Здавалося, ніби він уже десь його бачив. Темне, трохи хвилясте волосся, темні холодні очі, кирпатий... Середньовічний художник з народу дивився б на нього з острахом, про всяк випадок перевірши, чи немає в нього на ногах ратиць.

— Інженер Богата.

Потиск його руки різнився від потиску руки Пршемисла Купеца приблизно так, як різнилися їхні фізіономії. Горський подав руку Богаті недбало, між іншим, навіть не глянувши на нього. Власне, це була не рука, а ніби якийсь неживий предмет. Здавалось, Богата не цікавить його. У всьому цьому відчувалась глибока зосередженість генія або бундючність зарозумілої людини.

Зустріч нагадувала збори або іменини. Гостей обслуговувала Мілена, старша з двох коханок Горського. Рік тому вона залишила чоловіка з дитиною і перейшла до цього гарему. З усього було видно, що її влаштовує становище другої дами поряд з молодшою Юдітою, яка цілий вечір сиділа на канапі, підібгавши ноги, й курила. Вона не була такою мовчазною, як Мілена: інколи від неї можна було почути якусь напівправду, підслухану, звичайно, у Горського і його поплічників.

Характер взаємин між цими людьми Богата зрозумів одразу.

З гостями знайомив його Вацик. Майже кожне з прізвищ він знав, але не міг збагнути, звідки. Деякі з них він, мабуть, бачив на обкладинках книжок чи на сторінках газет, інші чув по радіо. Кілька чоловік були

йому знайомі з телепередач, хоча він не так вже й часто дивився програми празького телебачення.

Їхні імена він знав, праці — ні. Щоправда, йому не було ясно, чия це вина — його чи їхня. Він намагався пригадати свої враження від прочитаного або випадки звернення до наукових праць, написаних цими людьми, але так і не зміг щось пригадати. Їхні імена були набагато гучніші за їхні діла. Це було дивно.

Поки що Богата не міг розібратися в цих дивних речах. Поки що він сприймав цих людей лише як видатних культурних діячів, біля яких він видавався собі незначним, маленьким, нікому непотрібним. Проблеми, пов'язані з невиконанням замовлення, необхідного для роботи якогось там нафтопереробного заводу, зводились тут до нуля. «Хто я, а хто вони?» — думав він.

Богата ніколи не впадав у амбіцію, тому комплекс неповноцінності йому був невідомий; однак легко собі уявити, як незатишно почувала б себе в цьому середовищі людина амбітна. Голосні, іронічні репліки, зауваження і коментарі прикро вражали б її самолюбство.

Богата насторожився: десь у чомусь була невідповідність. На самовпевненість давали їм право їх імена, але за цими іменами нічого не стояло. Отут і була ця невідповідність.

Незабаром йому стало ясно, що він, в свою чергу, справляє подібне враження на них.

Йому запропонували одне з двох важких шкіряних крісел. Навіть Вацик не сидів на такому почесному місці, як він, — біля самого Людвіка Горського. Його обслужили в першу чергу. Він випив білого рислінгу, закусив бутербродом і почав відповідати на запитання, які сипалися на нього з усіх боків; відповідав по-діловому, коротко і точно. Тепер він був інженером, романтик залишився у Данієли. Числа, дати, факти. «Так, я жив на Близькому Сході — три роки. Перед цим був в Індії — рік. Так, у Ранчі, на першому етапі будівництва тамтешнього комбінату. Так, я вважаю Ізраїль сильнішим за всі сусідні арабські країни, разом узяті. Це природно, ті поки що тільки розвивають свою промисловість. Так, вони могли б мобілізувати набагато більше людей, але вони не спроможні одягти їх, розмістити в казармах, озброїти гвинтівками, літаками, гарматами, тому на ділі будуть мобілізовані лише незначні контингенти населення. Ударна сила ізраїльської армії більша. Крім того, підтримку — я маю на увазі матеріальну — Ізраїль одержує від найсильніших капіталістичних держав світу. І нарешті, перший удар буде, напевне, вирішальним. На нього може наважитись лише той, хто знає цілі, по яких треба ударити. Гадаю, що розвідка Ізраїлю набагато ефективніша, хоча б уже тому, що на нього працюють і інші розвідки.

У розмову втрутився Гануш Душек, журналіст, публіцист і член редколегії «Культурного тижневика»:

— Ви вважаєте, що Ізраїль ударить перший?

— Араби не розпочнуть війни, хоч їхні генерали полюбляють хвалитися. Однак це скоріше східна традиція, ніж справжні погрози.

Панував піднесений настрій, але загальної дискусії не було. Близький Схід відійшов на задній план, в центрі уваги була Європа. Середня Європа. Чехословаччина.

Чому Чехословаччина? Розмовляли про неї, як про іноземну державу. Вони об'єктивні. Журналісти і дипломати навіть про свій народ говорять у третій особі. Чути було лише «чехи», і ніхто не говорив «ми».

Хтось навіть заявив, що ми, чехи, так би мовити, покликані виправити помилки останніх ста п'ятдесяти років.

Які помилки останніх ста п'ятдесяти років?

Богату аж скрутило у кріслі; на душі було гидко, хоч зовні він був спокійний. Слухаючи знавців міжнародної політики, він сам собі здавався консервативним телепнем, який безнадійно відстав, поважає категорію «народ» і не може ніяк второпати, що тут, в серці цього старого континенту, діється, що готується.

Він справді не знав. Щось готується і має бути негайно здійснено.

Що означає оце негайно?

Негайно, відразу після війни Ізраїля з арабами. Що пророкував хаджі Мамдух Селім тієї останньої ночі? Що він, Богата, не повернеться, буде війна...

Вони надавали особливого (для нього не зовсім ясного) значення з'їздові Культурної спілки. Він навіть до пуття не знав, що то за Культурна спілка, хто є її членами і яке її призначення. Раптом він гостро відчув брак своїх знань у цій галузі, яка чимраз більше здавалася йому надзвичайно важливою і таємною. Чого варті тижні, місяці і роки проектування, розрахунків, замовлень, виробництва, спостережень, імпровізацій, нагадувань про поставки й строки робіт порівняно з діяльністю цих людей. Він ніколи, мабуть, не зміг би взяти участь у створенні кодексу норм людського співжиття, які зумовлюють існування кожного з нас, незалежно від того, усвідомлюємо ми це чи ні.

Вони ж його складають. Їм це під силу. Вони можуть усе.

Так, вони вже підготували історичне звернення, маніфест до людства, у якому засуджується несправедливість і вимагається усунення її. Але чому саме вони засуджують і вимагають? Наскільки мені відомо, ніхто з них ніколи не був скривджений? Здається, навпаки: деяким з них завжди віддавалася перевага над іншими, всі вони перебувають на відповідальних посадах, багато років подвизаються в галузі ідеології. У тому числі й Вацик. Так, і Олда Вацик, який намагається триматися збоку і на обличчі якого застигла усмішка філософа, стороннього свідка великого історичного моменту, що зароджується саме тут.

«До коду бракує ключа, шифр виявився для мене надто складний»,— подумав Богата.

Богата почував себе серед цих людей зовсім чужим, незважаючи на те, що всі вони належали до однієї з ним суспільної верстви, а з деякими з них він навіть учився разом, хоч і на різних факультетах; інших він знав з їх виступів у пресі, по радіо й телебаченню. Усі здавалися якимись величними і одностайними в очікуванні чогось, що повинно принести зміни. «Які зміни і для кого? І що дадуть мені ці зміни? Чи буде усунена несправедливість, з якою я борюся? Чи, може, знову ці люди, так, саме ці люди, скажуть мені: «Краще тримайся далі від цієї справи», або ж: «Своя сорочка ближче до тіла»?

Завдання визначив їм Людвік, хоч сам він і не був членом Культурної спілки. Богаті ще ніколи не доводилося бути присутнім на подібній репетиції. Створювалось враження, що представники Культурної спілки цілковито залежать від вказівок цієї маленької групки: «Такий-то виступить перший, далі виступатиме такий-то; потім дамо змогу виступити комусь проти нас, йому відповідатиме ось отой і розіб'є його, доконає, потім виникне скандал; буде зачитана резолюція; потім почнеться голосування; якщо слова попросить товариш із цека, то це має бути такий-

то, він виступить відразу після вступного слова, за ним виступатиме ось той, і ми дискваліфікуємо товариша з цека».

— Це, дами й панове (дам серед них майже не було), історичний шанс, який більше не повториться!

Всі встали як за командою, виголошуючи тости в честь історичного шансу, який з'явиться через кілька днів і дасть сигнал до скликання з'їзду Культурної спілки. «Це — війна»,— подумав Богата, схопив свій келишок, як і вони, і щось сказав, тому що повинен був сказати. У нього було таке відчуття, що хтось нашіптує йому слова, а він лише повторює їх. «Я знову не романтик, а інженер».

«Шанси повторюються, тому що їх наявність дорівнює сумі можливостей, поділених на кількість нагод».

Олда Вацик піднявся: того, чого він хотів досягти, запросивши Богату до товариства Горського, він досяг. Йому здалося, що інколи менше означає більше: все-таки між ними було десять років розлуки.

Богата підвівся одночасно з ним, але не повернувся більше до Вацикової квартири, Вацик сам супроводжував його до виходу. Вони пройшли через подвійні двері вестибюля й піщаною доріжкою попрямували до воріт з двома левенятами на земних кулях. Вацик зупинився й щось гукнув дружині, та визирнула й сказала, що чекатиме.

Над входом до вестибюля висів кладовищенський ліхтар (Олда придбав його в крамниці пана Чапека, що міститься біля Тинського храму). «Стилізується,— зауважив собі Богата.— Мода на антикварні речі. Сноби прагнуть неомодерну». Світляне коло було невелике, і різко окреслене по краях; якби з п'ятьми хтось стріляв, то поцілив би майже напевне. Богаті завжди ставало якось моторошно, коли він знав, що його бачать, а він — ні.

І в цю мить він побачив, що біля ґратчастих воріт поміж стовпчиками з двома левенятами, у яких передні лапи були на земних кулях, стоїть чоловік. Ось він рушив їм назустріч, тікати пізно... Це був...

— Привіт, Олдо! Привіт, товаришу Богато!

Ян Гавран. Він привітався з обома голосно й сердечно, на широких, товстих губах його грала усмішка.

Гавран стрімко підійшов до освітленого вестибюля, де на нього вже чекала Мілена; напевне, він подзвонив біля воріт.

Богата і Вацик залишилися самі у темряві; у одного було про що запитувати, а другому треба було відповідати. Почав Вацик:

— Розумієш, Ленін говорив, що революцію будемо робити з врахуванням тих людей, які в нас є. Це стосується і нас. Я не винний... Людина не обирає собі союзників, вони нав'язуються їй самі.

— Ленін, здається, говорив трохи інакше.

— Так, трохи. Він мав на увазі робітничий клас. Це зрозуміло. Саме тому я про це також кажу. Однак революції ми не робимо, вона вже зроблена. Поліпшення системи влади на шляху до соціалістичного суспільства не є революцією, це зрозуміло. Це завдання соціалістичної інтелігенції. Кому, як не їй, цим займатися? Нарешті, якщо ти звернув увагу, уся інтелектуальна еліта з нами.

На це Богата не звернув уваги. Не все йому було ще ясно. На вечорі у Людвіка Горського було стільки різних диспропорцій, поворотів і нюансів, що йому, людині зовсім інших поглядів і уподобань, було важ-

ко зорієнтуватися. Однак він відчував, що Вацiku не терпиться почути його думки. Він говорив повільно, розсудливо:

— Виправляти, звичайно, є що. Це ясно. Але прикро, що Ян Гавран... Розумієш? Ян Гавран міг мені допомогти, наприклад, у справі, пов'язаній з виконанням замовлення, але не допоміг. Я не знаю, як будуть люди вірити тим, хто збирається виправляти вчинені ними ж несправедливості. Я не знаю...

— Розумію. Розумію тебе добре. Так, саме у цьому полягає діалектика історії. З ким же нам виправляти те, що потребує виправлення, як не з людьми, що є в нашому розпорядженні?

Богаті здалося, що він зайняв позицію, на яку в нього не було ніякого права, принаймні до цього часу. «Що взагалі мені відомо? Кого з них я знаю? Для багатьох людей їхня програма може бути привабливою, вони можуть мати успіх. Мабуть, Вацик має рацію, що історично правильні речі можна здійснювати лише з врахуванням тих людей, які є в наявності. Можливо. Але я маю право сумніватися, *dubito, ergo cogito, cogito, ergo sum!*¹ — згадав Богата старого Декарта.— І тому я маю право сумніватися, я повинен і запитувати».

— Мені не ясно, що мав на увазі Горський, коли говорив про якесь виправлення помилок останніх ста п'ятдесяти років. Наше національне відродження? Виселення німців? Те, що ми взагалі дозволили собі вижити як чехи? Це мені не ясно, і я визнаю, що це мене турбує.

— Не всі висловлювання треба розуміти як програмні. Сумніватися можна у всьому: жодна проблема не повинна становити винятку. Це справа наукового сумління, принаймні так мені здається. Правда, дехто ляпає язиком... З журналістами це буває. Але не подумай, прошу тебе, що і я просто базікаю. Адже ми знайомі вже майже чверть століття. Ти знаєш, що я завжди був чесний у цих питаннях. Так, ми припускалися помилок. Це мені також відомо. Але зараз не час звинувачувати, зараз час діяти. У цьому я з ними погоджуюсь. Це надзвичайно розумні товариші. Гавран мав би бути міністром закордонних справ, Горський — керівником секретаріату Академії наук, Гануш Душек, той журналіст, що запитував тебе про війну з Ізраїлем, — головним редактором «Культурного тижневика». Всі знають, на що йдуть. Усі є членами Культурної спілки, тому саме цю спілку обрано трибуною, з якої прозвучить заклик до дій, буде проголошена декларація нової моделі на весь світ.

— Коли відбудеться цей з'їзд?

— Як тільки закінчиться війна на Близькому Сході...

— Чому це залежить від війни на Близькому Сході?

— Очікуємо, що наш уряд, окрім усього іншого, розірве стосунки з Ізраїлем... Після цього... Це вже ти розумієш сам, про це тобі не треба говорити. Ми завоюємо симпатії всіх прогресивних людей... У цьому вся суть. Такий розвиток подій не можна ігнорувати. На з'їзд запрошено ряд журналістів і письменників з усієї Європи. Тому йде така підготовка. Горський знає, що робить. Він консультувався з деякими товаришами, ті в курсі справи. Ми не боремося за програну справу. Тому я радий, що ми зустрілися, подумай про це. Технічна інтелігенція перебуває в трохи іншому становищі, вона не так прямо зацікавлена в змінах. Ти собі їздиш по світу за будь-якої моделі, бо твоя праця державі потрібна. Становище наукової інтелігенції гірше (це стосується й точних наук). Їй необхідна трибуна, щоб впливати на суспільну свідомість.

¹ Я сумніваюся, отже, я мислю, я мислю, отже, я існую (*лат.*).

мість... Слухай, коли, власне, ти повертаєшся до Праги назавжди? Ти нам тут конче потрібен! Може, плюнеш на все і повернешся? Люди тебе знають, твоє ім'я в певних колах, як мені відомо, користується повагою. Як ти на це дивишся?

Вони прогулювалися по вулиці — вгору і вниз. Десь там уже кінчалось місто, зяяли глибокі канави: через два-три роки тут виросте новий житловий масив з панельних будиночків, які так не подобалися Богаті; настане кінець ідилії вілл, зникне затишний куточок приміських садів і лук. В цій прогулянці було щось дуже символічне і знаменне. І Богата відчував, що це не може не позначитись на його особистому житті і суспільному становищі.

Олда Вацик зрозумів, що він перейшов межу дозволеного в цій розмові. Знітився. Перескочив на економіку, етику, згадав старі кривди, процеси в п'ятдесятих роках, говорив про людей, яких треба повністю реабілітувати, про інфляцію, що загрожуює країні, про загальну апатію, пасивність і егоїзм.

Богата мовчав. Сам ставив собі питання, намагався зрозуміти мотиви, якими керувалися ці люди; він знав небагатьох з них, і ті, кого він знав, не мали ніякого морального права виправляти помилки, бо самі їх припускалися і до цього часу публічно не покаялися; ніхто з них не походив з робітників і селян, від імені яких вони намагалися говорити.

«Ні, Олдо! Перед моїми очима завжди твої неохайні вуса й борода, твій сухий хліб, демонстративно пережовуваний в коридорах факультету, заявлений комір твоєї сорочки і твоя записна книжка з цитатами для будь-якої нагоди.

Все те, що ви готуєте, теж буде якоюсь новою нагодою?»

Він не розумів цього, та й не хотів розуміти.

Ще ніколи йому так не хотілося втекти, як зараз. Чи відомі вам почуття зацькованої людини, яка переконана, що за хвилину може бути пізно? Якщо зараз-таки не буде використана найменша можливість утекти, вважайте, що ви підписали собі смертний вирок. У кожній затримці ви схильні бачити злі наміри невидимих сил, спрямованих проти вас; неухильність працівника на поштамті ви сприймаєте як змову проти вас. Вам відомий цей душевний стан?

Одного разу, дуже давно, так давно, що це вже здається нереальним, він пережив подібне відчуття, такий самий жах, такий самий страх від оточення, з якого веде лише одна-однісінька і остання дорога...

Було це в лютому тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року. Валаське село Келч вкрилося снігом, гори зробилися неприступними. На узліссях з'явилися таблички з німецькими написами «Achtung — Bandengefahr»¹. Близькість небезпеки штовхала людей на ризиковані кроки. Однак криваві розправи, влаштовані фашистами в кількох навколишніх — партизанських — селах, стримували тих, хто вже ладен був кинути кирку чи лопату, перестрибнути через траншею і ринути назустріч чомусь величому і знову-таки жахливому. Час напружив свій біг... Хвилину тому він вирішив раз і назавжди, що увечері, коли настане темрява і відійде підстаркуватий німець, що охороняв цю ділянку, вони втечуть усі троє — Венда, Ірка і Гінек. Вони знали куди: там був син господаря, у якого вони ночували в Келчі. Якби фашисти довідались, де зараз його син,

¹ Увага — бандити! (Нім.)

вони б спалили господаря разом з дружиною і двома дочками в їхній хаті, так як вони це зробили в Бечвах, в Солані, Єзерці, в прикордонних вузьких долинах, де найкраще переходити на територію Словаччини.

...Час напружує свій біг і сьогодні.

...Не повернеться, буде війна.

...Краще тримайся далі від цієї справи.

...Своя сорочка ближча до тіла.

Нарешті вони втекли, але не в букові ліси і не в гори, вкриті метровим снігом, а додому; перестрибнули канаву, закинули лопати й кирки, і тільки їх бачили. «Ми не будемо більше будувати на нашій землі укріплення проти росіян»,— утішалися вони. Так вони й розлучилися на кілька тижнів, поки все скінчилося приходом тривожного, гуркотливого, розкотистого, вогняного, свистючого, втомленого й шаленого фронту.

Один раз у житті він уже пробував тікати. Лише один раз. Вдруге— сьогодні.

Вдруге—сьогодні. Зараз. До обіду. Найпізніше після обіду. Увечері може бути пізно. «Я справді можу не повернутися, а там залишаються Інка, діти... Висотний будинок з чеською колонією, школою, буфетом, маленьким національним комітетом. Будівництво, яке має бути завершене... Графік робіт має бути дотриманий, основне обладнання запущене у виробництво, побічне виробництво розпочате. Це справа честі, солідарності, обов'язку і відповідальності.

Можливо, я честолюбний, марнослашний? Однак, чи може вважатися бажанням якнайкраще виконати свій обов'язок марнославством?»

Він подзвонив до «Аеролінії». «Так, квиток замовлений. Так, на чотвер. Так, місце є. В аеропорту треба бути за годину до відльоту. Як завжди».

— А чи немає у вас квитка на завтра?

— На завтра? Ні. На жаль, всі продано. Але про всяк випадок, подзвоніть після обіду. Так, можна о шостій, ми закінчуємо роботу в шість. Буває, що від квитка відмовляються за годину до відльоту; спробувати можна, якщо тільки ви встигнете приїхати в Рузинь вчасно.

Саме так він тікав і тоді. Рішення прийнято, воно пробуджує в людині лихоманку. Хто зна, що може статися до вечора? Спакував валізу. (Вона була в нього одна, він не думав бути в Празі більше, як тиждень.) Пакування забрало цілу годину. Потім ванна. Поголився, поснідав навістоячки, пішов дати Інці телеграму: «Прилечу завтра. Чекай», і знову повернувся додому, щоб якось діждатися шостої години.

Саме так, як і тоді. Вони домовились, що втечуть завтра, все детально обмірковували: товариш (він залишався) скаже, що вони захворіли і пішли до медпункту; коли охорона зніме тривогу, вони вже будуть за горами. Та саме в цей час їх почало лихоманити, як його сьогодні. Завтрашній день видався їм раптом надзвичайно далеким, до безконечності. Хтозна, що може статися до завтра? Поодинокі радянські літаки пролітали над Бескидами. Це були літаки-розвідники; вони з'являлися в небі переважно після смеркання. Їх гуркіт долинав з усіх боків, однак нічого не було видно.

Вони втекли під час обідньої перерви. Коли вартовий робив перекличку в другій зміні, вони вже сиділи в поїзді і тремтіли від страху, що їх викриє німецький патруль. Позавчора ось так були затримані два втікачі, а потім бачили їх закутими в кайдани у Граніце, де вони разом з іншими втікачами пересідали на поїзд, що йшов до Ост-

рави. Там вони будуть шукати бомби, що не розірвалися, й розчищати місто від руїн...

До шостої години залишалося шість годин.

Він написав ще листа товаришу Бартікові. Не особистого, ні. Лист був офіційний і вийшов аж надто сухий. У ньому наводилися числа, строки, суми; коротко пояснювалося, про яке обладнання йдеться взагалі, які можуть бути наслідки, як легко ця справа може бути розв'язана, якщо тільки дати вказівку тим-то і тим-то; що передача цього обладнання одному з вітчизняних заводів є помилкою (навіщо поновлювати машинний парк, якщо він ще майже новий), і так далі.

І так далі. З листом він пішов спеціально аж на головпоштамт, щоб хоч трохи пройтися: не міг же він півдня сидіти дома. Листа попросив відправити рекомендовано. «Коли завтра товариш Бартік одержить його, я вже буду там. Або в літаку. Сидітиму в зручному кріслі... Висота дев'ять тисяч метрів, швидкість дев'ятсот кілометрів на годину. Через дві години летітиму над Кіпром. Море там кобальтово-синє, з висоти видно зигзагоподібну білу лінію прибою, проглядаються низкі, зубчасті, вкриті негустим лісом гори, у яких ховаються стародавні руїни...

Але завтра вже може бути пізно».

Уперше протягом цих днів він знову милувався Прагою; на це велике місто, слава якого сягатиме зірок, треба мати вільний час, кілька годин, півдня.

Коли тиждень тому він прилетів сюди, ще був травень. Травень, король місяців. Листочки каштанів, берестів, кленів, платанів, вільх і лип, що ростуть на набережній, Стрілецькому острові, на острові Штваніце, вже давно розкрили свої долоні, звернені до сонця й дощу; вся зелень стала соковитою і світлою (через місяць берези і вільхи ще зберігатимуть свої барви, але дуби і клени потемнішають, палітра природи стане багатшою).

Тепер уже червень прокидається вранці у рожевуватій імлі, що, мов символічна корона, висить над Градом.

Praga, caput regni¹.

З річки віє прохолодою, яка ще до обіду перетворюється в тепле марево, насичене запахами риби і качиною пір'я під Карловим мостом, у зів'ялому очереті біля невисокого берега річки (старішої за місто, що лежить на ній), пороги якої дали назву старочеському племені пражанів, котрих Козьма² називає богемами...

З річки віє прохолодою, як і тисячу років тому, коли над цією западиною без мостів і гребель, над розтривоженою водою, багатою на карасів, форель, окунів, сомів, пліть, коропів і щук, лунав на світанку перегук рибалок, коли стародавній переписувач виводив на чистому і добре вигладженому папері вишуканими маніскульними вірші, гідні великого поета, вірші, секрет яких здається мені таким простим:

Ой, Влтаво, чого ти каламутиш воду?

Чого ти каламутиш воду срібнопінну?

Де та срібнопінна вода зараз? Де зворушлива простота акварелей Морсдатта, простота чистих ліній і старанно переданих пейзажів з бідермаєрівськими дівчатами, будівництвом паромів на малострансько-му березі і купанням коней під старомістськими млинами над греблею?

¹ Прага, столиця королівства (лат.).

² Козьма Празький (1045—1125) — чеський літописець. Основна його праця — «Чеська хроніка» (Chronica Boemorum).

Однак і така, як є, Прага чарувала його своєю чудодійною магією. Він згадав Вольфганга Ватгера, відомого баса, його перший приїзд до Праги п'ятнадцять років тому і його вигуки захоплення у дворі Унгельт, перед вежами храму св. Віта, посеред Староместської площі, на Кам'яному мості: *Prag ist eine wirklich magische Stadt*¹. Прага роз'ятрює тугу німців по готиці. Але ще більше страждають ідеологи великонімецької імперії від того, що цей маленький найзахідніший слов'янський народ зберіг її для себе, відстояв у боротьбі з ними, саме з ними, що він дозволив собі відкрити свою «альма матер» раніше, ніж вони, що кордон з ними, як, мабуть, ніде більше в Європі й усьому світі, пролягає там же, де й тисяча років тому — від Крконош, через Рудні гори, Ашський відріг і Шумаву до південноморавської Дії, кордон, на захист якого ставало кожне покоління, і то не раз...

І сьогоднішня Прага з її трамваями, тролейбусами, автобусами й автомобілями чарувала його... Шалений коловорот легкових автомобілів і чадіння локомотивів на застарілій залізничній станції в центрі густозаселеного району, нескінченний потік людей на вулицях після закінчення робочого дня, греблі, через які перехлюпується вода, відображення мостів у річці, гуркіт літаків, що, йдучи на посадку, роблять зайве коло над містом — все це також Прага. Якби можна було побачити її гігантським мушиним оком з мільйоном блискітливих граней і охопити й виразити якимсь фантастичним супермозком все водночас — робітників, різноробочих, службовців, перукарів, офіціантів, листонош, кондукторів, учительок, м'ясників, манекенниць, шоферів, пекарів, художників, натурщиць, швейцарів, поліцейських, теслярів, пастухів, інженерів, лікарів, фотографів, токарів, журналістів, філософів, студентів, продавців, двірників, хіміків, послів, дармоїдів і так далі, і тому подібне. Однак виразити все означало б виразити невиразальне, вдатися до якогось четвертого виміру, тому що виразити все — це те саме, що й не виразити нічого («нічого» не в значенні відсутності чогось, а якраз навпаки, «нічого» в значенні всього).

У нього було таке відчуття, що він бачить це місто востаннє. Але він не піддався цьому настроєві. Таке з ним траплялось не раз, і завжди це було лише нашіптування обмовників, як сказав би Абдул Малех. Він прогнав їх, — духи нічого так не бояться, як зневаги до себе, — і глянув на годинник. «Нога гуїт»², — згадав він шкільні уроки латині. — Саме час подзвонити в «Аеролінії».

Марно було кидати копійки, автомат зіпсований. У цьому він вбачав погану прикмету і втрату шансу. «Шанс дорівнює сумі можливостей, поділеній на число нагод» — згадав він з іронією слова, сказані ним на вечорі в Горського. «На щастя, вулиця Револуції недалеко, туди можна прийти вчасно, із Штваніце по набережній буде з кілометр або трошки більше. Якщо я застану їх, це буде шанс, наданий мені долею. Грошей у мене якраз на квиток. Що це — випадковість чи непізнана закономірність? Завтра, через якихось чотирнадцять годин, я, можливо, проїжджати тут автобусом, їхати через міст, потім тунелем на Летну, в Дейвіце і по Кладенській вулиці в Рузинь». (Напевне, немає людини, яка б не хвилювалася перед польотом; навіть Пешек, що зараз літає на

¹ Прага є справді магічне місто (нім.).

² Час руйнує (лат.).

літаках цивільної авіації, а колись літав на винищувачах, не раз говорив, що як пасажир він ніколи б не сів у літак.)

Хвилювання заповонило його, хоч він і намагався бути спокійним.

Ще було відчинено, Богата полегшено зітхнув. Я такий-то, пояснив він дівчині у формі стюардеси, схилившись над стойкою. Я дзвонив вам, ви порадили подзвонити перед шостою. Я прийшов особисто, тому що для мене це дуже важливо.

Він назвав рейс і час відльоту.

Дівчина глянула на нього як на людину, що не знає загальновідомих істин; уже тисячу разів вона повторювала сьогодні одне й те саме.

— Зміна в розкладі руху літаків. Цей рейс знімається з розкладу на невизначений час.

— Чому?

Вона знизала плечима, удала, що втомлена. «Скільки таких відповідей ця дівчина вже сьогодні дала? Дурню, що вона може сказати? Вона сама нічого не знає, а якщо і знає, то змушена мовчати. Зрештою, зміни в розкладі руху літаків відбуваються і в інших країнах, чому б їм не бути і в нас? Рейс знято з розкладу, напевне, лише на літній час, щоб не мати збитків. Коли ми летіли востаннє, було нас з Праги лише четверо, п'ять чи шість чоловік тут робило пересадку з Лондона. Та це могло означати і щось інше. Буде війна. Мамдух Селім про це знав. Крім мене, про це знає, мабуть, уже кожний, — подумав Богата і зблід. — Інка з дітьми там, а я в Празі. Не треба було прилітати сюди, не треба. Вона це передбачала і застерігала мене. Як завжди. Що буде з ними, якщо справді почнеться війна?»

Богата намагався відігнати ці думки, докоряв сам собі: «Це все моя фантазія... Я перевтомився останнім часом. Це вигадки, дурниці. З розкладу знято один рейс, а я трохи не на грані інфаркту».

Він попросив записати його на перший рейс, який відбудеться, і поспішив додому. Лише дома він, може, якось прожене цю гнітючу тривогу.

Богата ще спав... Вночі він довго не міг заснути. Намагався в ліжку читати. Уже давно він не переживав подібних хвилин. Інка і діти... Бомбардування заводу, тривога, нальоти... Стан облоги, світломаскування. Води немає, магазини зачинені, європейцям заборонено виходити на вулицю. Війна.

Уява одну за одною малювала невтішні картини: «Не треба було відлітати. Адже кожний чекав цього. Не міг жє хаджі вигадувати. Тепер на мене дивитимуться, як на боягуза. Повернусь, нічого не добившись, зганьблений. А чи повернусь я взагалі?»

Він ще спав, коли задзвонив телефон і жіночий голос сказав.

— Одну хвилинку, товаришу Богато, з'єдную! — Це була секретарка Бартіка.

У трубі почувся неквапливий, професійно привітний голос:

— Товариш Богата? Бартік... Я одержав вашого листа, ось він лежить переді мною... Це ви? Так? Інженер Гінек Богата? Ви прилетіли сюди у зв'язку з неполадками на будівництві?

— Ні, товаришу Бартік. На будівництві порядок. Я приїхав нагадати про виконання зобов'язань іншими виробничими та експортними організаціями. Про будівництво, я не обмовився й словом.

— Добре, добре. Отже, відносно загрозливого непорядку...

— Відносно загрозливого невиконання міжнародних зобов'язань...

— Зрештою, це те саме. Я прочитав листа і в мене створилося враження, що це ваш особистий лист. Я не помиляюсь?

Богата відчув, що втрачає самовладання, хоч голос у трубці не змінився; тільки тепер він зрозумів справжню ціну його привітності.

— Лист особистий, але справа громадська, товаришу Бартік. Я прибув до Праги сам і ніколи не думав, що мені доведеться звертатися до стількох інстанцій, ходити від чорта до диявола...

— Це вже трохи сильно сказано, товаришу Богата, і не зовсім доречно, ну та нічого. Мені подобається ваш запал. Знаю, що ви технік, полюbate відвертість, постійно контактуєте з робітничим класом і уболіваєте за справу... Це мені подобається, товаришу Богата. Так, так. Тільки мені неясно, хто вам порадив звернутися саме до мене...

«Хто б мені мав радити? Хіба і так не ясно, хто з працівників апарату відповідає за іноземні капіталовкладення? Мабуть, я почув це ім'я у Горського, а може, ще там, на будівництві, яке це має значення?»

— Я навіть не знаю, товаришу Бартік. Зараз це важко пригадати, зрештою, кожному відомо, що ви відповідаєте за торгівлю з іноземними державами. Принаймні мені це відомо давно...

— Я відповідаю за це лише місяць, товаришу Богата.

«Faux pas¹», — сказав собі Богата. — Даремно я звертаюся до нього. Цей його тон, ці його викрути, відмовки, відверте небажання братися за справу... Як усе це розуміти? Тут, напевне, ніхто ні про що не турбується, хіба що про себе».

— Якось же це спало мені на думку або я десь чув про це. Порадьте хоча б, що мені робити?

— Ця справа не потребує принципового вирішення. Її треба розв'язувати у відомчому порядку. Це компетенція «Інвестекспорту» або вищої організації, якою є міністерство. Ви вже зверталися туди? Я переконаний, що товариш Каван поінформований і зробить усе, що повинен зробити. Оце і все, що я можу вам порадити. Але якщо і після цього справа не буде розв'язана так, як вам хочеться, подзвоніть мені ще раз. Подивимось, що можна буде зробити.

— Це не мені хочеться, товаришу Бартік. Це треба зробити, щоб будівництво могло тривати. Це не мої примхи, це факти.

Товариш Бартік також потроху втрачав самовладання.

— Добре, добре, товаришу. Вашого листа я прибережу: у ньому є деякі дані, які зацікавлять товаришів нагорі або у відомстві. Ви звинувачуєте їх у некомпетентності, а в підтексті — навіть у саботажі. Ваш завод не єдине підприємство, які ми будуємо за кордоном. Політичні рішення щодо закордонних поставок мають багато аспектів, з яких ви бачите лише один. І тому все перебільшуєте. Честь праці.

Богата хотів заперечити, але телефон уже мовчав. «Це неправда, що я перебільшую. Я описав усе точно і об'єктивно, спираючись на цифри і факти. Договори підписані, і їх треба виконувати, але хтось навмисне перешкоджає. І ці перешкоди аж ніяк не зумовлені політичною концепцією зовнішньої торгівлі тих органів, які за це відповідають». Чим далі, тим більше він переконувався в тому, що все взаємопов'язане — вечір у Людвіка Горського, ухильна відповідь доктора Булача, небажання Кавана прийняти його, порада Гаврана триматися далі від цієї справи, слова Горняка, що своя сорочка ближча до тіла. А

¹ Фальшивий крок (франц.).

може, і Селімове пророкування, що він, Богата, не повернеться назад, бо почнеться війна...

Ще ніколи в житті його не захоплювали так знаєцька. Навіть тоді, в останні дні війни. Тоді все було ясно. На одному боці ми, на другому — вони. Кинути кирку також було способом боротьби, втекти від тотальної мобілізації теж означало піти в атаку. Сьогоднішній день схожий на партизанську війну: тобі відомо, що ворог десь тут, але ти не знаєш його справжнього обличчя, більше того, ти навіть не знаєш, чи не вважають друзі ворогом саме тебе... «Здавалося б, чого мені бракує... Лягаю спати і прокидаюся, коли мені хочеться. Голюся, не поспішаючи, не думаючи про те, що треба йти на роботу. Сиджу дома, а зарплату мені нараховують. Живу у тихій країні серед загального миру. Здоровий, молодий, до пенсії ще далеко. Ні, мені не бракує нічого... І разом з тим, мені бракує всього.

Інка там сама з дітьми. Сьогодні вона одержала телеграму, що я прилечу. Однак кілька хвилин тому їй стало відомо, що я затримуюсь. Що там робиться зараз? Заплющую очі і бачу неспокій на вулицях, чую гуркіт автомобілів, перегукування клаксонів (там дозволяється сигналізувати) і зосередження військовозобов'язаних в казармах і польових таборах...»

Богата залишив позаду кілька вулиць і провулків Старого Места, перейшов невеличку старовинну бруковану площу й зупинився перед кованими ґратами модерних воріт, за якими сховався маленький двір з купкою старого мотлоху, дерев'яною халабудою під вугілля, майстернею автомеханіка, цеглою, що залишилася після тогорічного ремонту фасаду, та низенькою прибудовою, у якій доживало свій вік усіма забуте старе подружжя.

Так, це було тут. Він пройшов повз старий каштан, єдина гілка якого буйно розцвітає кожної весни, звисаючи над ажурним кам'яним карнизом, поминув купу старих шин і піднявся на відкриту галерею, яка лише чудом трималася стіни будинку. Двері в кінці галереї вели на горище: десь там була невеличка квартирка, у якій мешкав Владівой Томек.

Томек був дома, чекав.

За його спиною з'явилася Гана. Хоч Богата бачив її дуже давно, вона майже не змінилася (років десять, а то й п'ятнадцять тому він зустрічав їх інколи в Рігрових садах, де вони мешкали в одній з кімнат поділеної квартири). Томек і Гана були схожі, як брат і сестра, обое біляві, стрункі, веселі. У них було маленьке синьооке дівча з розкудланим теж білявим волоссям — викапаний батько і викапана мати. Здавалося, вся їх родина — живе втілення заклик: «Дбайте про зростання народонаселення!»

З того часу в них народилася ще одна дитина, хлопчик. Усі четверо були вдома: дівчинка щось писала в сусідній кімнаті (через рік вона мала йти до гімназії), а хлопчик спав.

Уперше після приїзду Богата почував себе як дома. Вони сиділи в кріслах і пили чай. Гана час від часу відкладала вбік плетиво і доливала то одному, то другому. Він мимоволі усміхнувся до неї: йому тут було затишно й тепло.

Ця зустріч не йшла ні в яке порівняння з попередніми — з Горняком, Гавраном, Купецом, Вацьком і Горським (Булача він навіть не згадував, то взагалі була не зустріч). Тут він знав, що ніхто не буде

дешифрувати його слова, перекручено тлумачити його думки, ніхто не намагається якось використати його суспільне становище і тому подібне. Цього тут не могло бути. Інакше це не був би Томек, який мав ім'я і прізвище як у відомого чеського історика, що, на жаль, не відважився продовжувати розроблену Палацьким концепцію чеської історії — просту, грандіозну і мудру концепцію.

Усе в цій квартирі вселяло впевненість — і фарфор із старомодним малюнком, і великий, трохи почорнілий пейзаж на стіні (оригінал з дев'ятнадцятого століття), і тканий килим на підлозі (імітація під перський), і практично розміщені меблі, і кілька книжкових полиць у затемненому куточку праворуч од вікна (довідкова бібліотека), і книжки на стелажах через усю стіну... Хлопчиком Томек позичав книжки у Богати, у нього не було нічого: коли думаєш лише про те, як заробити на шматок хліба, не до книжок. І тільки пізніше, будучи студентом і одержуючи стипендію, він почав купувати книжки. На них він витрачав усі свої невеличкі гонорари за опубліковані оповідання, статті, замітки, переписування рукописів, вичитування коректур. При цьому ніхто не помічав, щоб Томек будь-коли терпів труднощі чи нестатки. Навіть Богата і той цього не помічав. І лише тепер, порівнюючи сьогоднішнього Владівоя Томека з колишнім, він відчув це. «Від народження до зрілості людина не змінюється, все зберігається в ній, у її генетичному коді, хоч вона і не знає про це,— говорив колись Томек.— Аж до смерті ми лише процес самовиявлення і більше нічого. Інші погляди на життя — самообман, пиха обмеженого я, а ще точніше — вияв страху».

Богата згадав кореспондента Купеца:

— Я б на твоєму місці боявся. У тебе набагато ризикованіша професія, ніж у мене.

На обличчі Томека з'явилася давно знайома Богаті усмішка.

Чи був це справді той самий Томек, якого він знав колись?

Богата згадав Ірку Воколека, колишнього колегу по студентському гуртожитку. Ця через нього Томека виключили з інституту. Правда, завдяки цьому Томек набув робітничого досвіду, визначив своє ставлення до людей, які ще й тепер збираються у Горського. З цього погляду Воколек заслуговує подяки, бо що таке життя, як не з'ясування позицій.

Яку роль відіграють в житті зустрічі, слова, випадковості?

Уже кілька років Томек працює за своїм фахом; зокрема, він завідує однією з редакцій видавничого комбінату «Космос» і є шефом Пршемисла Купеца й відповідальним редактором видання «Про кого говорять, про кого пишуть», аналогічного відомим енциклопедичним довідникам типу «Who is who?»¹. І це лише початок, принаймні відчутний початок його діяльності в Культурній спілці, членом якої він став після опублікування другої чи третьої книжки (хоч і соромно, але Богата не знав жодної з них).

А за відчутним початком ховаються дальші можливості, закладені, як сказав би сам Томек, уже в генетичному коді. Та нехай...

Незабаром має відбутися з'їзд Культурної спілки, на який прибудуть письменники, перекладачі й публіцисти, з якими в нього старі рахунки.

¹ «Хто є хто?» (англ.).

Богата відраджував його, хоч це й суперечило його поглядам:

— Я на твоєму місці не пішов би туди.

То була марна рада, Томек не послухався б навіть тоді, коли б знав наперед, що це завдасть йому шкоди. Якби він міг бути іншим, то не було б і конфлікту. Справа в тому, що директор видавничого комбінату ввів до складу редакційної ради видання «Про кого говорять, про кого пишуть» людей, які дбали, насамперед, про те, щоб серед згаданих у довіднику були вони самі, їх друзі, знайомі, рідні і співробітники. Протестуючи проти цього, Томек пропонував суто ділові критерії. Однак директор вважав, що й він керується саме такими критеріями. Томек доводив йому, що ці люди потрапляють на сторінки довідника лише завдяки своїм зв'язкам. І коли Томек самовільно викреслив кілька прізвищ, запропонованих редакційною радою, і вписав до списку інші, директор Бенда зробив відповідальним за видання голову редакційної ради Вацика. Так, так, Вацика. Олду Вацика, приятеля Богати.

Богата знову порадив:

— Не ходи туди. Або хоча б мовчи. Там ітиметься зовсім про інше...

— Пізно. Я мушу йти. Я виступлю.

— Ніхто тебе не слухатиме. У них усе розіграно наперед, як по нотах.

Гана, яка досі мовчала, раптом здивувала свого чоловіка.

— Гадаю, що Гінек має рацію. Плюнь ти на все це...

Та це була помилка. Хто-хто, а Гана мала б знати, що Томек твердий як залізо: чим довше його куєш, тим міцнішим воно стає. Потрібен був інший підхід.

— Відступати? З яких причин? Тільки тому, що дехто їх боїться? Чи тому, що в них є певний план, який вони хочуть реалізувати на з'їзді за нашою спиною і всупереч інтересам нашого народу? Я все не міг зрозуміти, чому з'їзд весь час відкладається, чого вони, власне, очікують, на що розраховують. Спочатку було оголошено, що з'їзд відбудеться в квітні, потім — у травні, а нещодавно комітет ухвалив перенести його аж на осінь.

— Але хто вони?

Томек замовк, на якусь мить замислився, потім повільно проказав:

— Це і я б хотів знати.

Порівнюючи обидві зустрічі — у Томека й у Горського, — Богата відчував їх соціальний контраст.

О, якби стосунки між людьми були чітко диференційовані, як усе було б просто! З одного боку, був би чеський самородок з робітничої родини, хоч і трохи непокірний і норовливий, але чутливий до всього і благородний, з другого — такий собі експлуататорський вилупок, бундючний і самолюбний. Як усе було б просто, коли б не було стільки винятків, що не підтверджують правила!

Томек гордує Горським, Горський — Томеком, причому кожний з них вважає, що він правий. Правда, Горський гордує усіма, демонструючи свою зверхність і винятковість, хоч жодних підстав на це у нього немає. Незважаючи на те, що він інтелігент, це людина поверхова й лінива. Здатність плести інтриги, залишаючись у тіні, користуватися таємно зібраною інформацією з метою шантажу, задовольняти свій

гонор — все це ознаки не виняткових здібностей, а егоїзму, успадкованого від батьків.

Томек добре поінформований про родину Горських і знає все до деталей (адже з Людвіком Горським вони земляки, обидва походять з Моравії). Коли Бергман, прадід Людвіка, емігрувався з Галичини до Моравії, у нього не було ні шеляга за душею. Однак уже через п'ять років він став власником кав'ярні, а через десять — власником трьох кав'ярень і винокурні та кредитором половини села.

Уже тоді на його вимогу австрійські власті відкрили в селі німецьку початкову школу з одним класом, хоч там не було жодної німецької родини і ніхто з дітей не розумів по-німецькому. Малоземельному селянинові-наймиту Скалі Бергман погрожував екзекуцією і вигнанням з халупи, якщо той не приїде до нього своєї сімнадцятирічної доньки Марушки на *jus primi noctis*¹. Важко описати словами стан доведеного до відчаю батька, як і те, що пережила нещасна мати і що почувала дівчина, коли вночі йшла до хтивого товстуна...

Ранком її тіло знайшли в Остравиці.

Мартін, який кохав Марушку, всадив Бергманові сокиру в потилицю. Його спіймали і повісили в Опаві. Та жертва Марушки була марною: син багатіїв і не думав прощати біднякам боргів. І звідки це відомо Томекові? Він знає навіть те, що дід Горського придбав за акції віденських банків маєток, поділив його на окремі ділянки і продав, а гроші поклав до швейцарських банків. Лихвар не любить працювати. Та й нащо йому працювати, коли тільки одна спекулятивна операція — продаж земельних ділянок — дає значно більший зиск, ніж п'ятдесятирічне господарювання на землі, до якої він не мав ніякого стосунку.

Батько Горського разом з родиною перебував в Англії. Там Людвік учився на юриста (нова родинна спеціальність), щоб продовжити справу батька. Саме з цього часу, як гадає Томек, у Горського виробилося якесь дивне й незрозуміле ставлення до людей, інституцій і хтось ще до чого. Власне, це він є злим духом «еліти» і фундатором її концепцій. «Ти ще побачиш, — переконував Томек Богату, — що з нього виплутиться в майбутньому. Його тактика — діяти і залишатися в тіні. Його метод — закулісні махінації».

Природно, що люди з середовища Горського ненавидять Томека, який не приховував того, що знав їхнє минуле. Той, хто знає про нас якісь факти, що можуть вплинути на наслідки нашої боротьби за провідне місце серед інших *homo sapiens*², є нашим ворогом, і ми, як можемо, намагаємось усунути його, знищити або принаймні скомпрометувати. Хто не знає цієї сторони наших взаємин — позитивних і негативних, — той взагалі не знає нічого про життя, абсолютно нічого. Однак, яка мені користь від того, що я це знаю? Вацика Томек вилучає з групи Горського, або включає його до неї з певними застереженнями! На його думку, Вацик в основі своїй порядна людина, здатна на ентузіазм і самовідданість. Якою зброєю є цей ентузіазм і ця самовідданість у боротьбі за провідне місце? Томек захищає Вацика... Звичайно, якби підійти до нього з умовним класовим метром, то Вацик не вартий цього. Але такі люди були і будуть! Не можна обминати того факту, що Вацик із захопленням вивчає те, що корисне для робітничого класу і соціалізму. Зрештою, у нього менше застережень

¹ Право першої ночі (лат.).

² Людина як розумна істота (лат.).

щодо суспільної практики, ніж у самого Томека, який з погляду класової свідомості набагато перевершує Вацика.

І все-таки Томек, який завжди був настроєний критично, є, безумовно, принциповіший і надійніший при з'ясуванні питання, що треба вважати прогресивним, а що ні. Його висновки переконливіші, і сам він людяніший, ніж Вацик. Я скоріше це відчуваю, ніж знаю. Вацик надто багато планує, спекулює і теоретизує. Томек діє, знає, що коли робити.

Пішов би я на його місці на з'їзд чи не пішов?

Ще одне надумане і непотрібне питання. Якби я не був тим, ким я є зараз, я був би кимсь іншим і зробив би так, як і він. Його вибір зумовлений його особистістю й становищем. Який вибір був у мене, коли я довідався про заморожену поставку? Які можливості є в мене для здійснення своєї виробничої програми, яку я мушу здійснити? Вільного вибору не існує. Це лише ілюзія або демагогія. Існує лише наперед визначена роль, яку я повинен зіграти, якщо я справжній актор на сцені. Його роль я нізащо не хотів би грати сьогодні. Ну що ж. Він сам стає в позу героя і шукає небезпечних ситуацій. Щодо них, то їм, мабуть, байдуже, що рік тому він опублікував в журналі «Літера» розгромну рецензію на пересічну книжку якогось автора з їхнього середовища. Їм, напевне, байдуже також, що Томек звинувачував автора книжки в аморальності й космополітизмі. Можливо, він лише дратує їх своїми випадками, трохи комічними, своєю безкомпромісністю, яка відома мені з дитинства, своїм гострим розумом...

Однак усе це вони, напевне, пробачили б йому, якби він мовчав хоч тепер. Що буде з їхньою з'їздівською програмою, якщо він розкриє на пленумі їхнє справжнє обличчя?! Це не байдуже їм хоча б уже тому, що вони запросили на з'їзд зарубіжних письменників і журналістів, які, мабуть, намагатимуться висвітлювати роботу з'їзду об'єктивно, настільки об'єктивно, наскільки це буде подобатися власникам газет.

Я не знаю, що б я робив, якби був на його місці. Інколи я радий, що я технік. Як от тепер. А десь там прокидається Інка, діти збираються йти до школи. З пустелі віє легкий вітерець, спознаючи розпечені вулиці ароматом олів, нагородах скриплять цикади, ніби хтось ламає тріски, а в небі гримить реактивний літак. За кілька кілометрів від будівництва — кордон, де кожного дня в небо піднімаються винищувачі для тренувальних польотів, а сьогодні, можливо, для бойових...

...якщо все це правда. Тепер, перед ранком, це не схоже на правду. Завтра піду в «Аеролінії». Уже минуло кілька марних днів, але нічого такого не сталося. Післязавтра, можливо, буду дома.

Він усе ще міг собі дозволити пізно вставати: місце його роботи було далеко, літаки туди досі не літали, а тут він нікому не був потрібний. Лише заважав усім, а найбільше собі.

Він прокидався від страхіть, які снилися йому. Чи відоме вам таке відчуття, ніби ви, сповнені жаху, тікаєте від чогось, що ось-ось наздожене вас, і настане всьому кінець? У гуртожитку жив рік, або трохи більше, такий собі божий чоловічок на ймення Вашек. Жив доти, поки не був затриманий на Сміховській площі за бродяжництво і як безпаспортний відправлений до трудової колонії на перевиховання.

Так от цей чоловічок пояснював нам, що такі сни є спогадами про якісь давні життя, коли ми ще були дикими звірями або чимось подібним, у дуже далекому минулому, на початку еволюції істоти, яка поступово ставала людиною. «Якщо це справді так, то я ніколи не був левом,— роздратовано говорив собі Богата.— Тому що мене постійно хтось ловить, а я ще ні разу нікого не ловив».

І сьогодні вночі його також переслідувала ціла зграя.

Не встиг він поголитися і ввімкнути радіо, як очікуване стало реальністю.

Очікуване стало реальністю. Зникло напруження. Щось сталося, а це завжди краще за гнітючу невідомість.

Голос диктора був діловий і спокійний. Повідомлялося про воєнне становище на Близькому Сході відразу після того, як на світанку ізраїльські літаки зненацька напали на геліопольський аеродром біля Каїра. Зранку там іде війна...

Війна на Близькому Сході!

Богата вийшов на вулицю. Йому треба було пройтися, подихати свіжим повітрям...

Перед Національним театром він побачив гурток молодих людей з транзисторами в руках. Хтось із них повторив кимось пущену фразу: «Давид напав на Голіафа». У молодика був такий вигляд, ніби він розумів події, про які говорив. Він хоче знати правду за будь-яку ціну. І нічого, що це суперечить правді, аби воно відповідало його мізерному життєвому досвідові.

Налетів вихор і закрутив над Летенською площею папір і сміття. Червнева зелень кленів, лип, в'язів і тополь захвилювалася під натиском теплих потоків повітря.

О, які весни бували під час нашого дитинства! Таких весен не буде вже ніколи.

Давид напав на Голіафа. Озброєний до зубів Давид напав на голого Голіафа. І ледь не в усьому світі преса, радіо і телебачення зняли такий галас.

Ні, сьогодні йому не хотілося зустрічатися ні з Вациком, ні з Гавраном, ні з Горським, ні з Душеком, взагалі ні з ким, навіть із Томеком. Сьогодні йому хотілося бути з Інкою й дітьми. Йому стало страшно за них. Блукаючи стежками парку на Петршині, садів Кінського, біля заповідника «Зірка», він усе думав про них. Інка, звичайно, винахідлива, ділова й мужня людина, але в деяких випадках жінка просто безпорадна. Він не міг збагнути психології людей, настроєних вороже щодо європейців, намагався відігнати думки про різанину, але вони чимраз дужче мучили його.

«...не треба було летіти, треба було залишитися. Інка мала рацію. Хаджі Мамдух Селім також мав рацію. Всі мали рацію. Однак я тут. Що таке внутрішнє веління, якому ми підкоряємось, відкидаючи все інше як плащ, що нам не підходить? Що це таке?»

Він проходив цілий день, цілий день він когось шукав.

Єдина людина, з якою він бажав зустрітися в Празі, була Даніела.

Її не було вдома.

Це спантеличило його: він гадав, що застане її дома. Про те, що Даніела була в Празі і брала участь у виставі, він дізнався з афіш. Якби вона навіть ішла пішки, однаково мала б уже прийти.

Але чому вона повинна була йти саме додому?

Раптом його охопили нічим не виправдані ревності. Він стояв під каштаном, у гіллі якого минулого разу щебетала пташка, й фантазував. Йому хотілося тихенько злетіти до її вікна й закричати. Романтичні сентиментальні фантазії. «Чого мені треба від неї? Щоб вона постелила мені на канапі у вітальні, поцілувала мене в чоло, а сама, така недосяжна, пішла спати?»

Він ішов понад річкою, у яку падали краплі дощу. З острова тягло вологою, пахли вільхи і клени, а може, і в'язи і ще якісь дерева, яких він уже не міг розрізнити. Він намагався забути Данієлу, але її образ все стояв перед його очима. Згадав, що інколи після вистави вона відвідує винарню «Віола» разом із своїми друзями — Геленою Вrabцовою, Гонзою, Соучеком, а може, іще з кимось. Але з ким? Коли Ян був у Празі, вони також збиралися там. Тепер Данієла завжди сідає на його стілець і точно пригадує все, що він будь-коли казав. З того часу вона їздила до нього лише один раз. Потім Ян написав їй з Відня і, здається, з Італії, де він був у турне чи в нього був ангажемент, як кажуть митці. Наступного року він, здається, знову має приїхати на Празьку весну. «Мені б не хотілося знову бачити ті кола під очима і щасливе обличчя Данієли...»

Вона називає його на чеський лад — Яном. Зрештою, він сам так підписується на листівках.

Данієла була у винарні. Він помітив її відразу. Вона сиділа поряд з якимсь юнаком — артистом чи музикою, чи ще з кимось. Данієла відрекомендувала його так, ніби це була якась річ.

— Ірка.

— Інженер Богата.

З перших же хвилин їхнього знайомства Богата наїжився проти Ірки. Так шостим чуттям суперник відчуває суперника. Ірка був здоровим хлопцем, не старшим за Данієлу. На перший погляд, вони навіть підходили одне одному. Ірка не приховував цього, обняв її за плечі, але вона відсахнулася. Богаті здалося, що це трохи здивувало Ірку. Можливо, він був п'яний. Але ні, це відразу було б помітно.

Ні. Він не підходив їй. Чи був він грубий? Примітивний? У всякому разі, він не був гідний її.

Час від часу Богата поглядав на неї збоку, впізнаючи її і не впізнаючи. Таке саме відчуття було в нього й тоді, коли він залишився в неї. Вона усміхнулася ніби сама до себе, була водночас і весела, і стримана. На таке здатні лише розумні жінки; вони знають, що так можна викликати в чоловіків і захоплення, і тугу, й бажання.

Тут він ще ніколи не був.

Власне, він давно вже ніде не був. Це чужий для нього світ. Уже багато років його місце було в просторих заводських цехах, на будівельних майданчиках, серед кранів, готових конструкцій, рейок заводської залізниці, імпровізованих електричних ліній, гуркоту вантажних машин, що буксують у грязюці, скрипу ящиків і бочок, різнопрофільних прутів високоякісної сталі всіх розмірів, будов і несучих конструкцій цехів, високих димарів, змієподібних, різного кольору труб нафто-, газо- і водопроводів, транспортерів, осушувальних каналів і розподільних дощок високої напруги. Він був дома там, а не тут, уночі, серед кількох десятків людей, що дивляться концертну програму. Тільки сьогодні і лише в цю мить він раптом зрозумів, що життя в чомусь обминуло його.

Це було глибоке й різке відкриття, але воно тривало не довше, як одну чи дві секунди. Більше про це він уже не думав. Даніела всміхалася до нього, Гонза щось говорив, Ірка й Гелена перешіптувалися... «Всі почувають себе тут як дома, і лише я тут чужий і не знаю чому. Я інший, хоч мені нічого не бракувало для того, щоб не бути іншим. Де і коли це сталося?»

Йому здалося, що всі вони ніби засклені і перебувають за якимсь великим і затемненим вікном у космос. Однак він знав, що засклений тільки він, засклений у своїй внутрішній самотності, яка інколи огортає його, але так сильно, як сьогодні, тільки зрідка.

Він хотів розмовляти з нею чи хоча б мовчати, але бути з нею лише удвох. І не обов'язково, щоб при цьому між ними щось сталося. Він прагнув близькості, але вона була такою далекою. Даніела уважно і з цікавістю дивилася кожний номер програми і, мабуть, зовсім забула, що він тут. Йому здалося, що Ірка один чи два рази поклав свою долоню на її руку, і вона не забрала руки. Однак це могло статися випадково, або це йому здалося, адже було темно. Вона аплодувала, була тут дома, а він був тут чужий.

Він аплодував також. Концертна програма скінчилася. Відвідувачі сиділи за столиками по двоє, по четверо, невеличкими групами. Дехто пішов. Запанувала інтимна атмосфера. Він випив, повеселішав, його смуток кудись зник. Поряд сиділа Даніела: вона посміхалася, щось розповідала, час від часу з кимсь віталася.

За сусіднім столиком говорили про війну. Здавалося, що кожний був щонайменше керівником генерального штабу. «Всі знають Близький Схід краще за мене, хоч я там живу вже три роки. Збоку — кожний мудрець, далеко від фронту — кожний стратег».

Що зараз робить Мамдух Селім? Над мінаретом впливає човен місяця. У темній пустелі гаснуть фари автобусів. Зрідка низьке небо перетинає кажан, вдалині гавкають звірі, схожі на собак, ніби й немає війни, скриплять цикади вдалині від людських турбот і триває життя на пустельних дорогах, де панують нічні закони життя і смерті.

Тут, у цьому обмеженому просторі, сидять і просторікують кілька десятків людей, з'ясовуючи і розподіляючи свої симпатії; здавалося, більшість з них уже давно психологічно підготовлена до думки, що Ізраїль веде справедливу боротьбу. Немовби там вирішується їх власна доля.

II

Він приїздив до батьків на день-два з почуттям, якого й досі не може точно визначити. Це була полегкість, але не тільки полегкість. Це було повернення, але не тільки повернення. У цьому був смуток, але не справжній смуток; усім цим почуттям чогось бракувало, а чогось у них було надміру. Він не намагався збагнути чому. Журба без певної причини, незбагненна, конкретно не усвідомлена — так можна визначити те, що він відчував у ті кілька годин між приїздом і від'їздом.

Власне, він знав наперед кожну годину од миті, коли йшов угору сходами, коли відчинялися двері й мати вітала його, коли до нього

звертався батько, й аж до тієї миті, коли він знову йтиме знайомою вулицею і озиратиметься на вікна, в яких завжди бачив обличчя матері та обличчя батька.

Тепер і це вже минуло, бо матиного обличчя там немає, і вже ніколи вона не помахав йому рукою. Вже ніколи. Два роки тому він прилітав на її похорон; ту телеграму він зберігав й досі.

Увечері вони з батьком сидітимуть на кухні й розмовлятимуть про матір. Цього разу прийде і Вера й також згадуватиме разом з ними. Потім батько розповідатиме про те, як було колись.

З приятелем Владівом Томеком Богата розлучився також тут, коли після війни на два роки раніше од нього поїхав до Праги до вищого учбового закладу. Тут він попрощався з усім, з чим прощається людина: з дитинством, з молодістю, зі шкільними роками... І від цього міста людина віддаляється з кожним приїздом, бо це вже не те місто, яке ми колись покинули. Тут збудовано шосе зі світлофорами, розширено алею й повирубувано навколо неї дерева, на площі виріс новий будинок торгівлі, кривулясті середньовічні вулички знесено, і простір навколо став ясніший, у парку — новий кінотеатр,

і з усім цим ніщо вже не пов'язане в твоєму житті. Тільки на бруківці перед замком ти чуєш лопіт власних босих ніг, на траві біля позаміської купальні міг би й досі зберегтися відбиток твого хлопчачого тіла, мокрого від купання, ідесь іще й досі відлунує хрипка мелодія зі старого репродуктора:

У долині хатина,
а в хатині віконечко,
в тім віконечку ти,
золоте моє сонечко...

На пагорби за містом він ніколи вже відтоді не дивився; їздив лише повз них машиною, але це вже не те... На ті пагорби, де тоді, наприкінці війни, забуяла весна-купава — рідкісна, фантастична, швидкоплинна пора між квітнем і травнем, що триває лише кілька днів, і ніколи ти її навіть не помітиш, не впіймаєш, не відчуєш. Але тоді ти відчув її повною мірою; мільярди бруньок розпукувалися просто на очах, природа шаленіла, буяла, приголомшувала, на ці пагорби немовби випав сніг — то цвів терен і черешневі сади, вечорами в них тьохкав соловейко, у долині під ними громадилися прозорі зелені хмари верб навколо каналу, а на обрії щонаочі палахкотіли червонясті блискавиці під супровід гуркоту — наближався фронт.

Хто не знає, як наближається фронт, той бідніший на неповторне враження (дякувати богу, що неповторне).

Ще вчора відійшов останній поїзд на захід, а сьогодні вже залізницю захопили партизани. Люди стоять біля дверей будинків, готові кинутися в підвали, і стежать за небом, бо в ньому без угаву з гуркотом пролітають радянські та німецькі літаки, з фронту й на фронт: для деяких з них то останні польоти.

Час від часу над вулицею свистять снаряди далекобійної польової артилерії.

Венда Класек утік з Гінеком з окопів наприкінці лютого й переховувався в дачному будиночку за десять-дванадцять кілометрів од міста. Там була дуже гарна дачна колонія з майданчиком, з тотемами — традиційне дачне селище тридцятих років, тепер уже не зовсім зрозуміле для юного покоління з його новими інтересами. Там Венда

сховався, бо від самого закінчення школи його мучило безпричинне почуття страху. Йому пощастило уникнути тотальної трудової повинності, за протекцією свого дядька, лікаря, він влаштувався на фармацевтичну фабрику, і лише від'їзд на окопи порушив цю ідилію. Тепер Венда сидів на дачі й сподівався, що пересидить ті кілька днів, коли фронт котитиметься містом, коли під час вуличних боїв руйнуватимуться будинки, коли люди в підвалах задихатимуться від диму, куряви й кіптяви, а потім він повернеться, позбувшись того підсвідомого почуття небезпеки, що так гнітило його.

Того золотого передтравневого ранку, коли місто принишло в чеканні — хто з нас це переживе? — Венда пішов, легко вдягнувшись, тільки в штанах та сорочці, за сто метрів од дачі, до криниці, вмитися й набрати води. Вперше за всю війну він був бадьорий, майже веселий; за два-три кілометри звідси був фронт, але то була тільки лінія, яку ніхто не захищав і ніхто не здобував, — то були стрімкі схили, ліси й скелі — скоріше, захисток від фронту, ніж бойові позиції. І саме тоді це сталося,

і він уже знав, звідки в ньому брався той жах, ті передчуття, ті напади зацькованості, звідки бралися ті молитви, в яких він благав кінця війни.

Зненацька пролунав крик: «Halt! Hände hoch!¹» То був німецький офіцер з групою автоматників, які прочищали ліс за лінією фронту. Венда зблід, мабуть, затремтів кожною жилочкою й збагнув тієї миті, що так нещадно гнітило його кілька років. Може, він хотів вигукнути: Ich bin kein Partisan, ich bin hier nur auf dem Urlaub, meinen Personalausweis habe ich unweit, kaum ein hundert Meter vor hier...²

а проте лише впав на коліна й здійняв руки вгору, белькочучи, що він тільки прийшов по воду, що він не винний...

Befehl ist Befehl³, цей хлопець сам у лісі, за лінією фронту, не має при собі ніякого документа, не може довести, хто він такий, отже, випадок ясний, усе ясне, і Вендине страшне передчуття, його жах, і моторошні ночі, й молитви...

Венду застрелили біля криниці неподалік дачі, в якій він ховався від фронту. Але перед смертю його ще змусили викопати собі неглибоку могилу. Його мати дізналася про це аж дев'ятого травня, коли прийшли радянські воїни і наша, сформована в Радянському Союзі, армія; ще того самого дня матір забрали до психіатричної лікарні. За два роки вона померла.

Доктор Мілич читав проповіді в соборі добірною чеською мовою, глибоким проникливим голосом, і в своїй чорній сутані з червоною чашею посередині, правлячи службу просто, з суворою поважністю, був схожий на Яна Гуса, а коли не на Гуса, то принаймні на Яна Рокицана чи Коменського. Він пробуджував у наймолодших членів церкви невиразні мрії про спасіння душі й про кращий світ без гріха та ницості, ще й досі Богата відчуває перед доктором Міличем щось наче каєття, наче він, Богата, зійшов з путі праведної і погрузнув у гріху.

Адже Богата був однією з надій доктора Мілича. За часів окупації

¹ Стій! Руки вгору! (нім.).

² Я не партизан, я тут тільки у відпустці, мій паспорт тут, поблизу, за якихось сто метрів звідси... (нім.).

³ Наказ є наказ (нім.).

єдиною дозволеною організацією була напівтаємна організація церковної молоді. Молодь збиралася вечорами в церкві, здається, щочетверга, не більше як двадцять або тридцять чоловік, керували зборами брат Мілич (тоді він ще не мав ступеня доктора) і виборний голова. Останнього року війни виборним головою був саме Гінек Богата. Богата друг Томек, мобілізований на роботи, застряг у Капфенберзі. Богата закінчив школу на рік пізніше, і його мобілізували до загону «Організації Тодта», який ремонтував аеродроми та під'їзні дороги. Останні місяці війни Богата копав окопи.

Програм зборів Богата вже не пам'ятає, пам'ятає лише промови, які виголошував наприкінці брат Мілич; зразу ж після молитви він говорив щось на тему, яку готував на цей вечір; хлопці з фабрик, шкіл та майстерень, дівчата, що вчилися на швачок, продавщиці, школярки й молоді робітниці покірливо схиляли зачесані й кудлаті голови й слухали то уважно, то нетерпляче, як коли і як хто. Одна промова закарбувалась у пам'яті Богати й по досі: «Будьте працьовиті, бо праця — це благо. Не піддавайтеся лінощам, виправдуючи це тим, що, не виконуючи свого щоденного обов'язку, ви допомагаєте нації. Ви не на фронті, не на полі бою, де вирішується ваше майбутнє, але готуєтеся до своєї життєвої місії. Не обдурюйте їх, не обдурюйте самих себе, щоб не змарнувати свого життя».

Богата не розумів його. Обурювався: чому я повинен допомагати нацистам? Чому це я маю виконувати свій обов'язок? Кожен хибний удар кайлом і кожен удаваний помах лопатою — це моя участь у боротьбі проти них.

Тепер доктор Мілич уже на пенсії. Мешкає в невеличкій віллі на Лучній вулиці, поблизу поля, за будиночком — занедбаний садочок, у помешканні — повне безладдя. Коли Богата зайшов до нього, доктор Мілич запропонував йому якісь пиріжки, але Богата на них не спокусився — пиріжки лежали на столі без скатерті, мабуть, днів зо три, по них лазили мухи. Стілець Богата непомітно витер носовичком, одна ніжка стільця рипіла. Але бібліотека була в бездоганному порядку, займала цілий поверх, на якому була ніша для стола й крісла, — там доктор Мілич працював.

Працював так, як спонукав колись своїх учнів та учениць, тоді ще просто підлітків, наївних і хитрих, натхнених і вже цинічних, як завжди і скрізь, але попри все те юних, бентежних, недосвідчених і гідних того, щоб їх зрозуміти.

Богата мав якесь невиразне почуття, ніби доктор Мілич повинен був щось йому сказати. Доктор Мілич запропонував Богаті рукопис і примусив слухати пасажі, що їх він читав ще й досі твердим натренованим голосом. Був то незвичайний рукопис.

— Знаєш, сину, скільки праці коштувало мені порівняти ці тексти з найдавнішою версією Дхаммапади мовою палі, з сингальськими перекладами на Цейлоні, з пізніми махаянськими творами тибетського походження, з джайністськими сутрами? Що означає знайти аналогію Бхагавадгіті, так само і часткову схожість з упанішадами в мові дравідів класичної доби? Зверни увагу на цей найдавніший чеський переклад професора Лесного і на цю ось брошулку з англійським текстом, що видані сім років тому паном Вільямом у Коломбо! А ось ця книжка, — бачиш? — допомогла мені зорієнтуватися, коли я доводив пріоритет кхмерської редакції цього твору перед іншими текстами ранньобуддій-

ських сутр. Я працював над цим тринадцять років і тепер гадаю, що воно має нарешті більш-менш закінчений вигляд. Але тепер цього ніхто не зрозуміє: нинішню молодь не цікавить чесна праця.

До цієї молоді в його очах належав і я.

За кілька днів закінчилася війна на Близькому Сході. І про з'їзд Культурної спілки в газетах оголошено саме так, як це організував за лаштунками Горський.

Яку роль, власне, грає Горський? І хто за лаштунками смикає нитки таких рішень, як скликання загальнодержавного з'їзду такої значної організації?

Дівчина в «Аеролініях» сказала Богаті, що найближчими днями літаки знову полетять за розкладом. Квитків є скільки завгодно, бо майже всі пасажери зі страху повернули їх, знайшлося лише кілька чоловік, які бажають здійснити цю подорож.

У літаку сиділо тільки четверо пасажирів, серед них і Богата.

Це взагалі був перший літак, який після шестиденної війни стартував з Праги на Близький Схід. Даніела ще на аеродромі застерігала його: «Ти летиш над фронтом, перемир'я — це ще не мир, тебе можуть збити і ті, й ті, дарма що пілот повідомить про приліт, солдат цього не знатиме, йому ніхто не заборонить вистрелити».

Звичайнісінька жіноча логіка: хіба ж Даніела була коли-небудь на війні?

Даніела залишилася в Празі, тепер до нього наближалася Інка.

Він почував себе так, нібито цей дивний неспокій, сум'яття й смуток узяв із собою з Праги. Та ж сама вібрація чогось незбагненого і всюдисущого, той самий гвалт, хаос, гуркіт і крик. Немовби суспільні події, супроводжені явищами природи, — дві сторони однієї медалі; звісно ж, хіба ми самі не природа, найприродніша до останньої клітини тіла, до останнього поруху думки?

Тільки вдома він відчув полегкість. Що таке дім? Комфорт знайомих речей та ритм звичок. Вони сиділи вчотирьох у вітальні й пили каву, діти — чай. Кондиціонер гудів, але, крім Богати, його вже ніхто не чув, за кілька днів знову звикне й він. Крик галок надворі, бекання овець, гудки водіїв; тут гудуть без угаву всі, хто має клаксон. Це — наче левине ревіння; так орел криком охороняє свої володіння, собаки позначають тумби на своїх кордонах. Вони можуть собі це дозволити, тому й горляють. До кімнати линула задушлива спека й пахощі пустелі, а з недалекого заводу тягнуло димом з домішкою нафти і мастила. На вулиці, просто під вікном, селяни продавали дині, горіхи, фініки, мигдаль, фігі, оливки, цибулю, локрицю, прянощі й сушені трави; цих останніх продуктів я не знаю, вони — всіх барв, видів, пахощів і смаку. Просто неймовірно, як багато може дарувати людині пустеля.

Інка здалася йому трохи іншою, але так здається йому щоразу, коли він повертається до неї після тривалої розлуки. Він відчуває, що в неї з'явився якийсь новий досвід, якого він іще для себе не відкрив, і це триватиме два-три дні; напевно, те ж саме відчує й вона в ньому. Вона сором'язливіша, уважніша; навіть слова не сказала, коли він плеснув чаєм на скатерть, і капці принесла йому сама аж до дверей, але діти геть усе відсувають на задній план, і батькам на все інше

просто бракує часу. «Діти є діти»,— зітхає час від часу Інка й навіть гадки не має, яку істину вона вирікає, яке значуще її зітхання. Невже це правда, що я ще вчора сидів у Данієлиній квартирі, пив чай, ласував печивом, розмовляв, слухав її голос? Тоді йому не вірилося, що за три тисячі кілометрів на південний схід од Праги спить у субтропічній ночі його сім'я. Чи знайома й Томекові така ситуація, чи сидів він коли-небудь за три тисячі кілометрів, або хоча б за кілометр від своєї сім'ї в якоїсь Данієли, поринувши в зажуру, охоплений почуттям байдужості, безпорадності або, може, тільки сурогатом цього всього, сурогатом, справжнім джерелом якого є наш неспокій і наша незрілість? Данієла знає про це джерело. Може, вона й не знає про нього цілком напевно, але неодмінно відчуває його. Вона проводжала його в аеропорт—вчора по обіді в неї був вільний час,—надягла білу сукню (вище колін), босоніжки й бриль; Данієла належала до жінок, яким личать капелюхи. Вона була схожа на великий рухливий букет.

Чекала до самісінького відльоту, махала вслід Богаті, хоч і не могла його бачити в мініатюрному круглому віконці літака.

Інка здається молодшою і, мабуть, трохи загадковішою, він жартував з дітьми (це була втеча від неї, від її допитливих очей), вона сердито поглядала на нього, але голос мала лагідний; він знав, як вона залежала від нього і з яким нетерпінням чекала на нього завжди. І сьогодні теж.

— А ви не боялися?

Він глянув на неї допитливо.

— Ти й сам знаєш. Трохи боялися. Ти був так далеко.

Він був далі, ніж вона гадала.

Тягар незбагненної празької атмосфери був з ним аж до прильоту сюди. Він марно боровся—нікуди від своїх думок не втечеш. Воєнний хаос довкола ще збільшив цей тягар, то був, власне, тягар у ньому самому, все від подорожі до Праги здавалося йому якимось зашифрованим; чорне здавалося білим і навпаки, тверда вдача—підлотою, а відвага—боягузством. Та й де ж, власне, точиться війна, як не всередині нас?

Але дещо, однак, чекало на нього тут.

Його полишила саме та непевність, без якої тягар уже не тягар; сталося це дорогою з аеропорту додому, протягом тих ста п'ятдесяти кілометрів від столиці до провінції, коли він поминав колонії автомашин, ослів та ішаків, що тягли двоколки, юрби вбогих людей, що йшли пішки,—чоловіків, жінок з дітьми на руках, старих з клупаками за плечима, здорових і хворих—усе це я вже колись бачив. Усе це я вже колись пережив. Кому заважають люди, що жемуть своїх овець та кіз поміж автомашинами, що сидять і відпочивають на узбіччях доріг? Я не міг залишатися байдужим, як оті два іноземні журналісти, що проїздили крізь натовп у лімузинах і фотографували цікаві сценки: отару овець на тлі оливкового гаю, за яким удалині блищать рештки злежалого снігу на шпильях зубчастого Ліванського хребта, біблійна країна на тлі пустелі, добіблійна земля Аткі, давня благословенна Амуру, що в колишній аккадській мові означає: Захід; і тоді також, три з половиною тисячоліття тому, на цю землю вдиралися нападники на верблюдах, грабували, вбивали; і тоді також зганяли людей з землі, яку з незапам'ятних часів обробляли їхні предки;

вирубували оливкові гаї, засипали криниці, знищували худобу. Такі ж самі люди, як і сьогодні, такі ж самі обличчя з темними очима, люди в сандалях на босу ногу, пастухи, селяни, ремісники й торговці з укріплених містечок і сіл, зі зрошуваних оаз, жінки, закутані в чорне аж по очі, мадонни на ослятках з немовлятами.

Шофер сигналив, проїжджав аж понад кюветом, об'їздив перекинені візки, не звертаючи уваги на прохання підвезти.

Отакий вигляд має втеча перед війною. Сьогодні, як і тисячі років тому.

Богата не міг бути байдужим спостерігачем, як оті двоє іноземних журналістів, німців, а може, шведів. Я не журналіст, людське горе хвилює мене, а насильство обурює. Чим завинили змучені люди, що ледве ноги волочать?

Отаку юрбу, що поволі посувається вперед, я вже бачив. Чоловіків, жінок і дітей з валізками, з клуночками, але на сукнях, піджаках і платтячках у них була жовта шестикутна зірка, точнісінько така, якою позначені крила літаків-убивць і башти танків, що плюндрують усе навколо за кілька кілометрів звідси. Вони йшли тоді на вокзал похмурі, самотні й принижені, супроводжувані тільки нашим безпорадним співчуттям.

Можливо, що з тодішніх дітей, які пережили свою смерть, справді дехто став убивцями з командос «Іргун цвей леумі», пілотами літаків і стрільцями танків, які вилітають і виїжджають далеко за лінію фронту і байдуже, може, навіть і не цілячись, дають залпи по цих чоловіках, жінках і дітях, по цих людях — нащадках тих, хто зробив цю землю родючою, охоронців мирних отар, будівничих стародавніх міст, корабелів, будівничих мечетей і цитаделей, золотарів, ковалів, гончарів, кошикарів, носіїв води і різьбярів...

Це тільки випадковість, чи ще один доказ, що все взаємно пов'язане?

Ще того самого вечора, не побувши вдома й години, Богата пішов на будівництво; інакше він не міг, не почувався б знову вдома без усього того, що завжди було з ним пов'язане. «Салам алейкум», — привітав його усміхнений Шукрі Бабур, молодий інженер-виробничник, який працював тут. «Алейкум салам», — відповів Гінек Богата, його старший друг, керівний працівник чехословацької бригади. Він також усміхнувся, то було наче змова мовчання, вони розуміли один одного, і обидва мовчки прийняли гру, в тому числі й класичне вітання, що нагадує кожному правовірному піднесену мову корану, якою нині вже не говорить ніхто, крім поетів і філософів.

Конструкції, рейки, трубопроводи, перемикачі, насоси, містки, драбинки, резервуари, вагони, решітки, трапи, підйомні крани — все це не було для нього фантастичним хаосом футурологічного видава, яке побачив би в споруджуваному заводі хоча б і Томек, хто його знає. Він міг читати в кожному гвинтику й гайці, в кожній підпорі й розподільній дошці, в кожному закруті трубопроводу процес виробництва, так, як він багато разів читав його в проекті, як сам його проектував, обмірковував і втілював у життя. Раптом йому стало жаль, що цьому всьому вже кінець; звідки взялася ця несподівана жалість, адже завод будуватимуть ще щонайменше три-чотири роки?

Це враження викликала в нього поїздка до Праги.

Не треба було мені туди летіти, однаково це нічого не дало.

Коли йому було одинадцять літ, він наприкінці шкільного року за-

хворів на дифтерію. Той єдиний місяць у лікарні потім надовго став для нього рубежем, який розмежовував його життя на те, що було до цього й що було потім. Кілька років він не міг позбутися цього почуття розмежованого життя: отак і тепер поїздка до Праги здається йому якоюсь дифтерією, що розмежовує його життя на те, що було до того й що він добре знає, на чому розуміється, й на те, що настане тепер, про що він нічого не знає, щось напівтемне, приховане за натаками, майже загрозливими, складніше, ніж усі ці неозорі кілометри сталі, труб, заліза, бетону, рейок, цегли і будівельної техніки. Складніше тому, що воно невидиме й водночас всюдисуще і аж до прикрощів реальне.

Вдома він почував себе саме тут. Серед зварювальників, водіїв, столярів, землекопів, monterів, телефоністок, різноробів, ремонтників, механіків, мулярів; тут були не тільки чехи, але й араби, дехто з них, навчені тільки недавно, на цьому будівництві, неймовірно пишалися своїм фахом.

Серед них було навіть кілька жінок, здебільша дівчат.

Я ніколи не вирубав жодної грудки вугілля, не виорав жодної борозни, не виготовив жодної фрези. І все ж таки я завжди там, де щось робиться, і належу до тих, хто щось робить. Я не зрозумів би маклера, що метикує над пакетом резолюцій, актів, повідомлень, угод, правил і параграфів, не зрозумів би нікого, хто витрачає свої сили на пошуки лазівок, через які привласнив би собі суспільне багатство, до створення якого сам не доклав рук; це чужий і незрозумілий світ, до якого я відчуваю антипатію.

Мій світ — цей стукіт, скрегіт, ритмічні удари, сигнали, зблиски автотену, гуркіт моторів, свист і вицання; а подеколи й монотонний напівголосний спів, з мелодією, яка повторюється і яка не властива жодній іншій країні, крім саме цієї, під цим нічним небом, сьогодні без місяця, але зі щедрим врожаєм зірок; мій фронт тут і більш ніде.

Тут він не відчував тієї непевності, нерозуміння й відчуження, які так гнітили його під час відвідин Людвіка Горського. Тут він розумів усе, там — нічого. Коли вони хочуть щось виправляти, то чому не виправляють передусім самі себе? Чому їм треба зчинити скандал, щоб повернути на свій бік людей, — але чого варта думка людей, яких прихилено на свій бік скандалом?

Все це здавалося йому вже далеким, трохи нереальним і дещо навіть дивним. А проте він відчував смуток: щось готується, а мене при цьому не буде. Щось давно забуте й лихе, розбуджене єдиною фразою — які помилки останніх ста п'ятдесяти років, власне, мали б бути виправлені? І ким?

Коли Богата побачив хаджі Мамдуха Селіма на тому самому стільці, за тим самим столом, що й три тижні тому, йому здалося, наче він бере участь у якомусь художньому фільмі. Три пальми, як і колись, нерухомо стоять у кам'яних вазах, за ними тече вже трохи вужча річка, так само, як і колись, на другому березі підпирають небо вузькі піраміди кипарисів, а за ними віє пахощами гай сивих олив. Біблійна країна ні в чому не змінилася, як і за всі тисячоліття, за всі експедиції, напади, наїзди, грабунки, оренди, наче тим часом не загинуло кілька десятків тисяч людей, що не дожили визначеного їм віку й так прагнули жити.

Обличчя хаджі не промовляло про те, що він свідомий цього. Немов за цей час нічого не сталося, немов інженер Богата збігав на хвилю додому й знову повернувся. Немов він провадив далі розмову, яку тоді перервав:

— Як бачите, я повернувся. Ваше пророцтво не справдилося.

— Ви повернулися після війни, пане інженер.

Змінився він чи не змінився? Споважнів, чи це мені тільки так здається? Він повинен би мати за поясом кинджал і при боці автомат — це відповідало б виразу його очей. Вони злі, чи, може, я свавільно тлумачу їхню твердість, блиск, зосередженість та смуток? Або все разом? Чи може, однак, бути злою людина, яка справді знає, що таке зло?

Хвилина мовчання; потім до попередньої фрази він додає ще одну:

— Ви повернулися, впіймавши облизня, пане інженер, а це однаково, коли б ви взагалі нікуди не літали.

А тоді ще:

— Тепер їм до цього байдуже, бо ми цю битву програли. Те обладнання, якого вам не додали й без якого ви не можете пустити в хід електростанцію, тепер вони надішлють, ось побачите.

А що Богата мовчав, то хаджі провадив далі:

— Надішлють з якимось безглуздим поясненням, або одверто скажуть, що не змогли вчасно доправити через воєнні події на Близькому Сході. І тут таке пояснення приймуть. Приймуть тому, що їм до цього байдуже. Поки що. Протягом кількох цих днів або тижнів...

І нарешті:

— Ви однаково не затримаєтесь тут довго. Ви зазирнули декому в карти. Ви заважаєте тут, і цілком можливо, що заважатимете й там. Тепер ви вже тут будете непотрібні. Ви, звичайно, фахівець, маєте досвід, але на політиці не розумієтесь, або не дуже цікавитеся нею, на жаль; та для вас це, мабуть, і краще. Вас пошлють в інший кінець світу, там ви знайдете застосування своїм здібностям, а тим часом...

Він не доказав, стенив плечима, може, не знав, що сказати далі, а може, не хотів. Або ж не міг пояснити цього німецькою мовою. Або цього не можна було пояснити. А може, він пообіцяв комусь мовчати, може, був стомлений. А може, те й те разом. За оливковим гаєм червоніла під призахідним сонцем пустеля, звідти знову повертатимуться вантажні автомашини, військові колони й всюдиходи, але без червоних та білих вогнів спереду — воєнний стан ще триває, гримотять наїжачені фронти, місто причаїлося в темряві, небо здригається від гуркоту реактивних літаків, завсідники кафетерію щоразу озираються, наче під час тривоги; три тижні тому нічого такого не було.

«Сьогодні я з ним до ранку не залишуся. Навіть дрібки гашишу не викурю».

Хаджі знову пророкує:

— А проте вони не виграють, не можуть виграти.

Богата не знав, що на це відповісти; твердження хаджі саме цієї ночі здалося йому дивним. Немовби це було його бажання, а не картина світу, така, яка вона є насправді. Хаджі цитував коран:

«І мовить аллах: увійдіть у вогонь поміж народи з джинів і людей, які вже зникли перед вами!»

І щоразу, коли в нього ввійде який-небудь народ, проклинати-ме собі подібних, і коли нарешті в ньому опиняться геть усі, тоді останні скажуть першим: «Володарю наш, оці звели нас з пуття, визнач їм подвійну кару вогнем!..»

Хаджі мусить на щось спиратися, коран для нього ціпок і підкріплення; його правда — в майбутньому. Але Богаті ця правда видається занадто простою. Ця правда — в чеканні. Тому все повинно мати вигляд чорно-білий, і це людині додає спокою та впевненості. Хто не з нами, той проти нас. Або, точніше, хто не проти нас, той з нами.

Коли б то так було на світі, коли б то воно справді було так!

Богата не хотів дратувати хаджі, бачив його фанатичні очі, з яких видно, що той ладен знищити супротивника, який блюзнірствує. Але погодитися не міг, не хотів і заперечив обережно, якнайлагіднішим тоном:

— А проте ви програли. Ви не можете вести війну безконечно.

— Що означає «безконечно»? Ми можемо вести війну доти, доки виграємо її. Повинні.

— Припустимо. Але я реаліст. Як це ви збираєтесь виграти війну проти найбільших банківських трестів у світі, проти мілітаристичних монополій у всіх країнах капіталістичного світу, проти лоббістів, газет, кіно, радіо, телебачення, юстиції? Для перемоги однієї лише віри замало!

— Віра — це передумова. Вразити ворога своєю вірою в перемогу — означає перемогти його. Утримати свою віру — означає здобути найціннішу зброю. Ви, європейці, — скептики, але це швидше ваша слабкість. Ми виграємо тому, що повинні виграти. Інакше ми перестанемо існувати. Аллах визначив нам не таке.

Богата не посміхнувся, не заперечив уголос проти цього аж надто ірраціонального аргументу. Він давно зрозумів, що тут треба мислити й міркувати дещо іншими категоріями й зважати на дещо інші цінності. Сперечатися про аллаха він, безумовно, не міг, інакше втратив би в очах хаджі геть усю довіру.

Богата відчув раптом утому, це була втома не фізична, а психічна. Він не хотів приймати без заперечень аргументів хаджі й водночас не міг виставити проти них свої. Все, що Мамдух Селім так категорично стверджує, — може бути правдою частково, може бути й правдою взагалі, але хіба кожна конкретна правда не має стількох конкретних винятків, що вже саме це обмежує їхній загаль? Почасти він це явно спростив, дещо зменшив, дещо додав. Але свою ненависть він справді продумав так, що полемізувати з ним нелегко. Проте й мовчати анітрохи не легше.

Хаджі щось помітив у Богаті, став уважніший, притишив голос. Так ми поводитимось тоді, коли усвідомлюємо, що переборщили в своїх намірах і можемо досягти цілком протилежного.

Мамдух Селім залишився сам серед ночі. Не кури́в, не пив, дивився крізь вікна на пустелю, що губилася в далині й темряві, дивився на всіяне зорями небо без місяця, з чорними обрисами ледь помітних пальм, на періодичні спалахи на південному сході, супроводжувані вибухами, гуркотом, поодинокими пострілами гармат.

Здавалося, ніби він щось шепоче сам до себе, може, то були сури корану, приміром, сура про рід Імрама, у якій написано:

«І буде винагородою їм те, що впаде на них прокляття боже, і ангелів, і людства всього, і буде воно тяжіти над ними довіку, і не буде їм пом'якшено покару, ані дано відстрочку, окрім тих, хто в каятті потім зміниться і стане кращим, і бог їх, мабуть, простить, милосердний»...

Коли почувся по телефону голос Юри Горняка, то минув якийсь час, перш ніж Богата збагнув, що він уже не в Празі, що він дістав квиток на перший літак, який після шестиденної війни знову стартував у цей район, що він уже зустрівся з Інкою і дітьми, що обійшов завод, з'явився до Коуцького, начальника будівництва й свого шефа, а вірніше товариша; що вже розіклав на своєму столі графіки, кальки, креслення, розрахунки й таблиці, що вже вислухав напіваналіз і напівмаячню Мамдуха Селіма й акліматизувався в своїй тимчасовій домівці.

Голос Горняка був близький, ніби говорили із сусідньої кімнати.

— Я тут, у посольстві, й вітаю тебе. Ти дивуєшся? Я тобі потім поясню. Я прилетів на кілька днів і повинен побувати на будівництві. Це така справа, яку ми не могли владнати письмово або через кур'єра. Отож я прилетів особисто. Пополудні ти будеш на будові чи вдома?

Горняк говорив, як завжди, трохи грубувато, голосні вимовляв твердо й поволі, ніби підшукував правильну граматичну форму. Поета з нього не буде.

Богата справді дивувався, на його місці я дивувався б також.

Юра Горняк тут, Юра Горняк цікавиться будівництвом, чому саме він і чому зараз, після війни, чому так несподівано, — адже ще зовсім недавно він проголошував таке кредо: «Своя сорочка ближче до тіла!»

— Я буду або тут або вдома. Скажи, коли приїдеш, і я все владнаю.

— Тут мені кажуть, що приблизно через дві години й що дорога добра. Коли ми виїдемо по обіді, скажімо, о третій, то о п'ятій ти ще будеш на будівництві? Я хотів би його побачити.

— Буду. Я буваю тут щодня до шостої, до сьомої. Спитай на прохідній, мене всі знають. Досить назвати ім'я, по-чеському вони не розуміють.

Сприймав це Юра Горняк як натяк чи ні (бо не знав жодної чужої мови), але він відповів своїм незмінним сердечним тоном, який Богата після свого празького візиту вважає завченим.

Колись він був щирий, відвертий, нефальшивий і простий.

Вони познайомилися, власне, не на факультеті (Горняк вивчав економіку), а в літній студентській бригаді в прикордонній області. Напівзабута картина далекої молодості раптом зринула в пам'яті в аж надто яскравих і живих барвах. Бригада ночувала в старому, напівзруйнованому невеличкому замку — спали в різних кімнатах, де кому заманулося. Однієї ночі нас розбудив якийсь гучний удар, стукіт дощок і скрегіт заржавілої ринви.

Щось там скоїлося.

Він лежав ногами до комина, голосно стогнучи, там лежав Юра Горняк, який пізно вночі повернувся з гулянки з циганами і переплутав сходи. Юра видряпався аж на дах, проліз через дахове вікно і послизнувся на вогкій покрівлі;

він, звісно, впав і скотився аж на самісінький край двоповерхової будівлі, з якої вдень не страшно було б упасти тверезому, але вночі це загрожувало смертю й людині куди спортивнішій, аніж Юра Горняк.

Кінець кінцем ми його, звісно, врятували, настелили під дахом матраців і чекали, коли він упаде. Але до цього не дійшло. Юра тримався за край даху, мов приклеєний, отож довелося комусь (уже не пам'ятаю, кому саме) вилізти на дах, протягнути його даховим віконцем назад і відвести на належний поверх.

Веселий, чисто виголений і великосвітський Юра Горняк і справді

з'явився близько п'ятої години: видно, він нашвидку замовив собі одяг для субтропіків — строгий однобортний костюм з бежевого тропікалю і блідо-зелену краватку. Цю краватку він не зняв навіть тепер, хоч по обличчю його струмів піт і зволожував комірці сорочки, трохи яснішої за костюм; шкарпетки, того ж кольору, що й краватка, пасували до легких, оливкового кольору сандалів на грубій гумовій підошві, які дозволяли йому ходити спритною кошачою ходою.

І його постійна самовпевнена усмішка, тільки що не давав свою руку цілувати.

Це був Юра Горняк, і від нього Богата почув розмови, поради та інструкції, як будувати краще й дешевше, як використовувати робочий час наших фахівців і місцевої найманої сили, як зробити ефективнішим процес будівництва, використання машинного парку, як заощадити пального, знизити матеріальні витрати й підвищити продуктивність праці. Богата слухав його напівспівчутливо-напівіронічно: це справді був Юра Горняк, якого він знав, живий доказ того, що людина народжується значно сформованішою, ніж гадають ті психологи, котрі виховання вважають за лабораторну реторту, до якої поклади стільки й стільки міліграмів тієї і тієї речовини, підігрій на стільки й стільки градусів за Цельсієм на такий і такий час, і внаслідок одержимо ту саму хімічну реакцію, що й при такому ж самому досліді, за однакових умов отут учора в цій чи в сусідній лабораторії.

Богата вдав, ніби з усім погодився:

— Авжеж, авжеж, я занотую всі твої зауваження, й ми все зробимо, як ти сказав. Цілком слушно. Звичайно, ти добре все підмітив, так, люди тут ледарюють, приміром, у квітні на роботу вийшла тільки половина місцевих, бо вони збирали врожай проса й пшениці, а тепер не ходить друга половина, бо спека, а восени буде рамазан — тоді не прийде ніхто; я перекажу їм твої думки про продуктивність праці, і вони неодмінно виправляться. Потім я напишу тобі про це, і ти зможеш цей досвід пропагувати на інших будовах; я чув, що підписано контракт із Бразилією на будівництво електростанції на Оріноко, там самі індіанці, на них це може вплинути.

Юра Горняк нарешті помітив цю поблажливу іронію, споважнів, може, трохи й образився, і голосом не таким уже впевненим сказав:

— Оце замовлення на додаткові ротори буде виконане трохи пізніше. В цьому немає вини з нашого боку, ані вини тутешніх кіл, справу докладно обговорено й вирішено, що, з огляду на загрозливу ситуацію на Близькому Сході, виконати додаткове замовлення раніше не було можливості. Консул звернувся до організацій наших компаньйонів і дістав заспокійливу відповідь, з якої видно, що наші аргументи загалом зрозумілі, отож ми не будемо платити пені і не будуть зроблені висновки, передбачені контрактом.

Отже, з його слів випливало, що хтось у Чехословаччині задовольнив клопотання Богати, але так, що рішення це подано як чийсь самостійне й розумне міркування, на яке приїзд Богати не мав ніякого впливу. І цей його приїзд може здатися приватною екскурсією, даремною витратою державних грошей (це дрібниця) і марнуванням часу кваліфікованого відповідального фахівця.

І такий висновок хтось міг зробити цілком серйозно.

Цю небезпеку Богата помітив у Горнякових словах одразу.

Виходило, що в усьому цьому, власне, винна була шестиденна вій-

на, хоч наприкінці травня про неї ніхто офіційно не знав, або принаймні не міг її планувати і взагалі пов'язувати з нею невиконане додаткове замовлення. Відмовки самого Горняка під час приїзду Богати до Праги свідчать проти нього: Богата не позбувся підозри, що в теперішньому несподіваному рішенні грало роль щось зовсім інше, ніж тоді в невиконанні додаткового замовлення.

Може, наслідок шестиденної війни звів нанівець бойкот будівництва?

Для воєнних цілей найближчим часом об'єкт не може бути використаний, тому що кілька наступних років війна не загрожуватиме цілком напевно. Цікаві підрахунки, пане інженер Гінек Богата, особливо в поєднанні з досвідом, що його ви мимоволі набули під час своєї приватної екскурсії до Праги! Принаймні хоч у цьому відношенні вона була корисна.

А що було не корисне, покаже майбутнє. Калькуляцію кінець кінцем завжди хтось повинен підсумувати і відшкодувати пасив з власної кишені.

Цікаво, чия то буде кишеня цього разу?

Інженер Коуцький не любив залагоджувати неприємні справи й переживав кожного разу дужче, ніж той, кого ця справа стосувалася. Він підходив до справи манівцями, виправдувався перед самим собою, немовби це він був винуватцем, набирався одваги два-три дні, перш ніж вимагав від когось навіть цілком зрозумілої речі; але на роботі такого про нього ніхто не сказав би. Він стояв, наприклад, на естакаді, маючи перед очима абсолютно кожен порух людей і машин, диригував виробничим процесом як чудовий диригент; його енергійний голос знали бенгальці в Ранчі, йоруба в Нігерії й сірійці в Хомсі. Його розпорядження були суворі й беззастережні, бо він знав, що наказує. А коли він щось наказував, то знав, що це можна здійснити й це необхідно здійснити. З кишеньки його піджака стирчала логарифмічна лінійка, хоч він ніколи до неї не вдавався; а проте час од часу він виймав її і бавився нею, ніби розраховував свої слова або думки; це заміняло йому куріння, така собі потреба зосередитися на якійсь незначній зовнішній дії, щоб досягти внутрішнього спокою.

Так розмовляв він з Богатою і сьогодні. І Богата знав: шеф зважується на щось, що стосується його, Богати, і здається, це «щось» буде не дуже приємне.

Це пов'язане з коротким візитом Юри Горняка?

Це пов'язане з його, Богатиною, поїздкою до Праги, яку під враженням від Горнякового повідомлення вважають, мабуть, за свавільну екскурсію?

А чи стосується це мене взагалі?

Так, це його стосувалося. Коуцький прийняв Богатине запрошення прийти на кілька хвилин до нього додому на каву. Це був його звичай; коли він залагоджував якусь неприємну справу, то волів це робити не на роботі. Деякі його підлеглі боялися таких посиденьок за кавою, і здебільша даремно.

Але Богата знав, що цього разу його побоювання не даремні.

Вони сиділи в Богатиній квартирі, він, інженер Коуцький та Інка.

(Сьогодні Богата був незадоволений, що привчив Інку брати участь у всіх його розмовах, зустрічах з гостями, приватних виробничих бесі-

дах.) Коуцький бавився лінійкою, випив чашку кави, потім другу й на-
решті третю, хоч не любив її. Тільки після третьої чашки здалеку почав
про те, що міг сказати просто вже після першої чашки, — Богата не
образився б:

— Послухай, Гінеку, ти давно знаєш цього Горняка?

— Так. Двадцять років. З десятирічними паузами, звичайно.

— Що це за один?

— Такий, як бачиш.

— Я бачу, що він дуже поганий.

— Чому?

— Ти кажеш, що це твій товариш?

— Ні. Не товариш. Перш ніж я назву когось товаришем...

Коуцький поклав логарифмічну лінійку в кишеньку піджака, а це
означало, що проект закінчено й розпочнеться будівництво.

— Але ж ви знали один одного ще студентами, і це головне. Ніякої
підлоти один одному не зробили, і це теж головне. Отже, він мав би
бути з тобою щирий або принаймні не робити з цього таємниці. Мені
це не подобається.

Богата розхвилювався, дарма що казав собі: мене вже ніщо в сві-
ті не може зламати, я вже всього скуштував, до всього готовий, мені
на все начхати.

Інка підвела голову, напружилась, це означає, що коли Коуцький
підє, вона почне читати мені нотацію, давати поради, керівні вказівки,
що я зробив дурницю, знову спіймався на гачок, що не повинен бути
довірливим, бо люди — безроги, і я повинен на це зважати; хто на це
не зважає, той не має права називатися інтелігентом. І таке інше — я
наперед читаю це в її очах.

Коуцький ще раз перепитав:

— То він і справді з тобою ні про що не говорив?

— Ні. Ми вели такі собі загальні балачки, він розпитував про ту-
тешній народ, про клімат, про умови виробництва, про жінок...

— Одне слово, робив політичний огляд ситуації. І не сказав това-
ришеві, що його відкликають з будівництва, що він повинен повернути-
ся з родиною до Праги, що там він потрібен, що без нього там світ
завалиться тим часом як тут і справді усе вже валиться, і я, як керівник
будівництва, не можу без нього обійтися, хоч моєю думкою ніхто не
цікавився, я на це...

Він глянув на Інку, збентежився, але тільки на мить:

— От бачиш. Увесь цей ідіотизм мушу залагоджувати я, а вони,
добродії, ще й хотіли б, щоб я підніс це тобі як своє рішення. Чи це,
Гінеку, не підлість, га?

— Отож я маю зрозуміти це так: моя праця тут скінчилася, і я з
сім'єю повинен повернутися до Чехословаччини?

— Зрозумів ти, на жаль, цілком правильно...

— Виходить, все запишуть на мій рахунок, а мою поїздку до Праги
кваліфікують як екскурсію: через те мене й відкликають, що в усьому
цьому завинив я, так?

— Я такого ніколи не підпишу.

— Твого підпису ніхто й не вимагатиме. А зрештою, хіба в цієї
потолочі така характеристика грає якусь роль?

— Ти добре знаєш, що я думаю про ці характеристики.

Коуцький уже знову бавився логарифмічною лінійкою. А тоді ви-

мовив фразу, яку я вже чув, зовсім недавно, від людини, що вже чимало думала з цього приводу. І тепер Коуцький немовби повторив за нею:

— Послухай: хто вони, власне, ті люди?

Навряд чи міг він чимось дужче здивувати Богату. Той уже ладен був повторити міркування хаджі Мамдуха Селіма, але завагався. А те, що він сказав, було начебто не з його думок:

— Це, власне, ми всі, кожен по-своєму.

А за кілька тижнів, сонячних і сухих того літа (навіть на березі Балтійського моря якийсь час спека сягала майже тридцяти градусів), квартира в Празі мала такий вигляд, наче її ніколи й не залишали, наче в останні чотири роки вони нікуди не виїжджали звідси, наче увесь цей час він щодня вставав о шостій, о сьомій виходив з дому, а о пів на восьму сідав біля свого столу праворуч од штатива, як сідав багато років до цього.

Але він знав, що це тільки зовнішнє враження, насправді ж з минулого не повертається нічого.

Прийняв його сам товариш директор. Прийняв прихильно: щирість у кожному порусі і в кожній усмішці, такий завчений. Випив з ним «Генессі» — цей дорогий напій він тримав виключно для іноземних гостей та особливо добрих друзів; Богата насторожився: «Я ж не іноземний гість, ані особливо добрий друг».

Цілком можливо, що я про нього знаю дещо таке, що було б йому неприємне, якби я наважився це колись нагадати.

Цілком можливо, що в нього нечисте сумління, й він хоче спокутувати це вдаваною прихильністю. Але це не той випадок.

У сердечності Кавана має бути якийсь особливий, з далекою перспективою план, така багатошарова інтрига, на яку здатний тільки справді дуже досвідчений матадор. Богата весело випив з ним, начебто мав від цього велику радість, розповідав безладно й невимушено про все, що нікому не могло зашкодити і в чому шеф не помітив би його обережності.

— Поки що ти залишишся тут, товаришу Богата, так? Тим часом уже готовий проект тієї великої електростанції на Оріноко, праліс, комарі, спека, змії га індіанці, я туди не поїхав би нізащо, але ти молодчина, без тебе там не обійдуться, і ти будеш керівником цілого будівництва, я вже про це говорив з товаришами, що ти на це скажеш, га?

— Це мене вже не приваблює, дружина покинула б мене, ми хочемо нарешті жити, а не тинятися по світу, як неприкаяні.

— Я думав про це, товаришу Богата, я думав про це й розумію тебе. Ну, а тим часом, поки все це остаточно вирішиться, познайомся з цим трохи ближче, подивись, у якому стані справи з першими замовленнями, чи укомплектовані вже бригади, бо воно ж такі не однаково, з ким людина має працювати, це ти знаєш краще за мене; ну то що ти на це скажеш як фахівець?

— Я вже сказав, що мені треба подумати, зрештою, я щойно повернувся, дружина поїхала у відпустку на ціле літо до своїх батьків, сім'я повинна відпочити, та й кінець кінцем ще є досить часу.

— Як сказати, після Нового року будівництво вже мало б розпочатися, експертизи готові, зміни в проекті з урахуванням клімату та природних умов закінчуються, будівельну бригаду укомплектовано, часу вже нема. Нема.

Це були пусті балачки, Богата це відчував, Каван це знав.

Доктор Булач був іще люб'язніший, але його усмішка не була такою досконалою маскою, як Каванове обличчя. Він копирсався в паперах: ага, це ти, чи ти ба, я тебе майже не пізнав, товаришу інженер, ти засмаг як після відпустки, я тобі скажу: стільки років за кордоном — це ж чудово! За квартиру в Празі тобі платить підприємство, заощаджену зарплату виплачують у бонах, що не кажи, а ти народився у сорочці. Коли б я був років на тридцять молодший, повір мені, товаришу Богата, я пішов би вчитися на інженера, покинув би свою юриспруденцію, вона нічого не дає. Іздив би по світу, як ти, загірив би грошики й уникав би всіх делікатних політичних ситуацій! Але, як юрист, я не можу собі цього дозволити, не можу.

Богату ці слова напіврозсердили-напіврозвеселили. Друге перемогло в ньому, а що він відзначався не тільки добрими властивостями, то відповів Булачеві ущипливо:

— А дівчатка, товаришу доктор! Схід, уяви собі: танець живота, сентиментальна музика, пальми, пляшка віскі перед тобою, гаманець повен грошей, а на гроші злітаються дівчата від Багдада аж до Сінгапура!

Доктор Булач ніколи не мав почуття гумору, а той скромний запас, який у нього, може, був ще десять років тому, давно вже вичерпався. Він заздрих Богаті від щирого серця і з усією злістю, на яку тільки був здатен. Тому він і запропонував Кавану позбавити Богату квартальної премії, бо, мовляв, як відомо, не виконано план, а крім того, Богата використав наперед відпустку на свою напівособисту поїздку до Праги наприкінці травня та на початку червня й, нарешті, при переході на іншу роботу премії не виплачують.

Усе це була брехня.

Перший, кого Богата побачив у Празі, був Вацик.

Богата знайшов його в Монастирській винарні. Вацик раз на тиждень працював у неокласичній масивній резиденції Академії наук; він навідувався туди на годину-дві, зазірав до бібліотеки, щоб переглянути новинки в каталозі, розмовляв на сходах з Гладицом або Скоржеповою, а потім зникав, сідав у звичному *chambre séparée*¹ (старший офіціант уже знав своїх людей — завжди мав наготові добре охолоджену пляшечку жерносецького білого й гарний комплект журналів), обговорював з Таубом, з Горським або Гавраном, а подеколи і з усіма трьома разом, що нового опубліковано в «Леттр франсез», або що приніс «Енкаунтер», як реагувало віденське радіо на постанови останнього тижня, що роблять Сартр, Фішер або Гароді, як справи на вітчизняному фронті.

Вацик про повернення Богати до Праги досі нічого не знав. Чи справді він зрадив, чи це була тільки гра, важко сказати, але він одразу ж запросив Богату до столу, рекомендувати його не треба було, після останнього візиту в цьому вже відпала потреба.

Нинішнє Вацикове обличчя було Богаті не відоме. Воно було вже третє, як порахувати. Де й подівся той старанний студент з навмисне

¹ Окрема кімната (франц.).

заяложеним комірцем (аби походити на справжнього пролетаря), з записником, у якому було кілька десятків аргументів-фраз, що ними він розбивав менш озброєних опонентів і приголомшував слухачів партійних курсів на підприємствах Празького району. Не був це вже й той поважний, коректний учений, якого Богата бачив під час останнього прийому на віллі в Людвіка Горського, трохи незграбний доцент філософії і співробітник Інституту соціології та теорії виховання, що замкнувся від світу в своєму кабінеті, поблажливий до своєї дружини та друзів — об'єктів свого дослідження. Це був хтось третій. Скільки облич ми маємо в собі? — запитував себе Богата. — І яке обличчя справжнє? Вацик тепер не той заяложений пропагандист, але й, мабуть, не той замкнений амбітний дослідник; це швидше лабораторний приклад розумової метамарфози нестійкого інтелігента. Спритні порухи, жестикуляція оратора, злива іншомовних слів, гнів, неспокій, натхнення і вразливість водночас, він розвивав прогнози внутрішньої й зовнішньої політики, як справжній всезнайко. Давав зрозуміти, що надолужив за останні роки все, прогаяне замолоду. Був скрізь і в усьому модний, Богата вже не мав про нього того враження, що минулого разу, але яке враження Вацик справляв на нього тепер, Богата не знав.

Вони посиділи недовго, додому йшли пішки.

Вацик і досі весь був під враженням з'їзду Культурної спілки й того, що настало після з'їзду. Богаті, хоч-не-хоч, довелося слухати; його це цікавило тільки тому, що він знав учасників — Томека, Горського, Вацика, Лінду, Тауба, Душека та ще кількох; проте він не міг змусити себе вважати з'їзд найвидатнішою подією двадцятого століття, так, як це сприймав Вацик, не міг, попри всі філософські доводи, що їх Вацик виставляв дорогою. «Історична містифікація людини», цитував Вацик якогось свого колегу, — полягає в тому, що людина приходить на світ, уже значною мірою створений попередніми поколіннями. І ось із цього світу ми інтерпретуємо самі себе, свою історію і своє майбутнє».

«Припустимо, — казав Богата, але тільки подумки. — Гаразд. І первісна людина інтерпретувала сама себе зі світу вже готового, хоч і менш готового, ніж нині. З чого іншого могла б вона інтерпретувати себе, щоб історична містифікація не утворилася сама по собі? І чому ота інтерпретація мала б бути історичною містифікацією? Чи це не марнослов'я, чи не затьмарювання простих і очевидних речей, чи не штучна це конструкція? Я не люблю еквілібристики слів і понять, може, це мій мінус, але я такий, який є. Я живу з того, що вмію, і почуваю себе вдома на будівництві серед бульдозерів, підйомних кранів, траверсів, котлованів, колій та електrolіній, така містифікація мені не вадить. А ось оця Вацикова... Або того його колеги, чию книгу «Другий план дійсності» недавно так підозріло активно пропагували».

Про з'їзд Вацик почав розмову перед тим, як вони дійшли додому.

— Це подія номер один. Ще ніколи нам не щастило зосередити на собі таку увагу світової інтелектуальної еліти, як цього разу. Це без сумніву винятковий шанс.

Богата згадав про зібрання на віллі в Горського.

— Історичний шанс, який не повторюється.

Вацик усміхнувся й відповів Богаті його тодішньою сентенцією:

— Історичний шанс — це сума можливостей, поділена на кількість випадковостей.

І ось уже Вацик знову — пропагандист, серйозний учений і натхненний промовець водночас, так, це могло бути його четверте обличчя.

— Я чекав, як покаже себе Томек. Ти знаєш про його суперечку з видавничою радою? Я вже казав тобі про це. Він мав мовчати. Того разу мав мовчати. Зашкодити йому не вдалося, але він створив атмосферу, з якої можна було б скористатися. Ми ще порадімося, що з ним зробити.

Богата не розумів. Що мали означати Вацикові слова: «Порадімося, що з ним зробити»?

Однак Вацик і справді був сердитий на Томека:

— Що з ним зробити? Та це ж дуже просто! Він уже й слова не надряпає. Хай пише кому завгодно й коли завгодно, все це однаково піде в кошик. І при першій же можливості він змушений буде залишити редакцію «Космосу». Битва — це битва, а не історична містифікація, це факт.

— Але чому? Скажи, будь ласка, чому? Він висловлював свої погляди; мав рацію, брехав чи когось скривдив? Я пам'ятаю його ще з гімназії і знаю, що ображати він умів. Але він ніколи не вчинив нічого підлого. Коли він виступив так, як ти кажеш, то, напевно, мав на це підставу. І чому саме ви маєте радитися, що з ним зробити? Хто ви такі? І хто вам дав право радитися, що з ким робити?

Я виступаю наче Томеків адвокат, і при цьому Вацик, мабуть, має рацію. Що я про це знаю? Лише те, що цей його тон мені не подобається, рішуче не подобається. Він щось мені нагадує, щось не дуже давнє і взагалі неприємне. Хто мене усунув з будівництва нафтопереробного заводу і хто затримав додаткове постачання обладнання, щоб не можна було розпочати пробний пуск? Ні, Вацик не має рації, так помилки не виправляють.

Було видно, що Вацик відповідає неохоче. Він знав, що повинен вибирати такі аргументи, щоб не відштовхнути від себе цього інженера, техника, людину, яка звикла мислити точно, чіткими поняттями. Вацик був зацікавлений у Богаті, Богата це відчув уже тоді, в Горського; тому тепер він знову прибрав своє друге обличчя, став коректним ученим, розважливим мислителем, який цінує свої слова й не кокетує ними:

— Це правда, що Томек суб'єктивно має рацію. Я не маю нічого проти його вдачі. Він говорить те, що думає. Але удача — це одне, а стояти на боці відживаючих суспільних сил — зовсім інше.

— Я цього не розумію, — цілком щиро признався Богата. — На боці яких відживаючих суспільних сил?

— Усередині даного суспільства є...

— Розумію. Розумію, це ти казав уже тоді, років десь двадцять тому, але під тими відживаючими силами мав на увазі дещо інше. Адже Томек не реакціонер.

— Ні. Не реакціонер. Але його виступ взагалі кваліфіковано як прояв відсталого мислення. Як гальмо прогресу. Як гребля перед здоровим потоком.

Богата не втримався, щоб не заперечити втретє:

— А хто цей здоровий потік? Горський? Душек? Тауб? Хто вас висвятив на тлумачів? Я цього справді не розумію, повір мені, не розумію, Олдо.

— В усіх країнах світу формується еліта. Інтелектуальна еліта. Величезним розвитком засобів інформації ми не можемо оволодіти без

спеціалізованої групи людей. З цього ми й повинні виходити, прагнучи розв'язати назріваючі суспільні конфлікти. Тільки з цього. Хто постає проти цієї сили, той проти прогресу. Це, коротше кажучи, в малому масштабі Томеків випадок.

Богата не був цього певен, але тієї хвилини не знав точно, чому саме.

Тим часом Вацик був уже вдома.

Богату привітала Вацикова дружина Магда. Це вже було не те заклопотане, турботливе створіння, затишний тил для інтелектуально активного чоловіка, як йому здавалося минулого разу. Нині вона виглядала настороженішою, трохи обачнішою, гідним партнером такого інтроверта, як Олда Вацик. Яке оманливе перше враження. Магда прогнала пса, гавкучу бестію, й провела обох до передпокою. Наготовані капці чекали їх одразу ж за дверима.

Дорогою Вацик пообіцяв Богаті копію стенограми засідання з'їзду, рідкісний примірник, бо протокол досі ще не вийшов з друку, і хто зна, чи вийде взагалі. Хто зна; є певні тенденції, спрямовані на те, щоб не вийшов...

— Я тільки на п'ять хвилин, бо теж поспішаю.

— Ви повинні випити каву. Чоловік про вас так добре говорить, почувайте себе в нас як удома.

Вацик пояснив, чому його дружина так поспішає.

— Перекладає. За місяць повинна здати рукопис.

Вона почула його з кухні, бо залишила двері відчиненими:

— За три тижні!

— Де вийде ваш переклад?

— У видавництві «Космос». Не знаю, чи ви його знаєте. Ви, техніки...

— Там працює Томек, то як мені не знати...

— Томек? Отой...

Вона не доказала, побачила обличчя свого чоловіка, споважніла. Їй не треба було б це казати, вона це відчула, але чому? Чому їй не треба було б казати це перед інженером Богатою, Вациковим однокашником, який сидів тут три місяці тому й пив каву, як сьогодні?

Спробувала виправитися:

— Мій редактор — Пршемисл Купець.

Тим гірше. Виправдання не вдалося. Вацик підвівся з крісла, ступив три кроки до кухні й поволі, але вельми красномовно зачинив двері. Потім повернувся до мовчазного і, мабуть, більше втомленого, аніж зацікавленого, Богати.

(Це добре. Пршемисл Купець — знайомий Олди Вацика і підлеглий Владівоя Томека. Вацик проти Тоmekової волі був призначений головою видавничої ради, а Пршемисл Купець за Вациковою протекцією став позаштатним співробітником «Культурного тижневика». Вацик проштовхнув у «Космосі» угоду на переклад для власної дружини, і рукопис редагуватиме Пршемисл Купець. Трохи заплутано, але напрочуд зрозуміло.)

Він уже не мав чого тут робити. Було сказано все, що мало бути сказано, і навіть те, чого не мали казати. Те друге здалося Богаті значно важливішим, хоч він не розумів до ладу, чому саме.

Повертався трамваєм, з копією стенограми в руках, читав Томеків дискусійний виступ і дивувався. Дивувався не Томекові, а Вацикові. На Томековому місці я виступив би точнісінько так. Чому це він на боці відживаючих сил, якщо засуджує протекцію, протекціонізм, групівщину

й цькування? Адже це не може заважати Вацикові, не повинно було б йому заважати...

...але чи я взагалі знаю про всю цю подію більше, ніж розповів мені Олда Вацик і ніж я почув про це ще на тій випадковій і дивній зустрічі в Людвіка Горського?

Проїжджаючи двадцять другим трамваєм повз Національний театр, Богата зненацька побачив на другому боці проїзної частини вулиці знайоме обличчя. Це він, я не можу помилитися, цей порух голови, цей профіль, цей зосереджений погляд уперед і вбік, так, тепер він дивиться на мене, це напевно він, може, зрештою, і він мене впізнає. А може, й ні. Тепер він дивиться в інший бік, на вхід до кав'ярні «Славія», звідки вийшла дівчина, можливо, чешка. Але, мабуть, це таки не чешка, бо вона занадто смаглява. Перш ніж автомобіль рушив на зелене світло, дівчина сіла поруч хаджі Мамдуха Селіма.

Що поробляє в Празі Мамдух Селім?

Даніелу він застав перед самісіньким від'їздом.

Каштан під її вікнами давно пожух, листя вкрив порох, перната родина закінчила своє спільне існування — її представники розлетілися на всібіч, трава в парку цього року була витоптана й суха, над містом повис скляний дзвін синюватого смогу.

Де той травень, король місяців?

Де тодішнє блукання нічною Прагою, вулицями й набережними, через міст під високим небом і лампами, наче з «Тисячі й однієї ночі»? Богату охопила жахура, яка, мабуть, із самого дитинства оволодіває ним восени, коли купальня віддзеркалює білі хмари над кучерявими пагорбами, прозора бабка дзижчить над очеретом, місто вдаліні мріє в полудневому спочинку. То був смуток від перших ознак кінця ще одного року, кінця, що його в цю хвилину мало хто ще міг відчутти.

Даніела від'їздить.

Ян — гість фестивалю пісні у Відні, вона довідалася про це по радіо, з маленької замітки в газеті, може, й з чуток (адже він має в Празі приятелів), може, він прислав їй листа, привітання, листівку. Вона їде туди навмання, не забезпечена нічлігом (але навіщо їй нічліг?), і без грошей (навіщо їй гроші?), і без попередження (навіщо їй попереджати, коли їде до нього?). Протягом двох днів вона виклопотала собі австрійську візу, як — не знаю. Рік тому вона гастролювала у Відні, то, мабуть, має знайомих у посольстві.

Вони розмовляли на зовсім іншу тему. Це була нейтральна, звичайна розмова, швидше паузи під час пакування валізи. Він їй більше заважав, ніж допомагав, але ні він, ні вона цього не усвідомлювали. Він не мав чого їй сказати, а вона не мала на що відповідати. Все, власне, вже було сказано ще до того, як вони почали розмовляти. Він замовив через диспетчера таксі й виглядав з вікна над кроною високого, побурілого і майже засохлого каштана, коли приїде машина.

Інка з дітьми у своїх батьків, першого вересня почне викладати на мовних курсах, читатиме англійську мову.

Спокійні, точні порухи. Думки, що реєструють лише чуттєві враження без будь-якої реакції. Окрім теперішності, немає нічого. Ви берете валізу, йдете сходами вниз, Даніела за вами, кладете валізу в багажник, сідаєте поруч водія й спостерігаєте пожвавлений рух на вулицях, вмо-

стившися швидше недбало, аніж зручно, на сидінні, наче ніякої мети подорожі й не існує.

Таке підпорядкування необхідності, законам великого й, по суті, простого театру, що його ми називаємо життям.

Усе наче наперед написано, опрацьовано режисером і випробувано. Генеральна репетиція теж наче вже відбулася, сьогодні — прем'єра. Але то наче й не прем'єра, немає ніяких прем'єр, все це вже було. Коли й де — не знаю. Це химерне, настирливе відчуття переслідувало його весь час, поки Данієла пакувала свої речі, дорогою на вокзал і тепер, на пероні, коли чекали на «Віндобону», експрес Берлін — Відень. Було це торік? Чи три роки тому? Чверть століття тому, чи перед усім цим, колись неймовірно давно, може, так давно, що все це лише, як прообраз, зафіксовано в генетичному коді?

Жодне почуття, жоден погляд, жоден вислів — усе не нове, усе не перше.

Скільки прощань уже пережито під цим сірим, брудним, скляним склепінням залу доби імператора Франца-Йосифа?

І Данієла теж пережила тут кілька прощань.

Звідси, з цього перону, від'їздив Ян... Вона говорить про нього розважливо, спокійно, наче розповідає прочитану історію. Вона — актриса, вміє розповідати сама про себе, як про чужу долю, і хто її не знає, міг би в це повірити. Богата знає її, і тому помітив, як у неї ледь тремтить підборіддя.

Вони гуляли пероном. Саме тут вона ходила тоді з Яном. Він від'їздив, прощався з нею, вона не знала, чи надовго, і він цього теж не знав. Він купив їй у кіоску тюльпан. Жовтогарячий, з червоними плямами — в кіоску був лише один тюльпан такого кольору. Данієла й досі тримає його за склом — сухий, побляклий — перед своїми найулюбленішими книжками.

На цьому місці Ян тоді зупинився й сказав зненацька, що в нього таке відчуття, ніби він у Празі востаннє. У цьому місті, найкращому з усіх, які він знає, де стільки незнайомих людей прийняли його так сердечно, як ніде в світі. «Ви маєте тут щось незвичайне, — сказав він Данієлі, — це *spiritus loci*¹, я відчуваю його скрізь. Ранком у готелі, опівдні в ресторані, по обіді біля річки, в Граді чи на площі, ввечері на вуличках Старого Места або Малої Страни. Я сумуватиму».

Відтоді Ян до Праги більше не приїздив.

Вона бачилася з ним востаннє на фестивалі пісні у Варні. Знову зустрінесться з ним тільки сьогодні ввечері. Ти можеш собі це уявити, Гінеку?

— Можу.

Данієла замовкла, бо збагнула, що, власне, каже. Вибачливо усмінулася, але вже не змогла нічого змінити. Він справді розумів її: увечері вона буде в нього, спатиме з ним, буде з ним аж до світанку і завтра цілий день. І післязавтра. Тому і їде до нього; бути з ним, бути поблизу нього для неї найголовніше, все інше, що з цим пов'язане, це наче подарунок. Але головне — це те інше, що людина скоріше розуміє, аніж здатна пояснити.

Настав час сідати у вагон.

— Коли повернуся, подзвониш мені?

— Коли?

¹ Геній місця (лат.).

Вона замовкла, задумалася. По перону йшла провідниця. Зачинялися двері вагонів. За хвилину поїзд рушить.

— Післязавтра. За два дні. А може, вже... завтра?

— Подзвоню.

Він знав, що вона боялася домовити.

Даніела вихилилася з вікна вагона, усміхнулася, і тільки він єдиний міг побачити, як у неї майже непомітно тремтить підборіддя. Вона замахала рукою і махала доти, поки поїзд зник за стовпами, за пасажирським поїздом, за вивантаженими контейнерами, за пакгаузами, мурами, конструкціями і всім тим, що називається вокзалом.

Він вийшов з «Манеса» й тинявся набережною.

Вода була тиха, каламутна, сморідна. В ній коливалися брудні довгі жмутки елодої, водяної чуми, й темно-зелених водоростів, скоріше сивих, аніж зелених. При березі аж кишіли зграї качок. Швидко сутеніло. Він завернув через місток на Слов'янський острів, колишній Жофін, перейменований на згадку про той рік, коли «час зірвав завісу й змінив світ», як написав через багато літ поет, згадуючи свою молодість. У цій ампірній будівлі того року був скликаний Слов'янський з'їзд, що його через кілька днів каноніри й драгуни князя Віндішгретца розігнали в кривавих хрестинах чеського вступу до політичного життя дев'ятнадцятого століття.

Тоді казали, що вистачило б навіть невеличкого землетрусу, щоб упав дах і настав кінець усій чеській культурі, представники якої тут, у найбільшому залі Праги, сходилися радитись, як подолати труднощі, інтриги, утиски й підступні задуми габсбурзької деспотії.

Він повечеряв, довго сидів на веранді на мисі острова; тим часом Прага засвітилася вогнями, Національний театр усмоктав у себе кілька сотень людей, трамваї збільшили інтервали руху, вода віддзеркалювала осколки вогнів, гамір приглух.

Богата підвівся й пішов назад поміж стовбурами платанів, каштанів, в'язів та акацій. І раптом його охопив невиразний страх. Страх безпричинний і несподіваний, а проте вельми реальний.

Чорна темрява, глуха ніч, ніде нікого, останні відвідувачі ресторану вже давно пішли, годину тому розійшлися глядачі з театру, будинок навпроти блимав єдиним вогником на четвертому поверсі; і все ж таки тут хтось був.

Хвилину тому містком із набережної на острів проїхала автомашина, вимкнула фари й спинилася. Де вона? Хто приїхав? Чому?

Він міг помилятися, міг це вигадати, бо тієї миті був іще на мисі острова й звук міг причутися йому. Але страх, на жаль, не був оманною. Коли людина має шосте чуття, щоб ним якимось відчувати невідчутне, то саме цієї миті воно озвалось, і це був факт.

Богата не зміг їти далі. Тріснула галузка, він почув шепіт і дихання, це були не закохані, які не мають притулку, це було щось таємне й страшне. Чому саме тієї миті він згадав Мамдуха Селіма, якого недавно бачив недалеко звідси, за рогом театру?

Він мусив сховатися за розложистим стовбуром платана, щоб заспокоїтися.

Хтось тут справді був.

І він уже бачив їх. Двоє+чи троє чоловіків тягли велику важку річ.

Він не розгледів, що саме, боявся подумати, що це, відчув страх. Неподалік побачив автомашину, великий чорний лімузин — він починав розрізняти його обриси, але номери не розгледів. Щось тут відбувається таємне, а може, й злочинне, це він уже знав цілком напевно.

Люди з річкою, що вони її тягли, зникли вже за будівлею, між кущами й деревами, в напрямку сміховського берега. Вони продиралися крізь зарості, відсапувалися, річ була важка і довга, його аж затіпало від думки, що та річ була така завбільшки, як доросла людина.

Темрява збуджує фантазію, як це я, власне, взагалі можу бачити в такій темряві?

Щось гучно плеснуло у воду, потім запала тиша.

За хвилину він почув кілька тихих голосів, кроки й стукіт дверцят автомобіля. І ще на хвилину запала тиша. «Я вчинив би так само,— міркував він, припавши до стовбура платана.— Чекають, чи не озветься хто, чи вони не викликали чієїсь підозри. Вони вбили б мене»,— сказав він подумки і нітрохи в цьому не сумнівався.

Фари знову засвітилися, пробудилися рухливі тіні дерев і кущів, мотор захурчав, машина рушила, виїхала на місток, завершила на шосе праворуч, у напрямку до «Манеса» і помчала вздовж трамвайної колії до Браніка.

Він одліпився від стовбура й притьмом побіг. Звів дух тільки під світлом ліхтарів, але й тут не зупинився. Ніде нікого — такої безлюдної Праги він іще не бачив.

Він уже не мав бажання блукати нічним містом. На зупинці біля Національного театру сів у трамвай і поїхав додому. Але й у будинку він увімкнув світло зразу ж за парадними дверима й ретельно стежив за тим, щоб сходи були освітлені.

Він повернувся у неділю ввечері.

Йому подобалася така втома: це була втома од повітря й сонця, ще літнього, втома від пускання повітряного змія на стернищі за селом, від біганини з дітьми на луці за садом, від дводенного відпочинку, від дрібних незлагод, терпеливого переїдання й мудрої покірливості, а також від нестерпно повільного посування в безконечному потоці автомашин, в ланцюзі подвійних фар, у смороді бензину й вихлопних газів.

А ось уже й знайома вулиця, розпечене каміння стін будинків після сонячної неділі наприкінці серпня, хмара смогу, небо майже без зірок, занедбана квартира, рештки позавчорашнього курчати на рожні, зачерствілий хліб і трохи напівівкового масла — мабуть, вимикали електрику, і холодильник кілька годин не працював. Він заварив собі чаю і читав, але яке то було читання, коли йому хотілося спати й водночас було шкода змарнованого вечора; на прогулянку не мав настрою — зрештою, він прогулювався цілих два дні, вдома сидіти теж не хотілося, а в найближчому кінотеатрі не йшло нічого такого, що його приваблювало б.

До приятелів іти не годиться — всі повернулися з відпочинку, завтра їх чекає робота; та й до кого, зрештою? Він перерахував тих, у кого відчуває себе невимушено, їх лишилося не густо. Нашим предкам щодо цього було краще; вони лягали спати, коли смеркалося, і вставали, коли сходило сонце; шкода цього загубленого ритму, шкода глибоких полуночей, за яких так багато годин одіспановано, і лише спів півнів відділяв їх од світанку, шкода. Нема часу на страшилищ і домовиків, феї

пішли в інші країни, мабуть, у далеку Скандінавію, до Полярного кола, де досі є місце й час для поезії.

Думки його перервав телефонний дзвінок.

Він підхопився, наче раптом опинився не в Празі, так дзвонив Абдул Малех, іноді й Коуцький, коли щось траплялося на будівництві або під час пробного пуску. Ні, я в Празі, і це може бути будь-хто, може, навіть помилився номером. Або Інка; може, щось скоїлося з Міланом? Їй здалося, що в нього висока температура, але він, мабуть, перегрівся на сонечку або збуджений пустощами, ні, це була не Інка, і ніхто не помилився номером; це був чужий і водночас знайомий голос, але не чеський. Звідки? Хто? Німецька мова не бездоганна, так розмовляє тільки... так, Мамдух Селім. Це він.

— Я бачив вас у трамваї, так, це був я, так, перед кав'ярнею «Славія», так, я в Празі й хотів би поговорити з вами. Нічого особливого, взагалі нічого, все гаразд. Просто поговорити, бо я тут уперше і нікого з чехів не знаю, а вам я симпатизував. Прийду негайно, адресу я знайшов у телефонній книжці, так, утраплю сам. Буду у вас за півгодини.

І таки прийшов; здався Богаті набагато молодшим, ніж там, тільки тепер Богата помітив, що за віком Мамдух Селім міг би бути ще студентом. Там ні, там він належав до товариства людей, яких не знав на ім'я і чиї долі могли видатися екзотичними, сидів у кафетерії, пив мінеральну воду й відмовлявся курити наргіле з гашишем, носив за паском під сорочкою ніж, а в кишені чотки — ортодоксальний мусульманин. Тут ні. Тут на вигляд він був іноземним студентом однієї з країн, що розвиваються, хіміком, економістом або медиком, або й просто контрабандистом гашишу, звідником і паразитом, або ні тим, ні другим, ні третім, ба й не десятим. Богата знав, кого бачить перед собою, і не почував себе з ним цілком вільно. У ньому ще жив страх від того, що він бачив на Слов'янському острові — темрява, падіння важкої речі у воду, приїзд і від'їзд таємничого чорного автомобіля, повідомлення в газетах наступного ранку (не така собі заміточка, а майже скандальна стаття) про смерть представника світового сіоністського руху на ім'я Гордон. Він приїздив із Сполучених Штатів до Ізраїля, брав участь у конгресі мільйонерів з різних країн світу, на якому обговорювалося питання фінансової допомоги Ізраїлю, а потім несподівано з'явився в Празі з причин, невідомих широкій громадськості, а вранці був знайдений коло греблі вище Карлового моста, утоплений, але, перед цим, мабуть, отруєний або запаморочений алкоголем.

Мамдух Селім почав рубати:

— Вас цікавить, чого я прийшов?

— Вас на моєму місці це теж цікавило б.

— Само собою. Адже ви, мабуть, думаєте, що це ми вбили Гордона.

Богата трохи погодився, а трохи й збрехав:

— Не думаю. Власне, я це припускаю. Але не хочу вас цим образити, не сумніваюсь, що ви про це нічого не знаєте. Одначе газети...

Мамдух Селім обурено вигукнув:

— Ваші газети!

— Так... Звичайно, інших я не читаю. Газети твердять, що цього не міг учинити хтось інший. Здається, що це цілком логічно.

Мамдух Селім сперся обома руками на край крісла і нахилився уперед, щоб додати ваги своїм словам:

— Я був на прес-конференції з вашими редакторами, як гість, зро-

зуміло. Бачив їх; котрі з них начебто й не були вашими редакторами. Ваша країна їх не цікавить, до вашого народу їм байдуже. Вони знають один одного, і в усьому світі один одного підтримують. На шкоду всім. І вам також.

— Припустімо.

— І тому ваші газети замовчали, як цей пан Гордон опинився у Празі. Ніде ані згадки про те, що він взагалі не мав чехословацької візи, правда ж? Можете не відповідати, бо ви нічого не знаєте. Він не мав візи, я це знаю. Він дістав тільки дозвіл на в'їзд, і то не від вашого міністерства закордонних справ, а від одного вашого представника в одній балканській країні.

Богата сприймав слова Мамдуха Селіма як цікаву новину, але не як сенсацію, що допомогла б йому дещо пояснити. Хай так. Гордон дістав тільки дозвіл на в'їзд від нашого посольства в якійсь балканській країні. Що хотів сказати цим Мамдух Селім, Богата знав і без нього. Міг, зрештою, відгадати майже напевно, в якій саме.

Мамдух Селім провадив далі:

— Тож я вам скажу, чого я до вас прийшов. Я хочу, щоб знали правду ті люди, які її гідні. Кожна людина, хай навіть і одна-єдина в світі, варта того, щоб знати правду. Один плюс один — два, два плюс два — чотири. Це наш метод.

Богата заперечив:

— А як «Аль-Фатах»?

— Ну, звичайно! Хіба ви, чехи, також не організували під час першої і другої світових воєн рух опору проти Габсбургів і проти Гітлера? Зрозуміло, ми маємо «Аль-Фатах». І не тільки «Аль-Фатах». Усе це, однак, надто складне. Але я вам хотів сказати ось що: Гордона вбили не ми.

— А хто?

— Повторюю: не ми. Ми вбиваємо відкрито. Так, я це визнаю. Ми будемо нападати на них, бо вони перші напали на нас. На нашій землі, на якій ми жили за тисячу років до того, як вони прийшли з пустелі; на якій ми потім жили століттями разом з ними, хоч вони були нашими гостями; їм ми обробляли, поки ставало снаги, зрошували, засівали, будували села й міста. Ми будемо нападати на них відкрито, щоб це бачив увесь світ. І поміж нас будуть провокатори, які воюватимуть їхніми методами. Але це не ми. Ми повинні волати, застерігати, нападати на них, перемагати їх і тим, що будемо самі вмирати, бо кожен напад — це й для нас майже неминуча смерть; нашу справу повинен бачити світ. Вбити потай, уночі, отрутою, алкоголем і кинути в річку — ні, пане інженер, нізащо. Ми знаємо, хто це вчинив, і знаємо також чому.

— Цікаво, хто ж тоді й чому?

— Той, кому це було вигідно.

— Але яку вигоду з цього могли мати... вони?

Мамдух Селім усміхнувся, Богата міг би образитися, бо це знову була та посмішка дорослої людини над дитиною, хоч за віком співвідношення між ними було якраз протилежне. Проте Богата усвідомив недоречність свого запитання. І, мабуть, недоречність усієї цієї розмови. Чи міг він розповісти гостеві про те, свідком чого був уночі? Чи міг взагалі про це кому-небудь розповісти? Він відчував безпорадність, що їм ми відчуваємо перед таємницею, розкриття якої не принесе нікому ні зиску, ні користі.

— Не знаю.

— Навіщо вони вбивали б одного із своїх? Одного з найвидатніших?

— Не знаю. Адже це їхня справа. Я не знаю, що він хотів і в чому не знайшов порозуміння з рештою. Це безсумнівно не була суперечка про мету, інакше-бо він взагалі не міг би належати до них. Я гадаю, що, найімовірніше, це була суперечка про методи.

— Я не люблю спекуляції. Точнісінько так могли б твердити вони, що він був небезпечний для вас і тому ви його ліквідували.

— Я вже вам сказав, що ми це вчинили б, якби він був для нас дуже небезпечний, але вчинили б це інакше. Так, щоб привернути до цього увагу всього світу. Припустімо, що він був обережніший. Що немає сенсу прагнути захопити всі засоби влади над головними державами світу за п'ять років, що цього вони певніше досягнуть непомітними шляхами за двадцять п'ять років. Я гадаю, що він мав рацію й тому був для нас небезпечніший, аніж вони. Проте аллах сам засліплює тих, кого хоче знищити, і владолубець завжди позбавлений розважливості.

Залаштункові політичні інтриги давно вже здавалися Богаті чорною магією, напівтеатром і напівнастрашкою малих дітей. Він завжди махав рукою на прогнози про світове панування, не хотів, власне, про це й чути — заткнути вуха куди зручніше. Він був у цьому переконаний, і тому ще дужче дратувався. Відчував після останніх подій непевність, відразу, неспокій і розчарування. Колись він опинився на лижах у лавині; але це була скоріше невелика снігова кучугура над глибокою долиною; саме таке почуття падіння охопило його й тепер; хоч він і боронився, як тільки міг, лавина підхопила й понесла його з собою, він став її частиною, і її доля стала його долею.

Селім, мабуть, має рацію, але чому він нав'язує це мені? Що мені до цього. Чому він випробовує мене, чому не обрав для цього когось більш підхожого? Що мені кінець кінцем до ваших суперечок? Я побудував вам завод, і це все, на що я здатен. А що навіть будівництво нафтопереробного заводу має політичні наслідки, мене не обходить. Політичні наслідки за такої ситуації має геть усе, навіть те, що я тут сиджу й пятакою з якимось арабом, палестинцем, нащадком біблійних філістимлян, бо своєю мовою вони й досі називають себе «фалестанцями», співвітчизниками велета Голіафа, якого переміг Давид несподіваним ударом каменя в чоло, замість стати до чесного двобою мужа з мужем.

Скільки брехні у реченні: *historia est magistra vitae* ¹!

Ми нічого не вчимося. Ми нічого не навчилися. Кожне покоління знову навчається того, за що так гірко платили всі наші попередники.

Мамдух Селім попрощався так само раптово, як і з'явився, і в його прощанні було щось погрозливе:

— У вас щось почнеться. У вас уже щось почалося. Але взагалі цю гру ведете не ви, і взагалі це не головна партія, а тільки тактичний маневр. З часом буде видно, як каже ваше прислів'я. Салам алейкум.

Йому здалося, що тим «х» у рівнянні виявився Владівой Томек.

А тим часом, саме він не повинен бути цим невідомим. Він тільки по інший бік рівняння, ніж Вацик, Горський і Гавран. По який? А по який бік я?

Колись, десь так років двадцять тому, вони втрюх, Богата, Гавран і Томек, поверталися із студентської їдальні на Оплеталовій вулиці.

¹ Історія є вчителька життя (лат.).

ці, повз парк перед теперішнім Центральним вокзалом, там був ставочок з лілеями й дикими качечками, у вітах плакучих верб кричав дрозд, Гавран з Томеком про щось сперечалися. Про особисте кредо. Про метод, як дістатися у суспільстві на найвищий щабель, щоб звідти можна було впливати на прогрес, у розумінні найкращих взаємовідносин, заможнішого життя і так далі, як часто мріють молоді люди, поки ще не втратили ідеалів, або ще не втопили їх у пиві, або не проміняли на дачу, автомашину й на все те, що ми називаємо споживацьким кошиком.

Гавранове кредо могло звучати тільки як юнацька демонстрація фізичної сили, провокаційна сенсація, абсолютизація школярського досвіду, запозичена мудрість, плагіат. Він промовляв так переконливо, ніби розмірковував над цим уже бозна-як довго:

— Коли людина хоче добути нагору, вона мусить стати свинею.

Він швидко оволодів розмовною мовою пражан з їхньою співучістю й протяглим останнім складом. Томек і досі з погордою ставиться до празької вимови, а надто до приміського жаргону. Тоді він теж одповів Гавранові переконливо, дбайливо і якимось по-старомодньому літературно:

— Так. Але тоді ти тією свинею залишишся вже назавжди.

Томек мав бути пригнічений або принаймні засмучений, якщо не зламаний. Мабуть, жоден на його місці не встояв би проти проявів ненависті, зневаги, проти натяків, телефонних погроз або листів, що ними його переслідували аноніми, колеги й сусіди, люди, які до того часу, мабуть, не знали, що існує якась Культурна спілка, і раптом дістали точні й вірогідні повідомлення, що на з'їзді виступило кілька шляхетних працівників культури з критикою зловживань, догматизму, закам'янілого державного апарату, порушень законності, з вимогою демонстрацій, свободи слова, кращої моделі керування економікою і нового тлумачення нашого національного минулого, і ось проти них виступив якийсь догматик, редактор і працівник культури. Цим догматиком мав бути Владівой Томек, який за свій виступ дістав гроші, а в майбутньому йому допоможуть робити кар'єру.

Ніхто з них напевно не читав Томекового виступу в дебатах. Але для людей важлива не так правда, як те, щоб знайти когось, на кого можна перекласти свої власні помилки й вади. Навіщо їм вивчати те, що може їх викрити? Це незручно, і людину гнітить свідомість, що її перший умовивід був помилковий. На це й розраховували ті, хто поширює такі чутки, і ця половинчатість, непослідовність і коротка пам'ять людей ретельно запланована, сказав Томек Богаті одразу ж у дверях, тільки-но вони привіталися, і ще до того, як Гана принесла тачку з кавою.

«Мабуть, це його таки гризе,— подумав Богата,— хоч він і не показує цього. Інакше не почав би саме про це. Мене на його місці теж, мабуть, гризло б».

Він спостерігав за його обличчям, порухами, прислухався до його голосу; Томек — це незвичайне поєднання ексцентричності, щирості, хлопчачої жартівливості й глибокого, трохи меланхолійного мислення; над усім цим домінує солідарність і доброзичливість, розуміння nihil humani, а me alienum puto¹, але з натяком повчальності. Мабуть,

¹ Ніщо людське мені не чуже (лат.).

він запозичив це замолоду в доктора Мілича, на якого він чимось навіть трохи схожий, але не знаю точно, чим і як.

Усі солідні люди чимось схожі одне на одного.

Між попередньою зустріччю і сьогоднішньою сплигло кілька тижнів, а проте здавалося, ніби відтоді минуло кілька років.

Богата міг розпочати розмову як завгодно, йому це було байдуже. Хоча б так: «Я читав твій виступ. Знаю тебе з дитинства, ніхто на мене нічим не вплине. Я не піддаюся дурним балачкам». Він міг сказати що завгодно, але не сказав жодної з усіх цих банальностей. Усміхнувся, сьорбнув кави, зручно простяг ноги, відчув себе цілком добре. Це може видатися парадоксом, але було йому саме так. Вони сиділи перед ним обидва, незбагненно спокійні, природні й по-стародавньому людяні.

«Вони не відчужені,— подумав раптом Богата.— І не будуть відчужені, бо відчуження — це лише нововинайдене слово для егоїзму».

Гана плела светр, мовчки дослухалася до монологу свого чоловіка, який, очевидно, вже давно знала до найменших подробиць. Томек розповідав, чи швидше аргументував своїм характерним, рішучим, подекуди напруженим, майже нервовим, меланхолійно забарвленим голосом, швидше приглушено, ніж голосно. Так розмовляють люди, заглиблені в себе. Він ніколи не був спокійний, хоч усе життя домогався спокою, порівняно з Богатою був жвавий, темпераментний, нестримний; проте, коли треба було, він міг опанувати себе так неймовірно рішуче, що багато хто вважав його флегматиком, навіть гадки не маючи, скільки волі та нервової енергії це йому коштує.

— Зверни увагу на те,— постукав Томек вказівним пальцем по тексті протоколів з'їзду,— що говорили вони головним чином про державну владу і майже зовсім не говорили про свою мистецьку чи теоретичну боротьбу, зверни на це увагу! Це ключ до аналізу! Один хоче бути міністром, другий керівником будь-чого, третій дипломатом, четвертий, може, заслуженим діячем мистецтва! Чому вони мовчать про свою участь у формуванні моралі, поліпшенні взаємин між людьми, або, зрештою, про особисту пожертву заради загального добра? Таке їм і на думку не спало, я це знаю! Коли б вони були в цьому зацікавлені, то могли б це робити давно, адже вони біля годівниці двадцять років, а молодші з них — од хвилини, коли почали набиратися розуму й пристали до них. Або вони злякалися суспільного розвитку останнього часу, який усе ж таки бурхливо поліпшувався і вибивав їм з рук зброю, що з нею вони хотіли грати перед людьми роль борців за їхні вимоги, або все це було скеровано, не знаю досі, звідки, ким і чому, але відчуваю це; зверни увагу на те, як хитро оголошують вони скривдженим кожного, хто їх критикує, щоб дискваліфікувати людину, підсунути їй особисті причини, хоч їм годилося б говорити про дискредитованих, якщо взагалі про це йдеться; але вони не люблять про це слухати, бо самі дискредитували інших, чи звернув ти увагу на те, що всі вони — колишні синки із заможних родин? Вияток може підтверджувати правило, це вони знають і тому знайшли промовця, який в очах суспільства належить до потрібного класового профілю, щоб їх не так швидко викрили. Йому за це заплатять,— я працюю серед цієї банди й добре це знаю. Але в усьому іншому це аж занадто прозоре. Їм вдалося нарешті зв'язатися з Вашеком Бобеком, час від часу з тактичних причин друкують у власній газеті критичні виступи проти самих себе, щоб читачі думали, ніби вони об'єктивні; це той Вашек Бобек, дядько

якого втік після війни до Мюнхена, коли в нього тут конфіскували кілька барів, один готель і два чи три будинки розпусти, одне слово, опозиція, якій добре платять. Я часто не можу дивитися на те, що перекладають нині за кордоном, за валюту, звісно, казна-що, навіть маячню, на яку за інших умов тутешні видавці й не глянули б.

Вони вдають, ніби з'їзд скликано випадково і вони опинилися на ньому тільки з обов'язку і за своєю наївністю висловили кілька щиро-сердих переконань. А тим часом вони кілька місяців або й років створювали собі безсоромну рекламу: набазграє хтось із них якусь посередню, а то й ще гірше ніж посередню річ, і з цього одразу ж роблять подію, хоч цю базгранину не можна було навіть вчитати. Вони добре знають психологію снобів. Хто тепер виступає на екрані телевізора з такими промовами, що аж серце крається? Саме ті, чий імена ти міг двадцять або десять років, а то й рік тому прочитати під статтями в газетах і почути по радіо; вони були такі лояльні, що людині аж у кістках крутило.

Так створюється еліта.

І водночас глибоко в тилу формується їхня нова зміна, на випадок бойового резерву, коли б перша лінія не витримала. Батечко-догматик має сина-прогресиста. Вдома у них цілковита злагода, а поза домом вони майже вороги. Ти читав останні «Студентські розвідки»? Хто ж там пише про з'їзд Культурної спілки за інструкціями, що ніби з одного лантуха випали? Син посла; можу записягтися, незабаром він твердитиме, що ніколи не належав до вибраного кола людей. Може, зрештою, я належав до них? Або колишній член керівництва Спілки молоді, який задарма об'їздив цілий світ, усюди заявляв про свою відданість і раптом став рупором опозиції!

Мене від цього аж нудить.

Зрозуміло, в нас є що критикувати, але не тільки сьогодні. А проте вони підхопили саме ту критику, яка, по суті, мала бути спрямована проти них, бо це ж вони самі робили те, що нині критикують. Нібито тепер уже майже всі знають — досить кинути між людей кілька гасел, і хто знає, що за цим приховано? А надто, коли вони старанно подбали про те, щоб ніхто не зазирнув їм у карти. Коли доведеться платити по рахунку, за них заплатять інші, виграють вони від цього чи програють. Якщо виграють, то займуть усі позиції самі, якщо програють, то знову ж подбають про себе, а тих, обдурених чи непоінформованих викинуть за борт.

Вони раптом перестали бачити в нашому двадцятилітньому минулому взагалі щось добре, тим часом як ще зовсім недавно улесливо лакували все рожевим лаком. А мені, до речі, неважко було б перелічити все, що було зроблене в нас, які зміни відбулися в становищі людини, яких звершень ми досягли, куди не поглянь.

Ідеться навіть не про те, чи була потрібна критика, і яка саме, а скоріше про те, хто має моральне право критикувати. Вони цього права не мають, поки не визнають привселюдно, що в критикованих речах теж завинили і як мають намір їх виправляти. Здається, вони мають намір зробити це в дуже дивний спосіб. Ти не знаєш, що робить саме зараз у Парижі Горський? Хто його туди послав? І чому саме Горського, котрий не посідає ніякої визначної посади, не є депутатом, щоб поїхати туди з парламентською делегацією, ані журналістом, щоб їхати туди на розвідку, зате він улаштовує в своїй віллі, яка тобі знайома, регулярні й нерегулярні зібрання й зустрічі з депутатами, з га-

зетярами, з функціонерами й акредитованими журналістами із Західної Німеччини, з Англії, з Франції й Америки?

Може, вони хочуть з їхньою допомогою виправити те, що самі зіпсували? Може, саме їх мають за найліпших співробітників при виробленні нової моделі соціалізму? Цим не мав би диригувати саме Горський.

Я знаю, що мені кінець кінцем зроблять якусь підлість. Щонайменше покажуть суспільству моє дзеркальне відображення: ліве буде, як праве, чорне, як біле, сторч головою... Я чув, що Гануш Душек уже почав писати брошуру про з'їзд Культурної спілки, і маю сумнів, чи знайдеться такий, що порівняє її з протоколом з'їзду, щоб піймати його на брехні. Досить буде навіть того, що він не згадає, хто за ким виступав, або змінить цей порядок, — навіть цим наслідок буде перекреслений. Він знає, що робити такі порівняння люди лінуються, що погоджуються з усім наперед. Цікава мораль.

А їхні погляди на мистецтво! Неначе б те мистецтво їх турбувало! Неначе б не вони годували нас роками мерзотою, відчуженням, песимізмом; будь-який порок для них добрий, аби тільки він уславляв мистецтво!

В нас є люди, які зацікавлені в тому, щоб ми перекреслили своє минуле, які шкодують, що в минулому столітті ми не асимілювалися, не дали себе проковтнути чисельнішій нації, і все це лише заради того, щоб вони могли публікувати свої статті, есе, трактати або романи, а чи просто маячню мовою світового значення. І до того ж сумнівно, чи знайшли б собі застосування Вацик як філософ або Святий Лінда — ти знаєш Святю Лінду? — як автор, коли б вони співали не по їхніх нотах.

Кілька днів тому він був у мене. Сидів тут, у цьому кріслі, в якому зараз сидиш ти, і каявся. Чому саме передо мною, це швидше психологічний, аніж логічний момент. Ми знайомі двадцять років. Училися на одному факультеті, разом будували Молодіжну залізницю в Словаччині, оту, що веде від Гронської Дубрави до Банської Штявниці, ти, здається, теж там був? Ми шаленіли в день Першого травня, він навіть співав у хорі, був дуже добрий співак, розумний хлопець, але честолюбний був, як мало хто;

він найрозумніший і найосвіченіший серед них і тому на з'їзді керував виступами опозиції, мабуть, усвідомлював, що фальсифікує. Тому він і прийшов; передо мною він не може прикидатися, і йому, мабуть, не байдуже до мого ставлення або моєї думки про нього, можливо, тому, що я звинуватив їх у кар'єризмі, сектантстві, нетерпимості, ти про це знаєш, і хотів передо мною від них відмежуватися. Ти ж знаєш його книжку «Шаленство»? Книжка справляє враження, це факт, але саме тому, що вона аморальна, що спотворює, вульгаризує сєкс та еротику, тобто приховує, що над інстинктами панують почуття, над почуттями — емоційний елемент, над емоційним елементом — інтелект, тобто надбудова, яка культивує цю базу і збагачує її, та ще й як! Знаєш, що я думаю? Що Лінда ніколи насправді не кохав, що всі ті його кохання — це, по суті, конвульсії; плач, натхнення, героїзм, ніжність — ось що таке кохання, але йому це невідомо, інакше-бо він ніколи не зміг би так писати; бо той, хто колись це пережив, наче пройшов крізь плавильну піч і вийшов з неї докорінно змінений, він уже ніколи не може бути вульгарним, жорстоким, сороміцьким, скептичним чи ще там яким,

зрозуміло, що інстинктивні звіряння цікавлять усіх, на мене вони теж справляють враження, але самі по собі вони — брехня, часом я читав це з огидою. Отож мені, зрештою, його навіть шкода, і я водночас якоюсь мірою розумію і його думки, концепції і взагалі спосіб життя.

Він сказав мені на цьому місці буквально таке: я шкодую, що так виступив на з'їзді й сьогодні виступив би зовсім інакше. Але вже пізно, це він також знає і майже боїться цього; за кордоном уже перекладають його «Шаленство» на кілька мов саме тому, що він виступав на з'їзді, а також тому, що хочуть підтримати цей вид мистецтва; тобто хочуть канонізувати цю естетику, щоб у ній могли знайти собі застосування й ті, хто на високе, справжнє мистецтво не здатен і не розуміє його. Ті люди сидять у редакціях газет, на телебаченні, радіо, в кінооб'єднаннях і створюють громадську думку. Зрештою, якби Лінда й засудив свій виступ у дебатах, однаково вже пізно. Ніхто йому вже не повірив би, ні тут, ні там. А він повинен би мати справді велику моральну силу, щоб привселюдно визнати мотиви, які спонукали його до всього цього. Боюся, що він її не має.

Чому Людвік Горський приїхав до Парижа саме тоді, я не знаю, але, якщо випадковість є тільки наслідком досі непізнаної закономірності, то це могло бути випадковістю. Зрештою, він приїхав туди не вперше, це було щонайменше п'яте відрядження до міста над Сеною, у яке його послано на кошти інституту перейняти досвід, зав'язати знайомства, взяти участь у симпозіумі й зібрати матеріал — марнотратство державних коштів можна назвати багатьма різними словами.

Але цього разу в Парижі не було ніякого симпозіуму, і знайомств Горський теж мав більше, ніж треба, збір матеріалів його ніколи не цікавив, бо він не писав ніякої наукової праці, на це йому було шкода часу й енергії — місце наукового працівника він мав забезпечене і без цього, а досвід з його наукової галузі був для нього швидше тягарем. Тому я гадаю, що ця його квазіслужбова поїздка мала зовсім інше значення, що вона була пов'язана з весняною зустріччю у його віллі, зі з'їздом Культурної спілки, з арабсько-ізраїльською війною, зі смертю Гордона і, мабуть, з усім, що цього року сталося в Празі й мало статися наступними місяцями.

На мою думку, його товариство перед тим відльотом до Парижа знову зібралось; Богати того разу серед них не було, і Томек про зустріч не знав, тож не лишається нічого іншого, як гадати, про що вони там радилися. Не маю сумніву, що це було політиканство, як завжди. Раз чи двічі він відвідав Яна Гаврана в канцелярії голови Міжнародної організації трудящої молоді. Тому непоінформований випадковий турист міг би здивуватися, побачивши Людвіка Горського за дружньою розмовою саме з Бруно Левітом, головним редактором емігрантської бульварної газети «Скарга» в паризькому кафе «Ройяль», не знаю на якій вулиці.

Адже Бруно Левіт мав бути найзапеклішим ворогом Людвіка Горського!

Саме таким він і прикидався кілька років тому. П'єред лютим сорок восьмого року вони обидва балотувалися у виборах до комітету Спілки студентів вищої школи. Левіт переміг Горського, але тішився

своєю перемогою лише кілька тижнів. Потім він утік до Франції і відтоді видає себе законно обраним головою студентської організації, хоч і голову, і комітет завжди обирали тільки на рік.

Левітове curriculum vitae було зліпком Горського. Обидва перебували в Англії, обидва ухилялися від служби в армії, Левіт-батько і Левіт-син так само відмовилися підтримувати уряд Бенеша і оголосили себе прихильниками Джексонової німецької соціал-демократії, щоб, з одного боку, не втратити чехословацького громадянства, а з другого — не підлягати військовій повинності, оголошеній Бенешем. Наприкінці війни, однак, обидва Левіти оголосили про свою належність до чеської нації і були мобілізовані на службу в тилу: батько — на інтендантську, а син — на юридичну (він тим часом закінчив юридичний факультет одного провінційного британського університету). Після війни молодий Левіт вступив до народної партії, хоч родинна традиція не мала з католицизмом нічого спільного, а старий Левіт залишився соціал-демократом, щоб вважатися прогресивним і водночас не загубити давніх контактів з закордоном.

Нині Горський сидів з Левітом у кафе; Левіт, напевне, давно шкодував, що втік після лютого за кордон, і тепер розумів, що міг би добре існувати в Чехословаччині — Горський був живим доказом цього.

Ніколи не треба вирішувати щось зопалу.

Людвік Горський поставив на надійнішу карту, тому не пішов навіть за своїм батьком, який скоріше поділяв політичне кредо Левіта і був у ньому навіть послідовніший. Обидва знали один про одного все, або майже все, як з довоєнного життя на батьківщині, так і з життя в Англії під час війни,

а тому, після війни, їхня взаємна інформація не стала анітрохи біднішою.

Левіт стежив за кар'єрою і особистим життям Горського. Знав про два його розлучення і про третій шлюб. Знав про його суспільну діяльність, закордонні поїздки, читав його виступи й статті, знав і про його періодичні політичні метаморфози за приказкою: тримати ніс за вітром. Чув, зрештою, й про подію, яка кілька років тому закінчилася судовою справою. Подійкували, ніби в якомусь інтернаті, де Горський викладав, він спокусив неповнолітню школярку. Не знаю, чи це правда. Інша версія твердить, ніби він був учасником оргій, а може, навіть улаштовував їх на власній віллі. Судовий процес був-таки насправді, але все закінчилось або тільки умовним покаранням, або справу просто затерли, бо Горський був громадським діячем і коли б усе це вийшло на люди, то виник би скандал. Левіт був поінформований про це тільки в загальних рисах.

Вони зустрілися тепер тайкома. За навколишніми столиками могло бути скільки завгодно шпигунів, обидва про це знали, і тому то один, то другий озиралися, чи не спрямовано на них фотоапарат, чи не вмикає хто магнітофон.

Левіт почав з явної погрози:

— Чехословацькому урядові напевно було б неприємно, коли б якась місцева газета, приміром «Еко де Парі», мимохідь повідомила, що членом наукової делегації, яка цими днями перебуває в Парижі, є покараний судом аморальний тип. У Празі, безумовно, добре подумали б, чи посилати наступного разу таку людину репрезентувати Чехословацьку республіку.

Горський не лишився в боргу, відплатив Левіту в такому ж тоні:

— Французький уряд також не був би в захваті, коли б стало відомо, що він надав притулок розтратникові й прибічникові німецької емігрантської кліки в Лондоні, яка виступала проти де Голля.

Коли вони отак висловили один одному, що знають і якої думки один про одного, настав час укладати бойову співдружність за кращу й благороднішу модель соціалізму в Чехословаччині.

— Мрія тих панів, які організували з'їзд Культурної спілки, щоб розіграти на ньому свій спектаклик, здійсниться. Як я поінформований, їх буде виключено з партії, а їхню сферу діяльності — «Культурний тижневик» — забере собі як видавець міністерство культури. Що ви робитимете далі?

Горський навіть знаку не подав, як його здивувало те, що Левіту відомо. Навпаки, вдав, ніби Левіт збирає тільки крихти там, де він знімає вершки ополоником.

— Побачимо, — тільки й спромігся він відповісти.

— Просто ви нічого не знаєте, пане Горський. Товаришу Горський, тому ми з вами й зустрілися.

— Ваша правда, саме тому я й приїхав до Парижа. Ви геніальні, пане Левіт.

Левіт оком не змигнув, — образами його не діймеш.

— Шукатимете спільників. Розширите платформу. Ми допоможемо вам звідси, зробимо з вас мучеників, чехи на це клюють. Інтелігенція стане на ваш бік, але ви повинні будете посилити її за рахунок науковців та технократів. Оті ваші філософи, письменники, журналісти самі цього не потягнуть. Далі: ви розвинете перманентні кризи, в цьому ми вам також допоможемо. Економіка почне тріщати. Ваші зв'язки з Заходом уразливі, про це вже багато років дбають деякі ваші економічні експерти, закупники, делегати й торговельні представники; вони укладають угоди за методом, як ловити коропа на черв'яка. Кілька скасованих замовлень, заморожених поставок і таке інше, на цьому ви, зрештою, розумієтеся. А що далі? Ось що мене цікавить. Що ви робитимете далі?

— В Парижі гарно все планувати. Добра порада дорожча від золота. Отже, все, що в нас відбулося, виходить, організували ви, пане Левіт?

— Ні, що ви. За це мені не платять. Але мене це цікавить. Так, як цікавить вас, що потім діятиметься тут. Тож не будемо з вами гратися в ката-мишки. Гратися будете вдома. А тут час — гроші. Ну?

— Коли ви все знаєте краще за мене, то навіщо питаєте?

— Годі-бо вам! Уже сердитесь. Вам однаково не лишається нічого іншого, як здійснювати свої плани в гармонії з прогресивними силами тут, скажімо. Прихилити до себе ту частину інтелігенції, про яку я вже казав, і ліквідувати тих, хто виступав проти вас. Зганьбити, огудити, позбавити роботи — все це необхідно для острашки тим, хто сприйняв би лібералізацію всерйоз. Але мені не треба вам цього казати, цього я мав би повчитися, власне, од вас. Адже так?

Горський не заперечував, але й демонстративно не виявляв своєї згоди. Йому був потрібен Левіт, і той це дуже добре знав. У Празі завжди справить добре враження стаття про Людвіка Горського, опублікована в Левітовій «Скарзі», в якій його змалюють прислужником партійної верхівки і завзятим більшовиком; при цьому важливо, щоб статтю цю не цитувала «Вільна Європа» і її не почувли чехословацькі

слухачі. В їхніх очах він повинен бути борцем проти догматиків. Але про це подбає Бруно Левіт, позаштатний співробітник «Вільної Європи». Статтю в його «Скарзі» читатимуть тільки найвідповідальніші державні діячі:

Щодо начальства Богата вже давно навчився бути обачливим, а особливо щодо таких, яким був генеральний директор Каван та його заступник доктор Булач. І зокрема після того, як він зустрівся з ними обома. Від тієї хвилини, коли його викликала по телефону Каванова секретарка, Богата мав доволі часу, щоб іще раз обмірковувати свою біографію останніх п'яти-шести років, принаймні відтоді, як він перейшов на будівництво нафтопереробного заводу. Він зважив усі здобутки й промахи, обмірковував свій захист проти можливих нападів і критики, вирішив поводитися стримано. Так Богата робив завжди, коли на нього чекала неприємна розмова, під час якої міг несамохіть виявити власну запальність, реакцію, швидшу, ніж на те заслуговувала справа, брак самовладання. Про самовладання йому доводилося дбати найбільше, бо він часто даремно гарячкував і цим самим давав людям до рук зброю проти себе,

через те він дивувався Каванові, який не гарячкував ніколи. Каван вислуховував вас із кам'яним обличчям, умів мовчати доти, доки треба було, навчився курити коротку люльку, щоб мати причину не відповідати одразу, коли його про щось запитують, не реагувати зопалу і при цьому ще мати вигляд розважливого, мудрого господаря. Він був прототипом тактика, який обмірковував два-три ходи наперед і на всі можливі випадки мав уже розв'язання з ендшпілем, коли висловлюватися термінологією гри в шахи. Він навчився бути нечутливим, бо почуття були для нього тягарем. Людям, які не звільнялися від нього, він не вірив. Власне, боявся їх, боявся (принаймні підсвідомо) і цього інженера Гінека Богати, бо знав його кваліфікацію і непохитну впертість, з якою той міг відстоювати свої переконання і перед ним, і всупереч здоровому глузду. Здоровим глуздом Каван вважав усе, що перебувало в злагоді з начальством або й просто з людьми високопоставленими, хоч це й шкодило народному господарству, громадським інтересам, ба навіть близьким людям.

Богата здавався йому фантастом, романтиком, якому треба було народитися в минулому столітті, тоді він стільки не шкодив би тим, хто відповідає нагорі за його вчинки.

Каван зустрів Богату якнайсердечніше, подав йому руку й трохи підвівся, показав на крісло біля столу для засідань й усміхнувся.

«Усмішка шакала, — подумав Богата, сідаючи поруч доктора Булача. — Коли на розмову запрошено доктора Булача, то це схоже на полювання, в якому я заець, а не мисливець. Коли до тебе всміхається Каван і дружньо щирить свої штучні зуби доктор Булач, пильнуй, Гінеку Богата, пильнуй! Це наведені на тебе цівки рушниць, з яких за хвилюк почнеться стрілянина. Хто й що їм на мене наклепав? На будівництві я нічого не вкрав, з проектів у моїй конторі теж нічого не зникло, за цим я пильно стежу ще зі студентської лави; дружини ні в кого з них не відбивав; про нього й про Булача останнім часом ніде не казав жодного слова правди, тож вони не можуть почувати себе обмовленими,

що ж їм тоді треба? Що ж їм треба?»

Він випив з ними обома — Каван навіть пригостив його коньяком. «Отже, вони не підуть, мабуть, напролом, а швидше намагатимуться спекатися мене якоюсь підступністю».

Він був не дуже далекий від правди. Каван почав поволі:

— Любий товаришу, е-е, Богато, диви, я завжди хочу назвати тебе Біднотою, бо все бачу якось, гм, класово! Ти сам розумієш, політику я всмоктав з материнським молоком, ге-ге-ге... Ну, то як, товаришу Богата, що нового в твоєму відділі? Які маєш успіхи в тому, що, ну...

— З Тунісом усе йде за планом, товаришу директор.

(Богата вирішив бути з ними по-діловому точним.)

— Ну, в цьому я не сумніваюся, коли справа в твоїх руках... Товариші нагорі вважають, що тебе якось, як би це сказати точніше, використовують не за твоїми здібностями...

— Що правда, то правда. Перед відпусткою я був у Празі, ти, мабуть, пам'ятаєш, коли я нагадував про оте прострочення, тоді мене використали на всі сто відсотків, і не моя провина в тому, що я тепер тут, я цього не вимагав і сам себе із будівництва не відкликав, про це мабуть, не треба тобі нагадувати...

— Ну, ясна річ, зараз ідеться зовсім не про це.

Каван відкашлявся, поклав люльку, і доктор Булач скористався з цього, щоб і собі продемонструвати свою вагу:

— З анкетною, товаришу Богата, в тебе все гаразд. Як фахівець — ти кадр, щодо цього немає сумнівів ні в кого з нас, ані в товаришів з органів, твої звіти в цілковитому порядку. Не про це ідеться.

Каван докурив і тепер у свою чергу скористався з короткої паузи в мові доктора Булача.

— Йдеться про інше. Ми говорили тут про тебе з товаришами, і я подумав... подумав про те, що товариш Горняк іде на місце Бартіка і що тепер звільнилося місце керівника відділу міністерства, тобто Горняка.

— Не знаю, і мене це не цікавить. Завжди знайдеться хтось, кому закортить розводити канцелярщину.

Доктор Булач відчув себе ображеним — у необережних словах Богата він убачив натяк на свою посаду.

— Ти недооцінюєш керівної роботи, товаришу Богата, недооцінюєш. А даремно. Куди б ми зайшли, якби не було керівних кадрів? Фахівець, якщо ним не керують, перестає бути надійною одиницею, хоч би він і мав найвищу кваліфікацію. Тобі треба було б погодитися на це місце.

Богата мало не підскаочив. Так ось воно що!

Каван сердито насупився, схопив люльку, зиркнув на доктора Булача, запахкав, заспокоївся. Йому було прикро, що це не він повідомив підлеглого про наміри начальства. Але на його обличчі не ворухнувся жоден м'яз, Каван навіть оком не змигнув:

— Отож ми з товаришем Горняком вирішили, що це була б найкраща посада для тебе, точніше... що ти був би найкращим кандидатом на цю посаду, зарплату ти теж мав би вищу, це зрозуміло... Ну, я повинен ще порадитися з товаришами, але коли щось пропонує товариш Горняк, то вважай, що все вирішено... Що ти на це, товаришу Богата, скажеш, га? Я на твоєму місці погодився б, адже це насамперед посада за твоїм фахом, тут немає нікого досвідченішого за тебе, то як же, га?

Богата обмірковував усі можливості водночас, зважував усі «за» й

усі «проти», оцінював розстановку сил у цій ситуації, тобто друзів і ворогів на вирішальних місцях, найближчі завдання капітального будівництва, завершені й незавершені проекти, які могли б погрожувати йому ганьбою або інтригою. «Хто хоче, щоб я там працював, і чому? Горняк саме в моєму випадку повівся як негідник, але, може, його мучить сумління і він хоче виправити це становище; може, будівництву загрожує скандал, і Горняк хоче звернути всю вину на мене; може, небезпеку ліквідовано виконанням додаткових поставок, усе вже гаразд, Горнякові соромно, й він подає мені руку для дальшого співробітництва; може, він передчуває, що найближчими місяцями відбудуться великі переміщення в усіх політичних та економічних органах, і страшує себе, створюючи навколо заслін з людей, на яких може покластися...

Чи може він покластися й на мене?

Може. Авжеж, може. Це був би з його боку непоганий розрахунок. Але тільки в тому випадку, якщо він не має другого плану, не готує якоїсь підлоти, шахрайства, не будує своєї кар'єри на кістках інших.

Чи здатен Юра Горняк на таке?

Здатен. Звичайно, що здатен.

— Що ти скажеш на це, товаришу Богата?

— Я подумаю.

— Нема коли думати. Маєш усього кілька годин. Щонайбільше кілька днів.

— Я відповім завтра.

Інка сприйняла цю звістку з задоволенням. Такого Богата від неї не чекав. Він знав її як обережну, значно обережнішу, ніж був сам. Жіночий інстинкт з давніх-давен опирається всьому незнайомому, неперевіреному і невипробуваному, —

і через те його, власне, здивувала її кваплива згода.

— Само собою, чому б тобі не погодитись? На твоєму місці будь-хто погодився б, кинувся б, як собака на кістку. Якщо відмовишся, Каван тобі мститиме, можеш у цьому не сумніватися. Однаково ти там не витримаєш, тебе пошлють у якусь діру, переведуть на виробництво...

— Я й зараз пішов би на виробництво. Шкодую, що взагалі пішов з заводу. Там я почував себе найкраще.

— Але тепер із Кавановою характеристикою тебе напевно не взяли б ні на «Шкодовку», ні на «Збройовку», а коли б і взяли, то не начальником цеху...

— Мене не те що візьмуть, а просто-таки вчепляться обома руками.

— Навіщо нам знову переселятися, навіщо тобі десь тинятися, поки ми знову знайдемо квартиру, мені це кочове життя вже кісткою в горлі стало... Діти знову знатимуть тата тільки з фотографії...

Інка по-своєму мала рацію. Він не заперечував їй, але й не бажав радитися з нею. Відчув лише потребу переглянути свої власні аргументи. Все, що вона каже, розумне, зрозуміле, правдиве й логічне. Все, окрім одного-єдиного: вона повстає проти всього нового, проти будь-якого нового досвіду, будь-якої зміни. Але чи прагну тепер усього цього і я?

Ні. У нього раптом зникло бажання починати що-небудь спочатку.

«Одного дня це приходить до кожного, — казав інженер Моуха, його перший начальник після закінчення інституту. — У тебе раптом зникає бажання йти на іншу фабрику, ба навіть в інший цех, сідати до іншої креслярської дошки або столу. Ось тут, у лівій шухляді, я маю паке- тик кави, візьму його навпомацки, біля удивальника є кавоварка, яку я ввімкну точно о пів на десяту, три чверті на десяту кава вже стоїть у мене на столі, до десятої я питиму її поволі, потім випростаю спину, огляну лінійки, рейсшини, перегорну кальки, підстружу олівці, подив- люся, що зранку надряпав, погляну з вікна на ринву, надворі навесні інакше, ніж улітку, влітку інакше, ніж восени і взимку, але щороку все якесь однакове, і отак помалу, точніше швидко, збігає час; ти згадуєш, про що думав рік, і два роки тому, і п'ять, і десять років тому, саме на цьому місці, п'ючи саме таку каву, саме о цій порі, рахуєш дні од понеділка до суботи й од відпустки до відпустки. Я вже нікуди не пі- ду, голубе, за десять років вийду на пенсію, мені вже нічого не хо- четься починати, навіть якби мені запропонували міністерське крісло, повір мені, до тебе це також прийде, ти навіть не помітиш, як...»

І воно прийшло. Саме тепер, саме сьогодні й саме так.

Але її згода — це, власне, протиріччя.

Чи мені взагалі хочеться до міністерства? Хіба це не однаково, що піти на інший завод? Це, власне, ще гірше, бо протирати штани й порпатись у паперах — це найогидніша кар'єра, яку тільки хтось міг придумати для мене. Інка має рацію тільки наполовину, це, власне, вона не хоче зміни, а не я. Це вона хоче сидіти на одному місці, йти вранці з дітьми до дитячого садка й до школи, потім скуповуватися й залагоджувати різні справи, прибирати й готувати обід, а пополудні готуватися до лекцій на курсах іноземних мов. І чи маю я право по- рушувати її ритм, який є, власне, і моїм ритмом, режимом усієї сім'ї?

Отож він сказав те ж саме, що й Каванові:

— Я подумаю.

Вона відповіла теж так само, як Каван:

— Нема коли думати.

— Ні на що немає часу. Завжди ні на що немає часу. Я повинен це вирішувати до завтра. Повинен зсунутися з глузду. І при цьому я знаю, що вони однаково вирішили все без мене. Що вони питають мене лише формально. Що буде, коли я відмовлюся?

— Ти знаєш це й сам.

— Атож. Каван уміє мститися. Це єдине, в чому він має кваліфі- кацію. І саме тому його пропозиція непокоїть мене.

— Але ж це не його пропозиція.

— Проте вона співпала з його бажанням.

— Це лише тому, що він хоче спекатися тебе, а не тому, що ти підеш угору.

Мабуть, Інка правду каже. Мабуть, він так само, коли не дужче, радів би, якби міг вигнати мене під чотири вітри. Іноді людина псує комусь життя, навіть сама не знаючи, навіщо. Через що ми вороги з першої зустрічі? Не образили один одного, слова лихого один одному у вічі не сказали, а проте ненавидимо один одного, як то кажуть, не на життя, а на смерть. Симпатія або антипатія з першого погляду. Так у нас із Каваном, і з Булачем теж. То чи має якесь значення те, що я відмовлюся від їхньої пропозиції і залишуся на старому місці? Не мине й півроку, як вони здихаються мене, і тоді буде гірше. Я пі-

ду не вгору, а в якусь діру, на відстале виробництво, або на два роки кудись у тропіки, без дружини й дітей, туди, де погані умови, де не залишається нічого іншого, як жлуктати горілку, де повітря густе, наче в горні, за рік я постарію на десять років, у моїй печінці заведуться паразити, я зіпсую собі кишечник дизентерією, повернуся назад справжньою руїною, як три роки тому з Гани повернувся інженер Коржалка.

Дякую. Я згоден. Каванові завтра скажу, що приймаю цю пропозицію.

Інка вже навчилася читати його думки:

— Іншого виходу в тебе немає.

Вацик розмовляв з ним недовго; це він уперше телефонував Богаті до «Інвестекспорту». Додзвонитися до Богати було не так легко, отож він не міг мати претензій до когось, кому не ставало на це терпцю. Всі номери комутатора були зайняті з ранку до вечора. А коли нарешті вам пощастило, і на комутаторі брали трубку, то був зайнятий Богатин номер, бо він не має власного кабінету й сидить в одній кімнаті ще з двома інженерами та кількома креслярками; Андула Младкова розмовляє по телефону майже безупинно, а що вона наймолодша з усіх, приваблива й дуже самовпевнена, то їй і на думку не спаде, що вона не дає змоги поговорити іншим,

тільки Ружена Владикова має відвагу нагримати на неї, але це тому, що Андула всього рік тому закінчила школу, а Ружені тільки десять років лишалося до пенсії.

Сталося диво. Богата добувся до телефону.

Розмова була стисла. Вацик не любив розмовляти по телефоні, він страждав на манію переслідування ще зі студентських років, уже тоді розмовляв по телефоні натяками, його уривчасті фрази треба було розшифровувати: «Чуєш, казав мені К., щоб я спитав, коли Б. має час, щоб ми зустрілися у М., там були б також В. і Л., ідеться про ту концепцію, про яку ми говорили там, де був мармуровий столик з відбитим різком, ну, коли я ото розлив каву»,

і так далі, й так і інше.

І ось — принаймні по телефоні — це знову був колишній Вацик.

— Чуєш, Гінеку, ти читав оту нову газету? Є там стаття, щоправда, як трюк у вигляді інтерв'ю, але ми на це не впіймаємося. Ти читав оте?

— Я не знаю ні про яку нову газету й не пригадую ніякого трюку.

— Нова газета під старою назвою!

Богату смішила така гра в конспірацію, але Вацик, мабуть, дуже образився б, якби Богата йому про це сказав. Зрештою, ця гра його навіть дратувала: в нього невпрогорт роботи над проектом, бо завтра має бути нарада, на якій вирішуватиметься доля будівництва електростанції в Бразилії... А тим часом він змушений слухати про дурниці, що їх оті гуманісти вважають одкровенням або початком нової ери, за якої замість «до н. е.» або «після н. е.» писатимуть «до з'їзду» і «після з'їзду».

Нова газета під старою назвою мала бути «Культурним тижневиком», як і до цього, хоча наприкінці літа чи на початку осені стару редакцію було розпущено, деяких її членів виключено з партії й організовано нову редакцію, а замість Культурної спілки видавцем газети стало міністерство.

Богата добре пам'ятав непотрібні й довгі газетні статті про цю зміну й про виключення з партії тих кількох людей, дивувався зі збудження громадськості, з опублікованих міркувань, критичних зауважень та промов; усе це його трохи й дратувало, неначебто заміна якоїсь редакції і виключення з партії кількох людей, що виступили на з'їзді Культурної спілки за наперед погодженим планом (Богата чув це од Горського), було важливіше, ну хоча б від того, що Богату відкликано з будівництва на Близькому Сході до Праги, що відстрочено замовлення, не виконано, а потім нарешті виконано з великим запізненням поставки такого дорогого й такого важливого устаткування,

це навіть ображало його, й він убачив у цьому якусь дискримінацію.

Тією непотрібною публічною кампанією проти якогось з'їзду і якихось людей із якоїсь розпущеної редакції напевно керували погані психологи.

Щоправда, Богата знав задовго до всього цього, що саме на ці опубліковані статті, міркування та критику чекали виключені з партії, ба навіть самі провокували їх, планували, що це був їхній власний спектакль перед світом; він не міг лише збагнути, як їм удається так розігравати цей спектакль; так, їм допомагають, мабуть, ті ж самі люди, які змогли саботувати конче потрібні Богаті поставки, вони, весь час вони, тобто, як казав Селім, у певному розумінні ми всі; я розумію це й водночас не розумію, мені навіть здається, що раніше я розумів краще, ніж тепер. У всякому разі в своєму невіданні я був більш задоволений або принаймні спокійніший.

Благословенні вбогі духом, бо їхнє царство небесне.

Тільки щó мені до царства небесного?

Все його хвилювання було ні до чого. «Твій приятель Томек дав інтерв'ю новій зрадницькій і колабораціоністській газеті»,— отак мабуть, треба було розшифровувати ті кілька безглуздо закодованих слів, що їх Вацик пробелькотів по телефону.

Андула Младкова охоче побігла по «Культурний тижневик», сама зголосилася, хоч і знала, що їй буде соромно перед продавщицею тютюнового кіоску і перед покупцями. «Статті про виключення з партії кількох членів Культурної спілки і про зміну редакції, що друкувалися протягом кількох тижнів, таки подіяли, вони таки вміють розігравати спектаклі»,— подумав Богата, коли розчервоніла Андула принесла йому газету й демонстративно заявила, що хоч він і шеф, але по цю газету вона більше не піде. «Негідниця, — подумав Богата, — збігала тим часом до перукаря і ще теліпає язиком!»

Потім він здивувався вдруге. Прочитав статтю раз, другий, пошукав на інших сторінках, чи немає там ще якої статті. Не було. Це була справді та стаття, власне, інтерв'ю, цілком безневинна, мирна й до того ж кваліфікована розмова; кілька запитань і кілька відповідей, що стосувалися публікації «Про кого говорять, про кого пишуть». Так, це могло Вацикові дошкулити, бо Томек називає його як голову редакційної ради, призначеної проти волі редакції, що призвело до затримки публікації на рік і (він у цьому не має сумніву) до погіршення якості книжки.

Так. Це — *casus belli* ¹.

Ні, виправився він одразу ж. *Casus belli* наявний тут уже дав-

¹ Привід до війни (лат.).

но, мабуть, від самого народження таких різних людей, таких різних життєвих кредо й доль, таких складних суспільних ситуацій. Не тільки окремий індивід, але й суспільство має свій генетичний код, це є щонайменше сукупність усіх генетичних кодів певного народонаселення і певної соціальної групи.

Інтерв'ю здалося Богаті серйозним, діловим, обґрунтованим аналізом ситуації. Тоめковим міркуванням, кредо. Чому Вацик лютує, чому він так лютує? Мабуть, тому, що Тоめк назвав його як члена ради, призначеного згори ще перед з'їздом Культурної спілки і перед усіма тими осінніми подіями. Авжеж, саме тому. Само собою зрозуміло. Адже за їхніми розрахунками мала виникнути громадська думка, ніби вони є жертвами несправедливості, а не самі чинили несправедливо аж до останнього часу. Дорогий Олдо, цей Тоめк, щиро кажучи, має рацію.

Має, і Вацик цього не заперечуватиме, бо йому йдеться не про це. Про це він і слова не сказав. Тільки про те, що Тоめк написав до цієї газети.

А чому б йому до неї не писати? Чим ця газета відрізняється від тієї, що мала цю ж саму назву, але редагували її інші люди? Її видавала інша установа цього ж самого суспільства. В редакції сидів інший склад редакторів. Що Тоめкові, власне, до того, що ці редактори намагалися здобути собі ще більші привілеї, ніж мали досі, і тому вели на з'їзді свій власний критичний курс?

Хто, до речі, говорив на з'їзді про маніпулювання людьми?

Це цікаво. Якщо я і кілька моїх колег заберемо собі в голову, що тільки ми маємо право на ту чи іншу газету, і якщо на неї заявлять претензії інші, то чи будуть через те негідниками всі, хто їх підтримуватиме? Чи будуть вони аморальними, догматиками й зрадниками тільки тому, що їм байдуже до інтересів нашої групи? Їм байдуже до них і завжди було байдуже, бо ми однаково не приймали їх до своєї групи й шкодили їм, де тільки могли.

Що, власне, Вацик вважає моральним і що неморальним?

Чому б я, приміром, не міг написати статтю до «Науки й культури» про будівництво нафтопроводу, хоч її видає видавництво «Коло», і чому б мене за це мали гудити співробітники «Нової техніки»? Лише тому, що «Нову техніку» видає «Космос»?

Але в цій статті було підозріле щось інше. Щось таке, що не мало значення для читачів, хіба для Богати. І, звичайно, для Вацика та його друзів. Для Томека, щиро кажучи, вона була вирішальна, а для Вацикова поганого настрою це був симптом, те, що заварюється навколо Томека, є хитрість, вже давно кимось продумана, відомо, ким саме, бо автором інтерв'ю з Тоめком був не хто інший, як Пршемисл Купец.

Вацик підлеглий і співробітник «Культурного тижневика», ще до всього цього й, очевидно, співробітник також тієї нової, клятої редакції.

Чому Вацик не напав на Купеца за статтю до цієї «бульварної газети»?

Ось у чому річ. Тільки в цьому.

Коли Міша Тауб п'янів, то крізь оболонку нечупари на поверхню начебто видобувалося серце, а на очах виступала сльоза розчулення, у такі хвилини він обіймався навіть зі своїми ворогами й призна-

вався в капостях, які йому вже стократ пробачено, обіцяв, що поверне борг, від якого досі відмовлявся, а також, що дбатиме про дитину, яку він мав од позашлюбного зв'язку з Гедвікою Врбовою, і що вже не зводитиме наклепів на людей, які йому ніколи не заподіяли нічого лихого.

Він сидів у Томека в редакції і «обмивав» гонорар за рукопис путівника по Чесько-Моравській височині. Томек знав, що це не Таубів твір, що, як і все, видане Таубом під своїм ім'ям, праця його компанії. Міша Тауб мав кількох друзів, які для нього писали й перекладали статті й публікації про все можливе й неможливе, а він різними шляхами влаштовував їх у видавництвах і видавав під кількома псевдонімами; подеколи щось обіцяв, подеколи погрожував, подеколи віддавав третину гонорару редакторові, другу третину віддавав своїм «співробітникам», які на нього працювали, а на третю третину сам жив-поживав, йому вистачало цього й на коханок. Хоч як це дивно, але мав він їх без ліку.

Томек був незабгагненим винятком, не хотів од Тауба нічого, і, коли той сунув йому в кишеню конверт (Міша зробив це сп'яну). Томек повернув йому конверт так тактовно, що Мішу це дуже зворушило й збентежило, і він, плачучи, вибовкав те, про що повинен був мовчати.

І саме Томекові, який не повинен був довідатися про це геть нічого, або в крайньому разі останнім.

(Рукопис, зрештою, був зроблений солідно, і, що головне, видавництву він був потрібен. Про це Міша Тауб довідався від директора видавництва Бенди ще раніше, ніж відповідальний редактор Томек. Рукопис включено у видавничий план ще восени минулого року й схвалено відділом книжкової культури в квітні цього року. Аванс Міша одержав саме сьогодні, коли Томек прочитав рукопис і рекомендував його до друку.)

— Хоч ти мені, Владьо, й не повіриш, але я справді люблю тебе. Я так люблю тебе, що кажу хлопцям, щоб вони не дуріли й начхали на тебе, навіщо їм з тобою розправлятися, ти гарний хлопець, і я тебе завжди захищаю. Ти не журися, що вони кажуть, ніби ти свиня, я знаю, що вони самі свині, і я не мав би тобі цього казати, але ти пильний і, коли до тебе прийде Бенда (хоч він і дурень, але директор — це директор), не приймай його пропозиції підписати угоду на позаштатне співробітництво за вищу платню, він тобі запропонує вищу платню, майже на тисячу, дасть тобі угоду, буде розп'якувати про те, що ліквідує відділ, у якому ти працюєш, що повинен, мовляв, скоротити штати редакторів, але то все брехня, повір мені, я знаю все, отож ти ні на що не погоджуйся, бо хоч ти й одержиш угоду, але її треба буде поновлювати щороку, а через рік ти її вже не одержиш, це я знаю так само напевно, як те, що звуся Таубом, ти ж мене знаєш змалечку (вони були знайомі лише п'ять років) і знаєш, що я тебе ніколи не кривдив, знаєш, ти трохи дивак, і я тобі дивуюся, але хлопцям я цього не скажу, бо вони будь-що повинні розправитися з тобою через те, що ти для них небезпечний, але ти їм тільки не розповідай цього про мене, бо вони розправилися б і зі мною, дарма що я належу до їхньої компанії, я мусив би звикнути й робити щось інше, але нічого іншого робити я не вмію, я, власне, й цього не вмію, але про це ніхто не знає, тож ти якось вивернись і не підпиши угоди Бенди, бо залишишся, мов той кілок у плоті, і ніхто не візьме в тебе ні рядка, хоч

усі знають, що ти непоганий письменник, але ми цього про тебе не можемо писати, ніхто за кордоном, на Заході, не може тебе перекладати, а коли ти щось напишеш, то ми повинні тебе ігнорувати, але ти наплюй на все це і скажи Бенді, що нікуди не підеш, ти справжній товариш, і зі мною ще такого не було, щоб хтось повертав мені тяжко зароблені гроші, не сердься, але ти таки дивак і тому не дивуйся, що ніхто не знає, що про тебе думати...

Чи довго Міша патякав, Томек не пам'ятав, бо був вражений тим, що почув од нього. Він не був цим приголомшений, ні, просто вражений — а це дещо інше. Це те, що ми знаємо, або передчуваємо, а проте сподіваємося, що це лише суб'єктивне й зовсім непотрібне почуття. Таке з ним у житті було вже кілька разів. І щоразу передвіщало події, які втягували його в свій вир, хоч він цього й не прагнув, але й не опирався. І тепер теж, навіть перед з'їздом Культурної спілки. Наші виступи, наша позиція є наслідком багаторічних малих, навіть найменших виробів поміж двома можливостями, завжди тільки поміж двома, і як тільки вибрано одну з них, виникає нове роздоріжжя. А коли ми нарешті займаємо фронти, окопи, амбразури й фортеці, раптом здивовано помічаємо те, що наш ворог — це той, хто міг би бути другом, якби п'ять років тому ми зайняли інші позиції, хоча б і в цілком незначній ситуації.

Міша Тауб раптом пошкодував, що вибовкав усе це, й так само несподівано, як почав сповідатися, підвівся й зник. Він похитнувся дещо надмірно, бо раптом відчув потребу вдавати сп'яніння не тільки перед Томеком, але й перед самим собою.

«Ото намовов дурниць,— картав він сам себе.— І чому я розп'якався саме перед Томеком, саме перед ним? Сто разів я казав собі, що не питиму в присутності людей, яких не знаю настільки добре, щоб можна було звірити їм свої найпотаємніші думки. І щонайменше п'ятдесят разів я не дотримував слова, кажучи символічно. Дурень дурнем і здохне».

Пршемисл Купец був не винний, взагалі можна сказати, що він вирішив послухатися Вацикової поради. В душі Купец трохи вагався, бо добре знав про Вацикову дружбу з редакторами колишнього складу редакції, зрештою, до позаштатної роботи його теж залучено завдяки Вацикові. Але тепер декого з них через виступи на з'їзді Культурної спілки було виключено з партії, всі вони мусили піти з редакції. Олда Вацик, зрозуміло, теж не був уже членом редакційної ради, але Пршемисл Купец залишився позаштатним співробітником. Прочитавши про засідання Центрального Комітету партії, він перелякався, з ним стався нервовий припадок, і він два дні пролежав удома. Змога публікуватися була першим пунктом його честолюбства. Нічого в житті він так не прагнув, як слави. Ще в школі він каліграфічно виводив на карточках своє ім'я. Студентом віддавав свої рукописи віршів до палітурника, і на титульній сторінці його ім'я мало бути витиснене золотом, виразніше, ніж назва твору. Кожну статтю, замітку чи коментар він підписував повним ім'ям, а вирізки складав у папку з написом «Моя творчість».

Хоч Купец закінчив університет у ті часи, коли надавали тільки титул «дипломований філолог», він не втримався від спокуси написати

на табличці на дверях своєї однокімнатної квартири «Др. Пршемисл Купец». Він продумано посилав листи відомим людям, головне діячам мистецтв, під вельми дивними приводами — здебільша то була підслесливисть, піддобрена квазіфілософськими сентенціями, вичитаними в біографіях поетів, художників і мислителів минулого, а копії цих листів разом з відповідями збирав у архів під назвою «Листи Пршемисла Купеца». Мав намір згодом видати їх як документ, що свідчив про його винятковість, про значення для чеської нації й усього людства.

Тепер він розгубився: багато з цих листів утратили цінність, бо були надіслані людям, або виключеним з партії, або критикованим за їхні анархічні позиції. Справа Пршемисла Купеца могла раптом зазнати краху. До самої ночі він болісно пригадував, перед ким хвалився своїм зібранням, хто міг би його привселюдно назвати членом того угруповання, хто міг би перешкодити публікуванню творів Купеца і в цей спосіб позбавити світ такої виняткової особи. Після двох днів отаких мук він побіг просто до міністерства культури й домігся, щоб його вислухали. Він запевнив заступника міністра Веселого в своїй лояльності, звинуватив колишню редакцію «Культурного тижневика» в аморальності та редакційних інтригах і, щоб довести свою абсолютну щирість, виклав скаргу на них письмово. Перерахував усі редакційні помилки, всі випадки, коли його кривдили, й пообіцяв самовіддано боротися проти тих, кому недавно служив. Так його було прийнято в позаштатні співробітники, і так сталося, що першою його статтею було інтерв'ю з Владівоєм Томеком.

Це не була його ідея, це був наказ Олди Вацика.

Вацик повідомив його про це по телефону. Хай Томек каже що завгодно — головне, щоб його надрукували. А коли Томек не захоче писати статтю, запиши розмову з ним. Важливо те, щоб у журналі нового напрямку з'явилось Томекове ім'я. На громадськість це справить належне враження.

Томек спершу відмовив Купецові. «Мені ніколи. Я не знаю, що міг би ще сказати. Я вже мав стільки неприємностей з редагуванням «Про кого говорять, про кого пишуть», що більше не хочу. Мені нема чого сказати. Книгу готують вже три роки, і тепер має бути призначена третя редакційна колегія. Попередня виявилася опортуністичною». Сам товариш директор Бенда швиденько змінив її склад, навіть ще до того, як йому дали вказівку згори. Назвав Вацика інтелектуалом, якого йому підсунули для того, щоб він протягував у публікаціях ревізіоністські тенденції. (Легко забув про те, що саме він рекомендував Вацика Томекові головою редакційної ради.) Томекове керівництво редакцією назвав непослідовним, нерішучим і сповненим помилок. Він починає, мовляв, задумуватися, чи на своєму місці ця людина.

Все це, звісно, одразу ж стало відомо Томекові.

Тож не дивно, що він не мав ніякого бажання на цю тему розмовляти. Оскільки Купец боявся Вацика, то він умовив Томека тільки відповісти на три запитання (ці запитання підготував Купецові Вацик), а письмово ці відповіді опрацює Купец сам.

Так, власне, й виникло інтерв'ю.

Проте Купец не виконав своєї обіцянки Томекові: не дав йому переглянути готовий рукопис. Замість того він подзвонив Томекові, що головний редактор Кодеш поставив інтерв'ю одразу ж у номер, хоча во-

но мало бути надруковане тільки в наступному. А що в редакції не було достатньо матеріалів, до того ж іще якась стаття випала, то інтерв'ю з Томеком вийде вже післязавтра.

Томек розсердився й одразу ж поїхав до друкарні, звідки телефонував йому Купец. Матеріали того номера були вже підписані до друку.

Томек умів розлютитися, це він довів іще в школі. Ніхто інший не наважився б (тоді він ходив до четвертого класу початкової школи, а Богата до другого) побитися з Пепаном Зламалім. Це був хлопець на рік старший від решти в класі, пострах вулиці, суверен і деспот, який смикав дівчаток за коси, відбирав у хлопчаків ранці й кидав у калюжі, показував язика вчителям. А Томек наважився; одного дня, коли йому ввірвався терпець, він підбіг просто до ошелешеного Пепа й з розгону вліпив йому такого ляпаса, що Пепа вперше в житті плачучи поскаржився вчителеві на Томека.

У друкарні Томек вихопив рукопис із рук головного редактора Кодеша й дещо сказав тому про журналістську етику. На очах у Кодеша виправив рукопис, гримнув на Купеца, щоб той щез і не втручався в справу, в якій нічого не тямить, додав до інтерв'ю абзац про примусове призначення Олди Вацика головою редакційної ради й присмачив статтю кількома ремінісценціями, неприємними для колишньої редакції.

Кодеш погодився — це, щиро кажучи, було йому дуже на руку.

Пршемисла Купеца теж зрештою помилували, бо кінець кінцем вийшла цікава стаття.

Олді Вацiku вперше не вдалося здійснити свій задум, тож йому не лишилось нічого іншого, як замаскувати свою роль у редакції колишнього журналу й обдзвонити знайомих, друзів і колег, щоб звернути їхню увагу на чергове свинство Владівоя Томека — Томек почав співробітничати з редакцією.

Томекові стало відоме Вацикове похвалання: «Ще крок, і він полетить у прірву! Ще кілька місяців — і ми розчавимо Томека, як блощицю! Ще один випад проти нас — і ніхто в усій республіці не надрукує жодного Томекового рядка!»

У Скрейшовського Богата не зустрів ні Гаврана, ні Горського, ні Вашека Бобека, Мілана Клена чи Мішу Тауба — жодного з тих, кого сподівався там побачити; зате прийшов Олда Вацик, якого він не думав там зустріти, а також Владівой Томек — і це збентежило Богату остаточно. Чому запросили Томека, було загадкою й для нього самого, а чому Томек прийняв це запрошення, було загадкою для всіх інших. Дивне товариство, яке дечим відрізнялося від того, що збиралося на віллі у Горського; воно було зовні якесь поважніше, солідніше, хоч за професійним складом майже однакове: письменник, журналіст, соціолог, актор, філософ, політичний діяч, інженер, лікар, економіст і ще кілька людей, близьких за фахом. Тільки організатор зустрічі і господар у одній особі відрізнявся від інших, але тільки він.

Скрейшовський був колись професійним політиком, навіть дипломатом, депутатом і членом уряду, нині він уже кілька років на пенсії, але все ще енергійний, дотепний, діяльний і красномовний. Коли товариство зібралось, Скрейшовський почав одразу ж, навіть не повідомивши присутніх, з якої причини їх запрошено:

— Оскільки ви мене не знаєте, то я поясню, що не маю нічого спільного з тим Скрейшовським. Знаєте, кого я маю на увазі? Видавець газети «Політик». Так, він видавав її німецькою мовою, але це було тоді, сто років тому, невдовзі після австро-угорського примирення, коли чехи мусили боротися проти німецьких співгромадян і пояснювати їм, де ті поводитися по-свинському. Тоді це було розумно. Це була патріотична газета, отой «Політик». За змістом. Він зіткнувся з своєю партією, зі старочехами (точніше вони називалися Національна державно-правова партія), і головне, з Ладіславом Рігером, їхнім лідером, зятем Франтішека Палацького. Він міркував розумно, отой Скрейшовський, був проти пасивного опору, який нічого не давав, і закликав чеських депутатів до участі в імперській раді, бо тільки там вони, мовляв, можуть домогтися того, чого не зможуть домогтись у провінційному чеському сеймі. Але цю гру однаково практично було програно. Коли б не перша світова війна, то ми й далі залишилися б незначною меншістю, що правда, то правда. Але не про це зараз ідеться, шановне товариство, я тільки звертаю вашу увагу на те, що з тим Скрейшовським не маю нічого спільного: він заплутавсь у якихось махінаціях, купив собі маєток за гроші тієї видавничої спілки. Але тепер це другорядне. Через ці махінації Скрейшовський змушений був залишити газету й виїхати з Праги. Він оселився у Відні й помер там, усіма забутий, але не про це йдеться. Ми, чехи, мали добрих політиків, просто видатних як на таку малу націю: зрозуміло, вони були класово обмежені, але тоді класово обмежене було геть усе. Отже, той Скрейшовський був хтось зовсім інший — я дививсь у метрики, ще ім'я — то просто випадковий збіг, не більше. Але не про це йдеться.

Скрейшовський глянув на приголомшене товариство, яке сподівалося чогось іншого, серйознішого, ну, хоча б звернення групи інтелектуалів до уряду, збирання підписів під вимогою більшості інтелігенції підтримати реабілітацію тих, кого було за минулі двадцять років скривджено, ображено або просто не визнано таким, ким він хотів би бути; цей вступ не обіцяв нічого з цього, у всякому разі зараз, без довгих готувань. Скрейшовський випив коньяк, ляснув пальцями дружині, щоб не барилася з кавою, й набрав у груди повітря, щоб провадити далі:

— Погляньмо, яка ж ідея оволоділа масами за минулі двадцять років? З одного боку, винахідники, раціоналізатори, учасники суботників і недільників працюють, як воли, а з другого боку, процвітають паразити: уривай собі, що можеш, халтур, горлай і простягай руку по «чайові». Цьому ми, товариші, не могли запобігти, навпаки, ще знімаємо про це кінофільми. Про споживацьке суспільство. Тому все так і сталося. Тому я і виходив з усього цього. Але зараз ідеться не про це. Йдеться про щось інше. Тепер мода на змови, якби ви дізналися про всі ці змови, то у вас очі на лоба полізли б. Ще й досі виступають проти нас феодала, еге ж, і наші також. Лобковіц організує в Західній Німеччині «Товариство по вивченню чеського питання», мені цікаво, що про те наше дворянство пише Голечек. Ви тільки прочитайте! Недавно вліз у борги князь Ліхтенштейн у Парагваї, той, що найстарший у їхньому роду. Він купив землі на річці Парана біля «Санта Фе де ла Санта Марія» — територію, завбільшки з Моравію. Родині довелося позичити у ватиканському «Банко ді Санкті Спиріті». Вони, оті феодала, ще й досі згідно з майоратом не мають права ділити землю. Тож коли отой найстарший з Ліхтенштейнів заборгував, родина мусила позбави-

ти його майорату і послати до єзуїтської семінарії у Римі. Про це писала в емігрантській газеті «Рідний край» Андже́ла де ла Роза ді Парма, племінниця Адольфа Шварценберга, з австрійської парості, не Орлицького Карела Шварценберга. Карел Шварценберг — патріот, він і досі пише чеською мовою й виступає проти нової еміграції, сам не комуніст, що ні, то ні. Так, та Андже́ла де ла Роза ді Парма має тепер резиденцію в Зальцбурзі, якщо ви цього не знаєте, і доводиться двоюрідною сестрою англійській королеві. Так, через те англійська королева дала Бенешеві можливість оселитися під час війни в Лондоні й сприяла також у визнанні його тимчасового уряду. Цікаво, правда ж? Але не про це зараз ідеться, не про це...

— А про що ж тоді?

То запитав Томек, раптом увірвавши Скрейшовського.
Запала тиша.

Скрейшовський не зник, щоб його хтось перебивав. Кілька років тому він був відомий тим, що промовляв по три-чотири години перед палатою депутатів і не переривав свого виступу навіть тоді, коли майже всі виходили щось перекусити або покурити в коридорі. Головне, що він промовляв. Однак треба визнати, що деякі охоче слухали його й що вони витримали б іще чотири години замість звичайного регламенту. На жаль, голова уривав Скрейшовського й просив говорити по суті. Звичайно Скрейшовський ображався й домагався в присутніх підтвердження, що все, що він сказав — по суті, що це лише необхідна передмова, яка дає змогу висвітлити проблему всебічно. Тож, очевидно, й тепер він думав так само, бо поглянув на Томека з докором:

— Ти хто будеш?

— Томек.

— Ах, Томек. Що ж, гаразд. Отже, це ти? Може, це тебе й здивує, але мені твій виступ на з'їзді Культурної спілки дуже сподобався. Я знаю, що деякі дурні його не розуміють, але йдеться не про це. То був розумний і сміливий виступ. Знаєте, панове, коли там і було щось сміливе, то це були зовсім не ті, яких нині цитують од Праги аж до Нью-Йорка. Це був Томек. Воно не дуже важко бути сміливим, коли тебе хтось підстраховує ззаду, пообіцяє тобі валюту за твою писанину та ще й рекламу, що ти, мовляв, рятівник Європи, тоді не важко, ні. Але виступити сам на сам проти того, що мені не подобається, оце справжня сміливість! Звідки ти?

Томекові забракло сили повторити своє зухвальство, тож він відповів згідно з етикетом, що з Моравії.

— Моравія... Тепер мені все зрозуміло. Гордість чеської нації. Перлина чеської корони. Чи знаєте ви, панове, що триєдність нашого старого королівства — унікальне історичне явище не тільки в Європі, але і в усьому світі? Я не кажу про Англію, там інша річ; коли б ми сиділи на острові, як вони, то набили б морду всій планеті, можете мені повірити, але йдеться не про це. Ех, Моравія, земля обітована, життєрадісні люди. Де ще ви знайдете стільки своєрідності на такій маленькій території, як Моравія... Ти ганак¹, еге ж?

Томек кивнув, і Скрейшовський провадив далі:

— Так, так... Чи знайдеться колись історик, етнограф, соціолог, політолог, археолог і палеограф, який розгадає таємницю нашого поход-

¹ Житель краю на березі річки Гана в Чехословаччині.

ження? Чи ви знаєте, панове, що лужицька культура пов'язана з культурою гальштадтською і що прямими нащадками лужицької культури є слов'яни? Що коли стародавні «суєви» означають не «слави», як гадали автохтони, то в усякому разі — «сви, свої»? Це цілком логічно. І що лугії — це лужичани? Вони й досі називають родину «свойба», ми можемо читати «суєві» або «суєбі» — це однаково говорить про слов'ян. «Хроніка чехів» Козьми — це погано перекладена назва, тому що «богеми» і «чехи» — два слова, такі далекі одне від одного, як апельсин і автомобіль. Чи знаєте ви, що це слід перекладати «Хроніка бобів»? Але не про це йдеться. Йдеться про дещо інше, заради чого ми, власне, й зібралися сьогодні тут, у моїй квартирі.

Це був приголомшливий виступ, абсурдні сенсації, недоладне самозамилування, одне слово — маячня склеротика.

— Але тут не все так просто, — міркували потім, ідучи додому, Богата з Томеком. — Його зауваження хитрі, це спритний стариган — може півдня говорити ні про що, битий жак.

Це, зрештою, був такий спритний стариган, що й після тригодинної зустрічі ніхто до пуття не знав, чого він, власне, скликав людей. І чому саме цих, а не інших, чому саме сьогодні, а не місяць тому або через місяць, чому саме в себе вдома, а не десь у громадському приміщенні, яких у Празі, стільки, що їх орендують для весіль, урочистостей з приводу вручення дипломів, зборів, ювілеїв та інших громадських подій?

— Шукає контакти, — сказав Томек.

— Але чому саме з нами? Хто йому це порадив?

— Цікаво не те, хто йому порадив, а те, чому він погодився.

— Це Вацик. Більш ніхто. Але чому він порадив тебе, коли йому має бути зрозуміло, на чиєму боці ти стоїш?

Томек усміхнувся, скоріше сам до себе, й поглянув на молодшого друга. Богаті була знайома ця усмішка і цей погляд. Саме так мовчки відповів йому Томек, іще хлопчаком, коли якимось пізнього осіннього вечора вони поверталися додому. Земля була червоняста й коричнева, синювата, сива й закурена, навколо їхнього рідного міста розтягся гуркотливий довгий ланцюг критих брезентом військових автомашин з солдатами. Хлопці поверталися з будівництва, куди Томек носив своєму батькові вечерю, мабуть, сурогат кави та шматок хліба. Богата тоді казав: «Буде війна. Англія і Франція нам допоможуть. Росіяни тайкома вже з нами. Не дамося». І таке інше, напів по-дитячому, напів по-дорослому — напівправда, мрії, фантазія. І саме так відповів йому тоді Томек — оглянувшись на нього (Томек був на півголови вищий од Богати) і усміхнувся, начебто знизав плечима на слова цієї дитини, бо знав куди більше, ніж вона.

Але сьогодні Томек додав:

— Навіть мені не ясно, на чиєму боці я стою.

І тільки тепер Богата раптом зрозумів, що йдеться зовсім не про те, на чиєму боці хто стоїть, а про те, на якому саме боці. Це велика різниця, яку й досі ще мало хто знає.

— Тим більше не розумію я Скрейшовського.

— І я теж.

Кінець осені в Празі, меланхолія ранніх сутінків, миготливі ліхтарі, шурхіт листя на алеях у Рігерових садах, якими Богата вертався піш-

ки додому, будинки мали б бути інтимним захистком для людей, які люблять одне одного, чоловіків, жінок і дітей, за вікнами мав би завивати вітер, сповіщаючи стародавній різдвяний піст, «крутись і співай, моя прядочко, тепло в світлиці й затишно»,— згадував Богата Карела Яроміра Ербена; де часи солом'яних покрівель, перехняблених дерев'яних будиночків на тлі лісу та лук, кривулястих потічків, облямованих дуплистими вербами, де часи нелукавого сусідства, забутих традицій, співів і тихих колискових над немовлям у колиці?

Богата почував себе в тенетах силових ліній магнітного поля, зібраних в одній площині проекцій, що показує взаємодію сил, протилежних, полярних, але взаємно урівноважених. Плюс і мінус, північ і південь, величина сил однакова, як у шаховій грі пат, але ти відчуєш, що площа проекцій затуляє інші силові поля, криві яких вона не показує, або заглушує. Які це поля? І до якого з них належу я? На якому я боці, хто мною маніпулює і що все це означає?

Колись Мамдух Селім сказав йому: «Ви не політик, але мали б ним бути». Тепер я стаю політиком мимохіть. Кожне моє слово і кожен мій крок можна розглядати й з цього погляду, хоч я намагаюсь не піддаватися самому собі. Хто бачить у мені фахівця, інженера на зборах, нарадах, у трамваї, в кав'ярні, на вулиці, ба навіть удома? Навіть удома, бо й Інка знає більше, ніж я, передбачає, що станеться найближчими місяцями, війна закінчилася, але напевне виникне другий фронт. Який і коли?

Богата, тільки-но погодився на посаду керівника відділу міністерства, одразу ж зрозумів, що припустився помилки. Тільки серед своїх платформ, електричних ліній, тимчасових трас, сталевих конструкцій, споруджуваних цехів, трубопроводів, заклопотаних людей, гуркоту, скрекоту, спалахів зварювальних апаратів,— тільки серед усього цього він почуває й почуватиме себе вдома, тільки серед усього цього.

Крім того, він знав те, що знав мало хто,— про величезну кількість анульованих замовлень на верстати для італійських фірм, на кілька тисяч холодильників для Тунісу, на сорок мільйонів метрів легких тканин для Франції, на шкіряні товари, взуття, рукавички й капелюхи для Скандинавських країн, на хімікалії, порцеляну, вироби з дерева, на меблі, на галантерейні товари, на цукерки, на буре вугілля та солод для Західної Німеччини й Великобританії, взагалі замовлень, давно підписаних і включених у виробничі програми чехословацьких промислових підприємств, крім того, анульовано замовлення на кілька сот путівок для ізраїльських та британських клієнтів на осінній курортний сезон у Яхимові, що завдало нашому господарству збитків на суму понад сімдесят мільйонів крон у валюті, відмовлено в економічно вигідному довгостроковому кредиті— фінансуванні будівництва в Туреччині греблі з електростанцією. Турбіни були вже виготовлені, і їх довелося продати за собівартістю в іншу країну, щоб відшкодувати принаймні частково вартість матеріалу та праці, Чехословацьчину бойкотували понад чотириста закордонних фірм, тісно пов'язаних із світовими банками, що їх контролюють Ротшільди, Моргани, Дюпони й Рокфеллери.

Це була відплата, Богата в ці дні багато разів згадував Мамдуха Селіма. Відплата за позицію під час війни на Близькому Сході.

Хто є відповідальним експертом при укладанні цих угод, хто шукає закордонних партнерів у торговельних зв'язках, хто планує виробництво

згідно з їхніми потребами, часто не дбаючи про ефективність для нашої економіки?

Це були настирливі запитання, й Богату брав від них жаль.

Я міг би на все це начхати,— казав він собі, щоб заспокоїтись.— Це не моя справа. Чому за це має боліти голова мені, а не тим, хто за це відповідає? Хіба ти можеш тут чимось зарадити, пане інженер Гінек Богата? Твоя дружина сердиться, що бачить тебе лише в неділю, та й то на тахті, діти вже забули, який їхній тато, в міністерстві ти займаєшся писаниною, годинами просиджуєш на зборах, на яких розв'язують нерозв'язні проблеми, бо на зборах навряд чи й можна їх розв'язати, та ще й коли нічого не хочеться розв'язувати. Тебе гнітить маневр, через який ти опинився поза своїм будівництвом на Близькому Сході (хтось, коли будівництво буде успішно завершено, злиже за тебе сметанку). То хіба тобі не байдуже до всього цього?

Я охоче сказав би, що байдуже, але відчуваю, що це була б неправда.

Не байдуже. Я не можу інакше. Мабуть, це обумовлено моєю природою, складом характеру, внутрішньою секрецією, хто знає чим, але я такий, і нічого тут уже не вдієш. Як приємно було б бути громадянином-споживачем, що ганяється за халтурою, оточує свою дачу дрютяною сіткою, виробляє на фабриці брак, обважає вас, коли ви купуєте в крамниці м'ясо, виносить через заводські ворота інструменти й матеріал, простягає руку по чайові, байдикує в нікому не потрібних і вигаданих дослідних інститутах, спеціально створених для протезу й ледацюг, полірує штаньми стільці в бездіяльних установах, редакціях, комітетах і організаціях.

Але я не міг би бути таким, можливо, це швидше хвороба, аніж гідна хвали риса, та коли вже я народився таким, то мушу нести цей тягар аж до кінця. Аж до кінця.

Але до якого кінця?

Читання повідомлень у рубриці «Зі світу» —

делегация західнонімецьких профспілкових діячів прибула до Праги; візит спеціальної групи американських сенаторів;

нарада виконавчого комітету демократичних журналістів у Празі; американський журналіст Ісаак Богуславський про свої враження від поїздки до ЧССР, — не давало йому ніякого задоволення, як і те, що він бачив чорні лімузини, які мчать Кладенською вулицею з Рузинського аеродрому в центр, з економічними експертами, спостерігачами, працівниками консульств, членами Пенклубу, представниками «Асоціації вільних юристів», обличчя з окулярами й без окулярів, з вусами й без вусів, з портфелями й великими шкіряними валізами з подвійним дном, з фотоапаратами, оснащеними двома й трьома об'єктивами, з ампулами отрути і симпатичного чорнила, з мікроплівками, магнітофонними стрічками й приладами для підслуховування,

все це Богаті було знайоме, якщо не практично, то теоретично, з усім цим у більшій чи меншій мірі він колись уже стикався, і тому все це його гнітило, бо він розумів, що Прага невтримно стає нервовим центром цієї частини світу, і що за це хтось буде розплачуватися, він знав хто,

бо завжди в історії за всі конфлікти в серці Європи першими розплачувалися ми.

«Хто є володарем Чехії, той є володарем і всієї Європи...» — сказав залізний канцлер Бісмарк, коли упевнився в думці, що краще, поки є змога, не воювати проти Габсбургів, бо при правильній тактиці Австро-Угорщина впаде перед ним навколішки через півстоліття, ціла і без такого галасу, який зчинився б у світі тоді, в сімдесяті роки минулого століття.

Але другу частину Бісмаркової фрази ми цитуємо вряди-годи, хоч вона, мабуть, важливіша за першу,

а тут він явно був нещирий: «...Європа, отже, не сміє допустити, щоб там панувала інша нація, крім чеської, бо ця нація не прагне панувати над іншими. Кордони Чехії є запорукою європейської безпеки, і той, хто їх порушить, принесе Європі лихо».

Це була неприємна осінь. Змокріле листя ковзало по краях тротуарів, згори спадав сивуватий смог, давно неприбирані вулиці Праги світили своєю непривабливою наготою, над якою сяяв діамант Європи, Празький Град, що вже вистояв тисячоліття й мудро чекав наступного, в якому, може, справдиться давнє пророцтво про славу, яка сягатиме зірок,

але цієї осені про неї не свідчило ще нічого, геть нічого.

*З чеської переклали
Йосип АНДЕРШ (част. перша)
та Ганна ПАШКО (част. друга)*

[Закінчення в наступному номері]

МІРКО БАНЕВИЧ

Мірко Баневич (1905—1968) — учасник національно-визвольної антифашистської боротьби з 1941 року. Автор збірок «Ліси» (1938), «Вогненний ранок» (1940), «Сутеска» (1946), «Негошів заповіт» (1947), «Земля на камені» (1950), «Клятва» (1965) та ін.

І ТО — СЛАВА

Кості окрадені
плити запламлені
могила без імені
і те що нема тебе —
і то слава

те що ти зламаний
на себе zostавлений —
і то слава

що ти не знаний
що ти не званий
що ти позваний —
і то слава

і що хтось чи ніхто ти
вгорі — насподі
хата без даху
плита без дати —
і то слава

ШЕПІТ

Я прагну видобути з пелюшок трави
зі списа світла
з пера пашиного крила
з поруху вітру — звук

щоб створити щось нове
де ні кінця ані початку
і знов на поміч кличу —
слух

зіницю свого ока
розбуджую німий язик
пекуче почуття в собі

снагу для поруху руки
і все що я пізнав —
у кулю
переливаю мов на постріл

а все що перейшов я
розгортається в лави
і мчить на обшир
у смугу світла
зникаючи за виднокіл

В безмежну рушивши дорогу
З усього цього звиваю круг
і збираю по краплині в жолоб

збираю замисли
і шлю їх в невидимість
і мчу між люди і пірнаю в них
аж захлинаюсь

У ЖАЛОБІ

І тужу я
тужу
і очі я виплакала
і тужу я
тужу
і серце я ізсушила
і тужу я
тужу
і вся я зчорніла
і сльоза я і ніч віковичної бранки
і тужу я
тужу
за рокованим родом
і тужу я
тужу
і лишилася без притулку
і тужу я
тужу
і тужимо ми і я і ти і він
і він од болю як і я страждає
і всі ми тужимо безмовно
і туга в грудях наче в закутку стогне
і тужу я
тужу
і гори від мене в горі
і тужу я
тужу
і аж здибались трави
і тужу я
тужу
і страждання усього світу
обступають мене наче мури з граніту
і тужу я
тужу
і тривогу я в себе всотала
і тужу я
тужу
і совою я стала
і тужу я
тужу
і тужимо і я і ти і він
і він свої очі викапав у тлін

і всі ми тужимо безгуко
і серця наші корчаться з муки
і тужу я
тужу
вже й не маю за ким
на билинку вже перевелася
і тужу я
тужу
і б'юся об мури
і тужу я
тужу
і немає вже мудрих
і немає тих хто б розрадив у скрусі
і ріки вирують за серцем розбитим на друзки.

*З сербо-хорватської переклав
Борис ОЛІЙНИК*

РАДОВАН ЗОГОВИЧ

Радован Зогович (нар. 1907 р.) — поет, учасник партизанського руху від початку аж до визволення Югославії від фашистів. Перекладач поезій Маяковського, автор збірок «Кулак» (1936), «Полум'яні голуби» (1937), «Вперті строфи» (1945), «Краєвиди і децю інше» (1968), «Особисто, цілком особисто» (1971) та ін.

ПРОМОКЛИЙ ПЛАТАН

[розмова з великим поетом і самим собою]

Не хочу пісень, схожих на кобилячі вибрики,
не хочу бряжчати дзвіночками збруї.
Хочу ритмів, подібних до кроків твердих сівача,
який завше у лад із ходою широкою
в повен помах руки висіває насіння.
Хочу ритмів, упертих, мов крок демонстрацій, —
гордих ритмів, хоробрих, як радісні марші свободи,
коли прапор крилом доторкається м'язів.
Я хотів би, та знаю:
крокую,
крокую —
спотикаюся на дорозі.
Серце слухає землю, мов ягниця, що спить на траві,
і дихає, як земля дихає, і росте, як трава росте;
серце слухає пульс на залізному ліжку,
і знає, що спіє любов, і чує, як пломінь росте,

як пагони трав полум'яних пронизують стіни в'язниць і лікарень.
Серце людське! Влийся у ритм сівача,
у ритми несхитних шеренг — у марш,
як ваш,
як той, що гримить на вулиці відлунням мосту.
Але ж —
у вас билось три серця, працювали й співали позмінно;
коли кликали вас атаки — ви співали в атаках,
коли вам гриміли марші — ви у маршах співали.
Але ж —
вашому серцю великому
груди не стали в'язницею!

Що я скажу? Чи зможуть заковані руки
вибити марш на барабані свободи?
Чи зможу затисненим ротом гордо співать про атаку?
Що я скажу? Коли чую полум'я — тіло ув'язнює серце,
коли слухаю серце — втома ламає рамена,
коли йду — спотикаюся, зупиняюся — в ногах чагарі
заплітаються.

Де ви, предтечі? Руку дайте!
Відстань не чує. Пройшли вже Негош, Змай і Джура.
А ті, що за ними, — доріг не пробрили,
залишили тільки сліди
(тільки перегуки тихі).
А інші, за цими — брязкають в пільмі вудилами!
Це вони по багнюці на санях скляних двовіршів,
на чужому дванадцятитерці¹ їдуть з пажками-поетами.
Позад них — причинні поети з дзвіночками у руках,
на ходулях крихких, як із скла, подзеленькують і зубоскалять;
віє, віє вітер —
тупий вітровий підсвідомості.

Хочу ритму такого, як уперті кроки у марші,
коли прапор крилом доторкає рамена,
хоч я все розумію:
крок за кроком —
а ноги все грузнуть і грузнуть.
Ти, можливо, цього не збагнеш, ти уроків, мабуть, не давав,
коректур нудних не вичитував із чужих запозичених аркушів —
у тугій темноті — од світання і до смеркання,
у тяжкій темноті — од смеркання і до світання...
Скільки я, дочитавши до крапки, разів
забувався над книгами, аби слухати Пушкіна,
та Гейне почути, чи послухати Маяковського
і навчитися в них,
на їх мовах у радість пірнути:
до джерел їх, до високих тополь,
до тополь, що під сонцем, дайте припасти! —
і очима,
і серцем —
припасти!

Я стомивсь. Лампа сипле в обличчя попіл.
Я стомивсь. Розливаються плямами фрази,
і слова розлазяться нзвсібіч,
мов комахи, повзуть по книзі,
по землі, по траві повзуть,
і вітер хвилює траву.
Я ночами у маренні, цілими ночами;
каже друг, що даю я приватні уроки,

¹ Один з поширених поетичних розмірів.

каже — марю всю ніч коректурами,
і ридаю на грудях Волькера,
і зарошуюся слізьми Косовела,
обнімаю твої груди широкі
і шепочу: «Хотів би...»
і доказую: «Я розпочав!..»

Але вам я хотів розповісти про інше,
та, коли моє серце вас чує, воно мене не питає.
Ні, не хочу читати вам віршів, і слухать про них вас не хочу,
ні книжок, ні автографів не благаю —
тільки б вам розповісти,
слухайте
ви мене,
і я
сам себе слухаю.
Знаю — ви зрозумієте. Од страшного страшнішого не буває,
коли в тебе снаги не стає, коли серця у грудях немає —
тільки туга!

Я в лікарні туберкульозній
(а навколо весна, подушки сушить місто на сонці),
я в похмурій лікарні лежу, як у псарні,
(а раніше був безробітним, жив газетною коректурою!)...
Цілу ніч вирувала, барабанила злива,
а на ранок в забризканих вікнах побачив,
як брунькується віття каштанів,
як платан срібнокорий гойдався,
весь, до нитки промоклий, здригався,
роздягався й луску свою кидав на трави,
і, немов ягуар,
до ранкового сонця
підіймався,
тягнувся
гілками.

Я стою край вікна з тягарем за плечима —
і нести не несу, і лишать не лишаю...
Промайнуло два літа, як не був на дощі я!
Два літа лежиш на нуднім простирадлі,
лежиш і не знаєш, де тіло твоє, а де простирадло,
розквашений, мокрий увесь,
гниєш, мов калюжа...
Два літа, як пір'ям набита, вприває моя голова,
й не знаєш, де волосся кінчається, а де починається пір'я...
Чуєш,
серце б'ється, закуте у грудях моїх,
немов у в'язниці!..

Знаю сам — катові байдуже,
де дійду я кінця:
у лікарні, на ліжку,
чи в сумній одиночці, —
щоб тільки не ходив я по вулиці!
О, давно моїх пліч сонце не гріло,
як давно не плескає мене дощ по чолу!
Там, де сонце сяє, — там мене немає,
там, де дощик летиться, — там мій шлях не в'ється.
Ти суворий! Ти ніжний!.. Ти мене зрозумієш,
бо ти жив із живими, ненавидів мумії!
О, промокнути б, змокнути —
під пахучою зливою сонця,
з краплями — на щоці, з краплями — у руці!
Із добірними, як на яблуках — на лиці!..

О, промокнути б, змокнути —
під пахучою зливою сонця,
щоб шкірою рум'яніти,
щоб пальцями пломеніти,
сонцем серце своє напоїти,
силу м'язів од сну пробудити.
Хоч і мертвий, ти мене зрозумієш, безсмертний —
мумію — геть, без вороття!
Живому — жить в ім'я життя!

1939 р.

ДЗВІН БЕЗ СЕРЦЯ

З плахи сюди перетягли домучуватись новосельця —
мокрого, німого, як ніч, темноликого.
Дзвонів, щоб до повстань не кликав, —
вирвали серце.

Тепер на пруг зіперся — вічний, мертвий, без звуку,
наче каска полеглого, забутий роками.
Без голосу, без серця волає у муках,
запінившись інеєм, вгризається в камінь.

Повстанець, відгороджений ґратами од міста,
у натовпі став на роздоріжжі вітрів і класів.
Од найменшого доторку рук чи свіжого листа, —
скипає бунтар безголосої маси.

Без башти, що пливла над містом і садом неозорим,
без м'язів, що мотуззям пружинили сили...
Кожен порух болить у грудях, кожна радість німіє горем,
де те серце, що відкалатало і віддзвонило?

Де те серце у передзвонах срібла краплини,
відзвук ластівки, що черкнула крилом в передгроззі?
Найніжніші лоскоти ластовині
гасить спазма болючої бронзи...

Де те серце, що кожною мукою, кожним риданням
буде ярити рану, гнівом наповнену?
Геть усе поглинає міді вічне мовчання —
сіллю їсть чи вкриває іржею безмовною!

Де той гук, що розпростує прапором крила,
в битві звуки розбризкує, мрію колише?
В жарі мускули стіли, дим змотав їхні жили,
як ріку, динаміт звуки виплеснув в тишу...

Бронза все втамувала під струпами горя —
лихоманку, ридання, божевілля вітрища;
а тепер болем ячить, і кричить попелищем —
безсердечним, тяжким, невимовним докором.

ЗВІЗДАРА — ТЕРАСА НА ДУНАЙЦІ

А все ж, чи любив я те місто, в якому я так кохав,
місто уважне, привітне, найближче до мене;
місто, що так пошматоване і потяте,
що жоден святий не погодився б бути на його гербі;

місто, в якому одні — із шаблями голими,
інші — лукаво посмикують бороди;
місто, в якому кроють сукні й пісні
за модами паризьких журналів і нахваляються
сторінками модними; місто, в якому
тінь від дерев відділялась і йшла вулицями невідступно за мною,
місто, яке — наче мить проминула, в якому я так кохав,
та все ж — чи любив я його?

А все ж, чи любив я те місто — за його коштунацькі берези,
де ходила босоніж «вона», а «він» клав їй на плечі сандалі
замість еполетів, і дощ розчісував коси,
за ту Залу Фізичну¹, що й з морем її не зрівняти,
за весняну ту ніч, до світання наскрізно прозору,
коли ключ у тремтячій руці до замка не втрапляє,
хоч той самий це ключ і та сама рука щонайменша;
за бульвар той Південний², куди ми поспішали на ярку, за той
ринок Каленича, сотисячний, за присягу в сутінках
свободі чи смерті; а все ж — чи любив я те місто,
любів'ю, з якої згорів би за ніч, тої шостої ночі
квітневої, на Авалі, коли з неї щомиті,
ледь на міну натрапивши, вибухали у хмари,
що землю удосталь набиті, — та все ж — чи любив я те місто,
за весну племінкої свободи, за його найпрозорішу весну
(я сьогодні її пам'ятаю і очі її пам'ятаю,
що, задивлені пильно, пам'ять мою спопеляли);
за ті зорі високі і літніх дощів переплески,
що знизу до краплі вітри розбивають і гонять
по дахах черепичних, за ластівку, яка в польоті
губить з дзьоба краплину дощу і росиною сонця
на чолі твоїм грає, — а все ж — чи любив я його,

чи любив? Не питайте! Хто ж бовкає про любов?

Сам я з любові страждав. Затинаюсь, соромлюся завше,
німію — й не можу... А коли ви, далекі,
будете тут сидіти, на поверсі цієї тераси,
що нависла лісами і травами до Дунайця,
де на дні його ще один ліс, із піддашшям сторчма бовваніє,
хочу я, щоб і ви, впершись спиною в місто,
а ліктем в Банат³, пригадали, що й я
теж сидів і вслухався у шурхіт машин,
і зернята дум своїх щирих розлузував,
та жодної не долузував до кінця...
І очі плинуть (сказати б — дивляться) від себе і в себе,
і, немов розгалужені, ллють безперервно свій час.
Ім видно затоку і неба рукавич, повитий химерно,
од верб і до фабрики — чистий Дунаєць, синій і тихий,
з водоростями хмарин, що підтримують знизу дно.
І човен, легший од тіні, з легкими, як промені, веслами,
торкнувся плеса-вікна, відчинив, увійшов і вийшов
крізь інше. В зеленому, в жовтому — Ада⁴,
такою була лиш діброва над водами синіми,
немовби вода сама край жовтого лісу, — а все ж ліс був жовтий.
Обоє на нього згори від себе ми глянули, і ззаду і знизу,
і в себе (як там підсвічені гілки зсередини?),

¹ Аудиторія на філософському факультеті Белградського університету, що до другої світової війни не раз була місцем революційних мітингів молоді.

² Вулиця в Белграді, на якій містилися конспіративні квартири югославських комуністів.

³ Історична область на нинішній території Югославії та Румунії обмежена Карпатами (на сході) та ріками — Дунаєм, Тисою та Мурешом.

⁴ Містечко на річці Тиса.

одна і та ж думка, одне й те ж бажання в ту мить засвітилось усім, чим дивились, хоч ми й не дивились одне на одного, — та довго ще бачили ми одне одного... Потім, в затоку пониззям скутер ввійшов. Він линув і кидав сіті у воду на все: на хати — розтягував їх, як гармонь, на верби — гойдав стовбури їхні у хвилях, на хмари, на вікна, лінійні в клітку, на косу, на пагорки, пругами пострижені, обернені сторч головою, — і все потяг у сітях, і нас обох потягнув за собою на ребристому скутері, — проти течії шпарко все волік і волік борозною вузькою до перешийка, що вrostав в материк, швартуючи Аду. Він тяг, перекастами тяг. — Хай мчить він і вас, хай летить, роздимає усе позад себе, хай несе вас над хмарами і рибинами, з вербами в капронових сітях, з хатами плавучими, з пагорбами, що юрмляться, горбляться, мов ті коропи; хай разом на мілини вас витягне... Але — перешийком тим, на лікоть; а потім — в пісок, що тече в туплі жіночі, а потім — у верби ідїть, далекі і добрі, верб не минайте, та за верби найперші не йдїть! Між них там, край Ади, по острову стежка в'юнїться в травах, реп'яхами до всього чіпляється, гостролезими пінцетами колючок довкола впинається, так їх тяжко й незручно від панчіх відривати, від жіночих литок, таких милих і ніжних, не прикритих плащем шкарубким — не йдїть! Не ходїть! Я туди давно не заходив. І мене не розпитуйте, про них не нагадуйте; далекі і добрі, не йдїть... Не питайте — не знаю!

ГОРУ ПАПУК БАЧУ З УСІХ ПОЇЗДІВ

Пам'яті Іво Маринковича

Хочете, щоб забув я його, — вижніть ліси,
Викосїть геть комбайнами тими, які водночас
і ріжуть, і палять, і прах розсівають...
Вирвїть усі стовбури, закутані в хмари зеленолисті,
всі ліси зітрїть із лиця Папука,
що чолом мені б'ють, як на них дивлюся.
Спопелїть і зелене, й червоне, і жовте листя...
Вирвїть з корінням, із кронами все,
вкрите хмарами, як маскхалатами.
Ліси партизанські!
Завше ви в тиші вікуєте сторожкій,
досї, здається, у вас ще працюють штаби.
Ліси партизанські!
Досї, здається, у вас ще працюють друзі мої бойові,
чистять гвинтівки чи лічать набої,
чи просто горїлиць лежать на траві,
у мріях підспівують кронам...
О ліси Папука, що зрослися із ним нерозривно!
О гаї Папука, що сплелися, змішалися в серці моєму із ним,
кров'ю по жилах розлилися, змішалися,
як батька і матері кров, —
зумій її розділити.

О, ліси партизанські — де вони?.. А де він?
Де ви, друзі мої — ліси партизанські?
Ні! Якщо хочете, щоб забув я його, щоб він зник,
щоб у горі по горло я не стояв, як у водах розталих, —
викосить все — і ліси, і горби.
Ці горби, наче вязні — з руками за спиною —
бредуть і бредуть, мовчазні на прогулянці,
і повільно, як ув'язнені, повертаються
слідом за поїздом на рівнині Славонській...
Землю оббрийте, як бриють усіх каторжан, як родимки,
пагорки зріжте, —
коли хочете, щоб забув я усе —
і його, і ліси партизанські!

Якщо хочете, бульдозери, щоб забув я його до кінця,
зрийте схили і пагорби зрийте!..
Обдеріть живу шкіру з землі, з виноградників,
роздушіть усі підгірки, всі до одного,
хай ці ниви квітневі, зелені, заврунені
одна по одній проваляться, захороняться.
Розгойдайте цю землю — хай хати партизанські заваляться,
черепашками нехай перевернуться,
зарівняйте, скорчуйте ліси Папука!
Ті горби, що шеренгами за поїздом поспішають,
і назустріч біжать, і мій шлях переймають.
З ним у мене ввійшли ви, горби партизанські,
як ці руки мої, даровані батьком і матір'ю...
О, горби партизанські, де він, де?!
Вої — пагорби мої незабутні!..
Ні! Коли хочете, щоб забув я його, зотлів з ним на попіл,
не стирчав, як той зламаний стовбур, по горло у горі, —
підніміть у повітря, розмітайте і гори, і пагорки,
ці горби партизанські, що шерегами поспішають,
доганяють мій поїзд, і мій шлях переймають...
заваліть, загорніть усі мочарі —
всі провалля, безодні горя мого,
все зрівняйте з землею — узгір'я і схили,
якщо хочете ви, щоб згорів я з ним до останку!

Та чи зможу забути його тут, коли все з ним зрослося, —
все, що квітне і в'яне тільки для того, щоб я думав про нього,
де відсутність його настійно говорить, що він тут!
Де, якби ти усе спопелив, оголив і понищив,
сама порожнеча закричала б: він тут!
Тут удвох вони — він і Папук!
І забути його?!
Тут?!
Як згоріть до останку?
Скажіть мені, як?!

*З сербо-хорватської переклав
Захар ГОНЧАРУК*

ЯНКО ДЖОНОВИЧ

Янко Джонович (нар. 1909 р.) — учасник червненого повстання 1941 року. Автор збірок «Живі портрети» (1927), «Гірські потоки» (1947), «Кам'яні лежа» (1955), «Вибрані вірші й поеми» (1963) та ін.

ЧОРНІ НЕГРИ Й ЧОРНОГОРЦІ

1

В промінні ранкового сонця,
що сіє навколо теплінь
над американськими копальнями,
мимо святкових широких вулиць
чвалають зеленими алеями
як тіні сухі, ширококості,
з черевиками на раменах
і з гарячим хлібом у торбах
чорні негри й чорногорці.
Стоїть перед ними копальня жажлива,
марять сном про колиску на другому континенті,
сном про власну комору,
в якій змією
голодна година в'ється.

Над горлами шахт
рано сонце ранкове сходить.
І цілий день —
тупання їх черевиків,
і тупання чути вві сні,
коли вони сплять під свитками.

2

О батьку мій, кремезний рудокопе,
прийми в дарунок цей шмат серця,
оце моє тобі вітання,
великий чоловіче поту й труду!
Всього лиш двічі ми бачилися у житті,
ще як були там, дома, на Балканах.
Бліді твої коряві руки
стискав я всього кілька раз,
бліді твої, коряві руки.
Твої мирні, добрі очі
щось мало так сміялися до мене,
о, твої мирні, добрі очі!

Життя твоє, ще буйне й молоде, як дерево весняне,
зігнулося і всохло там.
За хлівом плуг лишивсь, чекає він на тебе,
потріскався,
розсохся,
покрививсь.
Горód і хата пустою стоять,
а в Плавоні і Штрибні глухо
хрипить раз по раз вітер у ярузі.

Прийми в дарунок цей шмат серця,
оце моє тобі вітання,
великий чоловіче поту й труду!

3

Як проллються аромати над будовами,
і зеленою кров'ю набухнуть стебла,
подивись на ці широкі пальми коло вілли,
на перші акації, що ти життям заробив —
чорний негре і чорногорцю,
ти глибоко в землі,
закспаний, мов камінь,
мов корінь,
з м'язами, що набухали колись від здоров'я,
в котловині,
де сокирами порубані
рідні гаї,
так,
так,
власними руками свою ріку відкопуєш —
ріку своїх днів — м'язами спустошеними, всохлими.

Колись застогнеш з болю під тим ударом грізним,
помреш отам, як та тварина змучена.
Закриєш очі, повні домашніх картин,
з своєю челяддю,
своїм вогнем
і своїми кам'яними низами...
Зляжуть там
під тягарем лихих турбот
чорні негри і чорногорці
у золоту труну.

4

Вечірні рум'янці.
Вулиці цвітуть піснями й сміхом.
Спускається
тиха
печаль на землю, повну пустощів, місячного сяйва й кохання.

І цілу ніч
все далі й далі
відчайний тупіт їхніх черевиків,
тупання чути вві сні,
коли вони сплять під саитками.
А коли над горлами шахт
жовте світло малює
ранок,
чорні негри і чорногорці
землю крутять —
і ті чорні й інші чорні.

1929 р.

КРАЇНА

Тут цей світ розлився як повітря,
як вода
над горами,
і наливається в небесний обшир
без кордонів,
без меж.
Струмки з безплідних долин
по каменях безконе́чних
жадливими гадами в'ються.

Тут світ голосить над селами
і наливає їх тим голосінням
до краю.
Навічно потонули села в джерелах,
і віє звідти
прохолодою.
Світ цей задихається на панорамі суходолу.

Світ наповнює небо голодними криками птиць
і ходить дорогами
та без доріг
до початку асфальту.
Забери ти й мене, як неорану ниву,
як некошений луг
і незайманий зроду,
поєднай мене, світе, з джерелами давніми,
хай озвуться вони в моїй крові
тихим стогоном давнім.

Світ цей, навіть для незрячих — як горде знамено,
що полощеться і майорить,
і гонить потоки повітря
в знамена нові,
все одно,
чи на південному, чи на північному вітрі.

*З сербо-хорватської переклав
Петро ЗАСЕНКО*

ДУШАН КОСТИЧ

Душан Костич (нар. 1917 р.) — поет і прозаїк; з 1941 року брав участь в антифашистській боротьбі. Автор збірок «Поезії» (1947), «Країні рідній» (1948), «Гомін землі» (1952), «Забуті сніги» (1958), «Дні поміж нами» (1962), «Море» (1970) та ін.

ПІСЛЯ ВСЬОГО

Попіл розвіявся. Сонячна повінь.
Вже не гнітить нас імла, не жахає.
Тільки й вчувається — дощ біля скронь,
на падолисті в шалі гасає.

Чуються пустощі, грища дитячі,
наче ручай жебонить. Або згря
дальніх стрижів, що на крилах гарячих
сон переносять небом безкраїм.

Мертве побоїще, лиш одиноко,
сумно біліє береза над лугом.
Сльози зсякають, трави високі
над кладовищем чорніють від туги.

Скільки могил! Серед трав по галявах,
і по узбіччі доріг... крутосхилах...
Цитьте. Зоря у любов переплавить
тишу навислу понад могилами.

Попіл розвіявся. Сонячна повінь.
Стеляться моху шовки по могилах.
І тільки спогад ходить безмовно
там, де повстанці навіч спочили.

Все відкарбовано в серці навічно,
все незникоме в пам'яті близько:
лихо минуле, хмари навістрічні,
вищі, найвищі з усіх обелісків.

ХОЧА Б ДЕЩИЦЯ

Ну що мені від веж високих,
від гребель, від дзвіниць вгорі,
коли бруківку міря кроком
ніч вздовж дверей та ліхтарів.

Хай мені дещиця лишиться,
нехай дрібниця, стукотня
містка, якому ще не спиться
під муром, що веде до дня.

НЕВИСЛОВЛЕНЕ

Чи ж смію я, Неретво, глянуть вдосвіта на тебе,
аби побачить очі — озера, повні неба,
ніким не звідані, жахаючі, мов прірва:
в них відблиски страждань і кров на скелях рівних.
Самотен, грішен я на бойовищі позабутім
до ран собі тулю густу, як вату, сутінь.
Побачити б лише Неретвинські озера,
де хмари на плаву, як лебедині пера,
пливуть удалечінь,
удалечінь пливуть...

О, noche, зглянься ти, прислухайсь до благань!
Розіп'ято зірки на Чверсниці — поглянь!
Шепоче вітер в хаші і треться об бескеття...
Тут хтось не спить? А хто, що чує слово смерті:
пригашене воно до шепоту у грудях
про знищене село і попія з велелюддя.

Навіщо рана ця? і біль неусипучий?
Болять мені слова роз'ятрені, пекучі...
О гори, доли!
Озера, полонини! —
не зв'ялюйте в мені пророслої зернини.
Не знаю я, де смерть причаєна зучора.
В передчутті весни душа моя прозора
вже скоро відлетить...
Не висловить за мить...
всього...

СРІБНА ПТИЦЯ

Ніч місячна...
Н е г о ш

Минулося. Та все ще кличе
ніч місячна, ніч тепла, ніч ясна.

Лежав, під головою руки,
і духмяніли звуки.
Ніч зоряна, червнева, наливна —
мурована у темряві стіна.
І стукоти копит і фуркіт, і іржання
ввібрало в себе місячне мовчання.
Все тиша поглинає: ліс, гуркоти, дорогу,
вже поглинає і мене самого.

О зморена душа,
приречена на рани.
Крспили нас дощі ізранку олов'яні.
І всюди дим, все дим та дим...
Недвижна ніч. І вітряки поснулі.
Примарилося літо серед вулиць,
дзвіниця, дах, хідник попід стіною,
і наречена, що іде за мною.

Вже ватра догора. Бійці відпочивають,
І місячно!
Полинна пахолось послулих огортає.
Де? Що? Звідкіль? Сичів лиш поклик чути.
Так глухо тут в оцих краях забутих!..
Скривавлена земля. Знеможена
на рани.
Лиш сич вартує
понад джерелами
очей —
над нами.
Я його кличу, чую, марю ним вві сні,
повсюди він ввижається мені.

Я з ним в приязні тут серед каміння.
Невже ми, срібна птахо, без коріння?

Чи ж ми одні?
(Відглибимо засипані озера,
із полегкістю зітхнуть старі дерева,
мости піднімем легко, наче дим,
повернем зір на чатах вартовим.)
Болюче все, терпке немов цикута,
світанком десь проріджується сутінь,
щоб обійняти неоспалий світ.

Ми дружимо, зріднилися ми з нею,
печалимось ночами навзаєм.
І нам обом, моя журлива птице,
в ніч місячну від ясноти не спиться.

ОЗЕРО ПІД ВОЛУЯКОМ

Сколихни мене, вітре, й ти, буковий шуме крилатий,
під корою лиш біль, гіркота в серцевині.
Так далеко те все, що єднає нас досі, і буде єднати
з отією зорею, що світиться в кожній росині.

Соковита ця тиша: вже листя і трави
благовісно злилися у шептах гарячих.
Чи ж це озеро знає про тугу, що, з димом у сплаві,
полетіла за криком глибоким і плачем?

Сплять солдати. Над ними лиш скелі на чатах,
налягають на плечі варті змора та змроки.
Хто прихилиться серцем до мене, кого розпитати
про журбу і про озеро, де задавнився спокій,

коли все сколихнулось: і води, і ліс шумовитий.
І на вітах вітри, що тугі, наче пута,
і чому пригадалося місто, все димом сповите,
і дорога в диму, вже дочасно забута?

*З сербо-хорватської переклав
Павло МОВЧАН*

СРЕТЕН ПЕРОВИЧ

Сретен Перович (нар. 1932 р.) — автор книжок «Звук і далі» (1951), «Мармуровий рід» (1955), «Заклятий храм» (1962), «Реквієм» (1969) та ін.

ДЗЕРКАЛО

Солоних вітрів за собою тягну каравани
й дивлюся, як дні мої в'яжуть у вузол бурани...

Ростуть над землею клубища тернових димів,
і молоко замерзає в грудях молодих матерів.

А я, напружений в вітрів холодну збрую,
мов сокіл, днину з пазурів рятую.

РЕКВІЄМ

Там, з-за пагорбу,
круг нашої древньої башти —
семигір'я горить проскуриною,
і дихає нардом небо.
Зринаю на берег вічного току,
до дна долину поглинаю:
нема її в кроках віщої птахи
і в попелі жовтого ока.

Торкаюся перстом я давніх справ:
від минулого кидає в піт.
Тут, зліва,
до першого пагорбу — стежка,
якою пройшли мої предки
до коренів свого зеленого храму
і там в семигір'ї послули,
навіки послули...

Круг башти горить проскурина,
і дихає нардом небо;
молитву ожина нашіптує,
й від стін вогняних вовків відганяє.
А в череп землі сонце тріщини сіє,
і птахів напувають дощі, мов змії.

Дивлюся — край току
кожуха скидає історія,
по нересту Ситницю вблід переходить —
до міста, покритого мороком...

Я їй махаю привітно рукою,
а тоді проводжаю до храму,
й поклін за поклоном їй посилаю...

А очі вслухаються в музику хашів і птахів,
і казки полум'яні круг башти ростуть, виростають.

ЛУНА

Сніг бува, буває літо.
Духи сну — не дивина.
Долотом до дна пробито,
та дивлюсь — немає дна.

Біль збери в кулак залізний,
все замкни в уста привітні.
Може, й нам жаданням бризне
часом сніг, а часом літо.

ІГРИ

На вулиці розмовляють діти.
Вони ще не знають, що таке життя,
а що смерть.
Птахи — ті знають.
Я стою між дітьми і птахами,
дивуюся, що не можу
ні казку оживити, ні птахом злетіти.

ЛОВЧЕН¹

У грубизні твоїй шукаєм лагідної ніжності.
Твій зір ясніший за небесні сині,
коли бескеттям глянеш білосніжним
чи думкою ввійдеш в морські глибини.

Ти найвидніший нам з чорнішою пільмою, —
в рамена впerezавши блискавиці,
стоїш безсмертно на сторожі неспокою
вогню і крові, кременю і криці.

На тебе вічність сперлась — вітер і не дише...
І тільки в очі блисне сонця лава,
мов немовля, крилом оберігаєш тишу,
що вивільнив з пільми у бідних травах.

Ти все передчуваєш, мов лелека,
що вічно діється у горах чи в блакиті, —
перед очима все — близьке й далеке
найменше озеро, загублене у світі.

В зеленій тиші листяної вежі
у тебе ніжність лагідну знаходим.
І слухаєм — на темнім узбережжі
тобі співають найніжніші води.

*З сербо-хорватської переклав
Захар ГОНЧАРУК*

¹ Найвища гора Чорногорії.

МІЛО КРАЛЬ

Міло Краль (нар. 1933 р.) — автор збірок «Чорні води», (1960), «Зірки великого плачу» (1961), «Смерть умирає перша» (1962), «З-під злив» (1966) та ін.

БАТЬКО

А мав батько руки,
неначе списи,
сухі в передпліччях,
по лікті зарошені.
А знав батько тільки
снопи та снопи,
без серпа і коси
накошені.

А батько дивився
ледь-ледь косооко,
звіркувато,
на чотири боки:
а в батька було
одне тільки око,
і він заглядав ним
у суть глибоко.

Ніколи батько
не молився богу,
та зрідка на дідовім гробі
вклякав на колінах,
і тоді
виголошував молитву строгу —
твердо, злісно й сумлінно.

Тоді пробирався
звіриною стежкою в травах
і лягав перед зорями.
В оці горіла втома і туга,
аж поки з'являлись у вікні
два місяці, дві голови криваві —
одна рожева,
рожева і друга.

Батько не вмер.
Із собою не взяв свою славу,
в нестерпнім болі
склепив повіки, і
розкинув руки

богові на розправу,
та й скам'янів навіки.

Він стоїть, наче дуб:
взяв у дуба можуть,
круг нього змії
стрічками в'ються.
По ньому звіряємо,
чи дощі впадуть,
по ньому —
чи грози проллються.

ПОМЕР ДОБРИЙ ЧОЛОВІК

Помер добрий чоловік Пайо Облак,
гречкосій, раб божий,
баляндрасник.
Помер —
бажань маленьких скромний власник:
хотів лиш мати спокій та тишу, та сопілку,
та завжди повну люльку, жилетку цареградську, та
ще тільки....

Тільки й того —
що нічого:
щоб зловити усі зорі,
над горою усі зорі,
у сопілку, як у сітку,
навчитися мові листя, сміху місяця ясного,
теплого шептанню осені трудової.
В порожнечі ночі, коли морок сплете сітку,
до людей лихих і грубих бути
трохи привітним,
трохи пристрасним,
як не був ні піп, ні поет, ні якийсь там напасник,
а таким, як Пайо Облак,
гречкосій,
раб божий,
баляндрасник...
Помер добрий чоловік Пайо Облак!
Голосіння йде від хати й до хати, і не видно тому кінця,
потоками плаче сутінків чорна вівця,
що з його загубилась кошари.
Люди, селяни,
побіжіте, вівцю поверніте.
Біда:
померла людина і приходять кошмари:
дзвонять дзвони і морок спада.

*З сербо-хорватської переклав
Петро ЗАСЕНКО*

БЛАЖО ЩЕПАНОВИЧ

Блажо Шепанович (1934 — 1966) — автор збірок «Смерть проти смерті» (1959), «Смерть поета» (1961), «Золотий ліс» (1966) та ін.

СУТЕСКА¹

1

Від народження присягаю свинцю
задивлений
в череп у травах
і чую найменший звук
цієї дороги
без початку і кінця
і птах стрепенється ніби звільняється від пір'я
о віло з гір
зупиниться плин часу
і зіниці згниють
Що за кумедні птахи
щебечуть в червоному листі
Невже кляють твої ребра
по запаху і звуку
знайшли тебе
і вогнетел продовжується
з обличчя в обличчя
з посмішки в лісі

4

Голоси притихли
навкруги пронизливе ссяво
з кісток вічний вогонь
Тут умирили
освітлені квітами
тут кожний звук пам'ятає
про інший
пригломшених навалою смерті

Розтопи нас у пісні Сутеско

і запаморочлива висота
опереже твоє чоло
Запалимо чорне повітря
Ударимо в чорні дзвони
скам'яніємо з розпростертих руками
доки вічність небес
пливе над землею.

¹ Сутеска — ріка в Боснії, де у червні 1943 року відбулась битва сил Народно-визвольної армії Югославії з німецько-фашистськими загарбниками.

НЕ НАДАРЕМНО...

Ця хвилина була величніша,
ніж зорі,
коли на кожному кроці
чатував спогад,
коли ми долали хребет за хребтом,
коли ми стояли перед обличчям незримим,
але значущим.
Ми прагнули чути,
ми прагнули бачить.
Це був мур,
завдяки котрому народились ми.
Земля ввибрала все —
і ненароджених дітей,
яких кидали з дахів,
і закоханих у сні.
Ти народився
і залишився живим
свідком землі цієї,
так не надаремно це,
коли тебе хтось любить,
коли ця хвилина,
мов ніж, ранить тебе,
коли пам'ять,
мов спалах, попереджує,
коли ти залишаєш частку себе тут
і йдеш далі.

БУЛЬВАР РЕВОЛЮЦІЇ

Ось знову над тим же бульваром
діамантова ятиця, навколо якої повітря полум'яніє,
ось знову. Зараз сягає у бездонність,
ідесь там далеко дослухає весну,
і крила її в золотому обручі хмар.
Пісня її,
ніби з дивного сну,
між світлом і темрявою
з'єднує наші долоні
між двох сонць.
Очі її, ніби дві зорі
сяють над містом, —
червоні дороги сну.
Що ж, лети у прийдешнє!
Без тебе немає життя:
порожнеча страшніша за смерть.
Весь із музики і світла,
ніби частка далекого всесвіту,
птиці червоний політ,
з котрим ми народились,
птиця — наче флейти звук,
птиця — ніби голос гір,
розкошує, співаючи,
і ця пісня рожевого ранку
хай живе,
хай не вмирає,
хай продовжує свій лет в кожному з нас.
Червона птиця
на всіх континентах має гніздо,
але вона не залишить цього бульвару,
доки в серці кожного не зазвучить її пісня.

З сербо-хорватської переклала
Людмила СКИРДА

МАРТІН ВАЛЬЗЕР

Філіпсбурзькі подружжя

РОМАН

Важко сказати, коли доктор тен Берген сам скінчив би говорити. Важко тому, що, мабуть, ніхто ніколи не бачив ще природного кінця його промови. Завжди знаходився сміливець, який зважувався, придумавши відповідний спосіб, перебити ту промову і навіть досить чемно покласти їй край. Цього вечора тим сміливцем знов виявився Гаррі Бюзген, який раптом почав плескати в долоні й не перестав, аж поки й інші насмілились приєднатися до нього.

Серед присутніх мало хто зважився б так зробити. Принаймні Альвін визнав, що сам він не зважився б. А Гаррі Бюзген міг собі це дозволити. Він навіть мав певний досвід, бо не раз уже добивав промови доктора тен Бергена, яким не видно було кінця. Альвін згадав один жарт, що його приписували докторові Бенрату: жоден господар, який хоче, щоб його гості почували себе добре, не повинен запрошувати тен Бергена, коли він не певен, що на бенкеті буде й Бюзген.

Тільки-но пощастило спинити потік слів доктора тен Бергена, як опаксисти́й чоловік поряд з Альвіном жваво розірвав коло, двома кроками опинився посеред кімнати й також підняв руку, показуючи цим, що хоче говорити. То був головний адміністратор Маутузіус. Господар схваль-но кивнув сріблястою голівкою і витяг довготелесого тен Бергена за коло, тим самим скеровуючи увагу гостей на пана Маутузіуса. Головний адміністратор, видно, був дуже спритний на такі виступи. По його круглому обличчю, вгорі вже без жодної волосини, весь час ковзала усмішка — з уст до вух, звідти до маленьких очей, тоді знов до уст, де набирала сили, щоб веселими зморшками помандрувати далі. Анітрохи не хвилюючись і не бентежачись, він чекав, поки гості приготуються слухати його промову. Правою рукою він перебирав золотий ланцюжок, що тягся від годинника в лівій кишені жилета крізь петельку аж до правої кишені, оздоблюючи, немов блискучою гірляндою, його чималий живіт. Пам'ятаючи пораду дружини, Альвін з першої ж хвилини вступився в обличчя Маутузіуса покірним, просто-таки спраглим поглядом, хоч ненавидів і його, і всі ті промови, бо вони заважали йому здійснювати свої власні плани на цьому бенкеті. Адже він прийшов

сюди не для того, щоб слухати інших, а щоб говорити самому, хай навіть і не в ролі промовця посеред кола. На цей вечір він вибрав собі три об'єкти — Бюзгена, Релова й Маутузіуса. Ну, добре, поки Маутузіус говоритиме, він принаймні виразом палкої зацікавленості на обличчі зможе показати йому, як високо він його цінує. В кожному разі це непоганий вступ до розмови.

Та коли гості вже настільки втихомирилися, що Маутузіус міг почати промову, саме тоді, коли він вдячно вклонився й набрав повітря для першого речення, двері, що з зеленого салону вели на терасу, розчинилися навстіж і до кімнати ввірвався шалений вітер, обсипаючи крижаним дощем наполоханих гостей. Для філіпсбурзького товариства це була неабияка пригода. Дами боязко підбирали свої сукні, кілька відважних чоловіків, і серед них Кнут Релов — автомобіліст, спортсмен, кавалер і директор програми філіпсбурзького радіо, — кинулись до ненадійних дверей, ухопилися за обидві половинки і спільними зусиллями почали зачиняти їх. Пан Фолькман підійшов до них, щоб, як тільки буде змога, засунути всі засуви, але вражено помітив, що залізна рейка, яка впиралася в підлогу і в стелю, зігнулась під натиском вітру. Вона більше не могла витримати його навали. Гості пошепки ділилися цим спостереженням. Біля дверей, по двоє з кожного боку, все ще стояли чоловіки, тримаючи їх, щоб не ввірвався вітер. Але ж вони не могли стояти там цілий вечір.

Коло гостей, що оточували Маутузіуса, рідшало; з хвилину він ще нерішуче стояв, намагаючись зберегти свою завчену усмішку, та потім дав їй згаснути, бо погляди всіх були спрямовані на двері й на тих чоловіків, що їх підпирали. Врешті й він, останній, подався до місця невеличкої катастрофи в супроводі Альвіна, що й досі терпляче очікував, обурено й сердито позираючи на двері. Пан Фолькман вибачився перед гістьми. Мабуть, надворі страшна буря, коли вона може згинати такі залізні рейки. Гості перешіптувалися, підходили до вікон, підіймали завіси, — обережно, ніби за ними причаїлося якесь страховисько, — дивилися на потоки дощу, що заливали шибки і кожної хвилини загрожували їх розбити. Чи в їхніх віллах позачинювані вікна? А що ж ви хотіли, чого ще можна було чекати після такої зими! Два місяці просто-таки сибірських морозів! Без перерви. А потім, кілька днів тому, якраз першого березня, все раптом почорніло. За півдня бездоганна снігова ковдра геть змінилася. Зранку була ще гладенька, біла, як борошно, блискача, влека, а за кілька годин стала ніздрювата, плямиста, як стара баба, дерева потемніли, а після обіду розгулялися вітри, з гуком і ревом змагаючись одні з одними, принесли дощі, і їхні гострі водяні стріли за ніч продірявили сніг, обернули його на кашу, розчинили й забрали з собою. Вороги й чорні дрозди, що цілими тижнями тільки стрибали серед снігових кучугур, ніби очікували їхнього швидкого кінця, тепер злітали проти вітру, підставляли задерев'яніле від холоду пір'я під дощ, шугали то вгору, то вниз і додавали свій крик до ненастанного шуму негоди. Так було вже п'ять днів. А цього вечора вітер з дощем, видно, перейшов у бурю. Гості навіть трохи злякалися, побачивши, що надворі почав прориватися сніг. Великі пухнасті сніжинки летіли майже поземно, ніби не повинні були досягти землі, впасти додолу, а мусили вернутися туди, де вони повстали, оскільки з'явилися надто пізно і земля не могла їх прийняти. Але цей ляк гостей був тільки легеньким лоскотом, майже приємним почуттям, вони втішались ним як пригодою, як оздобою цього

бенкету, що про неї можна буде розповісти під час наступних вечірок, хоч би і в травні, коли вони знов сидітимуть на терасі. Атож, природа справді повна незбагнених таємниць! Чи, бува, це явище не пов'язане з випробуванням атомної зброї? Така сувора зима, а тепер раптом ці дощі! Тепер усе пішло шкереберть, навіть погода... Пан Фолькман звернув увагу чоловіків, які й досі по-лицарському підпирали двері, на те, що вітер змінився,— сніг уже летів не в той бік. І справді, коли ті відірвалися від дверей, вони не розчинилися, хоч рейка була зігнута. Для певності пан Фолькман звелів ще притягти з сусідньої кімнати піаніно й підставити його під двері, що вели на терасу. Перетягування піаніно також було великою подією. Кожен пропонував свої послуги, намагався очолити цю роботу, кожен знав, як найкраще її виконати. Врешті керівництво взяла на себе пані Фолькман як власниця інструменту. Вона стежила за пересуванням із страдницьким виразом обличчя, щоб показати всім, яке те піаніно їй дороге (хоч насправді була до нього байдужа). Вона нізащо не погоджувалась, щоб інструмент упирався спинкою просто в двері, а негайно звеліла принести вовняні ковдри й вилинялий килим; мовляв, треба вберегти піаніно від вологи.

Через усе це гості забули про наречених і про пана Маутузіуса. А коли нарешті піаніно опинилося під дверима, щоб захищати салон від дальших витівок погоди, товариство на диво швидко розійшлося по кутках у барі і в сусідніх кімнатах, тому господар відчув, що мусить подякувати Маутузіусові за його добрий намір: такої пізньої години, на жаль, не можна вже зібрати гостей, щоб вони послушали промову. Альвін, що стояв поряд,— він весь час тримався поблизу Маутузіуса,— не міг утриматись і невістко зауважив:

— Як шкода!

— Шкода,— погодився пан Фолькман,— але таке буває, бенкет має свої закони, він розквітає, дає плід і засихає. Те, що дозволене, навіть необхідне в першій стадії, в другій уже заборонене, а в третій просто неможливе. Та безглузда навала вітру вирвала нас із першої стадії, і тепер ми опинилися, так би мовити, не зовсім підготовлені, в другій. То що ж нам робити, пане Маутузіус? Ви знаєте, як би я хотів, щоб молода пара отримала від вас напутнє слово, але самі бачите: годинник не стоїть і ми мусимо пристосовуватись до нього.

Альвін, радіючи, що раптом опинився в центрі свята, а ще більше радіючи, що Маутузіус не виголосить промови, жалісливо скривився, ніби страшенно шкодував, що не зможе його послухати. Сам Маутузіус тим часом знов спромігся на усмішку. Мовляв, нічого не сталося, не велике горе, йому й так мало не щодня доводиться виголошувати промови, хоч він справді хотів би, щоб молоді почули його слово, бо в наші часи обмаль засад, яких вони могли б триматися, а крім того, дуже важливо, щоб такі заручини,— на жаль, молодь називає їх party, по-американському, знівельованим шаблоном, яким означають і танці для підлітків, і заручини, хоч останні справді повинні бути врочистими, бо вони мають вирішальне значення для подальшого життя, до певної міри закладають його підвалини,— дуже важливо, хотів він сказати, щоб такі заручини були святом, громадським святом, а не просто зустріччю людей, які знічев'я прийшли розважитись і відпочити від справ; ні, вони мають бути святом і тим самим покладають певні зобов'язання на його учасників, особливо на молоду пару. Таким чином,

заручини знов набудуть того значення, яке їм належить у справжньому християнському суспільстві...

Пан Фолькман, звичайно, збагнув, що Маутузіус, оскільки вже гості розійшлися, хоче виголосити свою промову вузькому колу слухачів. Тому він непомітно, але так, щоб той бачив це, підкликав молодих, тож адміністратор філіпсбурзького театру і політик християнської партії Маутузіус міг тепер звернутися до них з своїм напутнім словом. Альвін зрадів, що Анна Фолькман та її наречений приєдналися до їхнього невеличкого гурту і стали для Маутузіуса головним об'єктом його красномовства, бо для них з Ільзою це означало, що тепер вони могли розділити з кимось важкі обов'язки пильних слухачів. Може, Маутузіус і помилявся, вважаючи, що його люблять слухати, але в порівнянні з доктором тен Бергеном він усе-таки був добрим психологом і вмів оцінити спроможності публіки. Тому він сам добродушно скінчив свою промову і запропонував слухачам скріпити його настанови чаркою в барі. Так, у другій частині вечора Альвінові пощастило випити з впливовим політиком християнської партії.

Ідучи до бару, Альвін побачив у сусідньому салоні стіл, заставлений подарунками нареченим. Він відразу поділився своїм спостереженням з Ільзою і зажадав, щоб вона в місячному обрахунку балів — хто мав рацію, а хто помилювся — поставила йому плюс. Бо він просив, щоб Ільза купила якийсь подарунок для наречених, вона ж відповіла, що немає потреби, вони не такі близькі з Фолькманами, а Боймана, можна сказати, й зовсім не знають.

Альвін був іншої думки. Він зовсім не схвалював Ільзиних звичаїв у цьому питанні, які вона перейняла від своєї родини. Перед кожним святом між окремими членами родини фон Салов починалося жваве листування і торкалося воно тільки подарунків. Ільза, наприклад, писала своїй сестрі Ельвірі, тій, що одружена з працівником міністерства, щоб вона (тобто Ельвіра) прислала їй п'ятнадцять марок, бо Ільза вирішила подарувати племінниці (тобто Ельвіриній дочці) пуловер, який коштує тридцять марок, а вона хоче і може дати на цей подарунок лише п'ятнадцять марок. А Ільзина мати написала колись до дочки, що разом з листом висилає їй сорок марок, щоб Ільза на майбутнє різдво подарувала їй ті гарненькі замшеві чобітки, які вони під час її останньої гостини в дочки разом оглядали і які, наскільки вона пам'ятає, коштують шістдесят п'ять марок. Подарунки в родині фон Салов підлягали точним обрахункам. Ільза відписала матері, що перед святами замшеві чобітки неможливо дістати, але потім, під час зимового розпродажу, купила їх за п'ятдесят марок і послала матері як запізнений різдвяний подарунок. Взагалі, ця родина все купувала або на післясезонних розпродажах, або в оптовиків. Купувати щось за звичайну крамничну ціну вони вважали марнотратством. Ільзин батько, генеральний директор автомобільного тресту, крім того, отримував ще стільки рекламних подарунків від промисловців-постачальників, яким потрібна була його прихильність, що часто доводилось ті подарунки (холодильники, радіо- і телеприймачі, електричні кухонні прибори, пилососи, саквояжі, килими) перепродувати дрібним торговцям або родичам, оскільки самі вони були вже всім цим забезпечені. Простій людині може видатись несправедливим, що генеральний директор, який і так має великі прибутки, ще й отримує за дарма все необхідне, але вона помиляється: Альвін, що спершу теж вважав ці подарунки несправедливістю, обурливим привілеєм багатих, не-

чесною угодою, які багатії укладали між собою на свою користь, за рахунок звільнених від оподаткування рекламних витрат, потім визнав, що, врешті, як добре подумати, не має значення, чи людина, яка заробляє вісім тисяч марок на місяць, платить за пілосос чи отримує його в подарунок. Правда, Альвін помітив також, що всі фон Салов дуже цінують ті рекламні подарунки, що, продаючи їх, вони завжди намагаються отримати за них якомога більше грошей. Це була їхня родина на риса, саме завдяки своїй діловитості вони так багато досягли, стали могутнім родом; але взагалі, коли йшлося про інших багатіїв, то для них, з їхніми прибутками, холодильник як рекламний подарунок означає, мабуть, не більше, ніж для якогось робітника цигарка, що нею він пригощає свого товариша. Чи, може, всі багатії були такої вдачі, як фон Салов? Альвін цього не знав. У кожному разі, вони не справляли такого враження. Хоч, певне, дивлячись на костюми генерального директора фон Салов, також ніхто б не подумав, що тканину на них куповано за сміховинно низьку ціну в знайомих йому промисловців. Та й чому б йому не робити цього? Адже й Альвін, відколи одружився з Ільзою, де лише міг використовував зв'язки родини фон Салов. А все ж йому було ніяково. Щось було в цьому підле, нечисте. Він думав про своїх родичів, що працювали на цементних заводах, на різницях, на складах вугілля і гірко заробленими грошима платили за товари повну ціну, яку вимагали від них промисловець плюс оптовик плюс господар крамниці.

«Але Ільзі треба було купити подарунок на заручини, хоч би за оптову ціну», — подумав Альвін.

— Цього разу я мав слухність, — прошепотів він їй на вухо.

— Ми знову щось заощадили, — також пошепки відповіла вона й хитро всміхнулася.

Тієї миті Альвін ненавидів її. Вдома Ільза казала:

— Навіщо нам витрачати гроші? Така вечірка швидко минає, подарунки погубляться, забудуться, ніхто про них більше не згадуватиме, отже, однаково, подаруємо ми щось чи ні.

З такою дружиною чогось та досягнеш. О господи, Сесіль, — ото жінка. А з цієї... та годі. Фолькманова дочка теж не краща, ось вона саме сміється. Ото має рот! Ну, Бойман сам винен, бачив, дурень, що вибирає. Такий молодий хлопець, у такому місті як Філіпсбург, вибрав Анну Фолькман і заручився з нею! А йому ще ж немає і тридцяти років, і все це тільки задля того, щоб просунутись уперед. А міг бути вільним. Якби отак вилежуватись на пляжі скільки хочеш, а ввечері сидіти в якомусь прохолодному барі, сьогодні з Сесіль, завтра з Верою, не мати ані імені, ані мети, ані житла, тільки машину й трохи грошей. Господи боже, навіщо людині гнути спину? Адже єдина приємність на світі — це жінки, а ти псуєш собі життя задля однієї, одружуєшся з нею, бо вигадав собі вищу мету, бо ти йолоп, і Бойман так само. Можеш подати йому руку, він, мабуть, мав ті самі причини і тому вчинив ту саму дурницю, заліз, бідолаха, до тієї самої клітки...

Раптом Альвін згадав Ільзиного діда. Коли таємний радник фон Салов помирав, діти зібралися навколо його ліжка й записали на магнітофонну стрічку останні години його життя. Так захотів доктор Адріан фон Салов, що жив у тропіках і не міг бути присутній при смерті батька. «Коли побачите, що вже йдеться до кінця, то прошу останні двадцять чотири години не вимикати магнітофона», — написав він, і родичі виконали його бажання. Вони знали, що їхній брат, син і племінник вис-

ловив таке бажання тому, що не довіряв їм, і через це зажадав нотаріального підтвердження, що магнітофонна стрічка крутилася стільки-то часу. І родина визнала, що Адріан добре придумав, принаймні всі тепер напевне знали, що в кімнаті таємного радника не було ніяких спроб змінити його волю на користь котрогось із родичів; можна було спокійно на годину чи на дві вийти з кімнати хворого... Чого Альвін саме тепер згадав про це? Тому, що Ільза так усміхнулася? Тому, що так усміхалися б і його діти? Мабуть, Альвін забагато випив. Він швидко погладив Ільзину руку, зарослу золотавими волосинками. «Мое золоте руно»,— подумав він і в глибині серця попросив у неї вибачення за те, що, хоч і про себе, не вголос, узявся був критикувати родину фон Салов. Він знав, що на кінець свого життя багато своїх успіхів завдячуватиме Ільзі. Хоч він був силою, проте Ільза надавала їй форми, керувала нею, робила її здатною до дії, вони залежали одне від одного, смішно було думати щось погане про Ільзу, це ослаблювало волю, вело до зради.

Альвін підняв чарку й цокнувся з Ільзою. Вона притулилася до нього, заглянула йому у вічі, їх поєднав вогонь єдності, цілковитої згоди, вони були однією родиною, одним фронтом. Анна Фолькман, що сиділа поряд з ними коло бару, голосно, щоб усі чули, сказала своєму нареченому:

— Якби й ми вже до такого дійшли.

Вона бачила, як Альвіни виявляли одне одному свої почуття. Бойман кивнув головою і насупився, а пані Альвін мовила:

— Все це ще буде.

Потім Анна спитала, що робить Альвінів клієнт доктор Бенрат, їхній невірний приятель, що вже кілька місяців не дає про себе чутки. Альвін відповів, що Бенрат виїхав з Парижа до Берліна і до Філіпсбурга вже не вернеться. Пані Альвін докинула, що так буває, коли вдома немає ладу. Вона завжди вважала доктора Бенрата за нестійку людину, адже всі знали, що він на кожному кроці зраджував свою дружину, відомо ж, гінеколог. А дружина ж у нього була така мила (Альвін згадав, що Ільза зовсім інакше оцінювала пані Бенрат за життя). В кожному разі, Бірга набагато переважала ту жрицю прикладного мистецтва, що якось була заплутана в цю справу. Тієї миті до бару зайшли пані Фолькман і пані Францке, а за ними, жваво розмовляючи, — Бюзген і Сесіль. Пані Фолькман, видно, привела пані Францке, щоб показати їй нове оформлення бару.

— Ну, що ви скажете? — вигукнула вона. — Все за власними ескізами!

Потім вона спитала тих, хто вже тут сидів давно, як вони себе почувають у цьому барі, і з задоволенням вислухала хвалу від своїх гостей. Далі вона почала перераховувати всі задуми, які виникли в неї під час обладнання бару. Чому вона замовила виточені ручним способом ослінчики, чому дерево ані фарбоване, ані поліроване, чому природний колір найкращий і чому ослінчики не оббиті тканиною, а тільки накріті лляними подушечками в червоно-білу й синьо-білу клітинку? Бо вона хотіла влаштувати елегантний селянський шиночок, щось самотутнє, сільське, де був би чарівний контраст: розкіш у поєднанні з простотою, що створювало б своєрідну гармонію. Всі присутні заявили, що господині чудово вдався цей задум. Сесіль з Бюзгеном сіли на останні вільні ослінчики. Пані Францке, яка прийшла на party без чоловіка, стала за прилавок і заходилася допомагати барменові, найнятому на цей вечір

у барі «Едем». Одягнена вона була в темно-червону сукню. Шкіра в неї була молочного кольору і начебто не дуже трималася тіла, бо від кожного поруху жвавої фабрикантки двигтіла, як тісто; на неї було смішно дивитися, коли пані Францке орудувала міксером,— тоді здавалося, що той простір, де рухалися руки, ось-ось сповниться молочно-білою масою, яка не встигала за кістками. Коли до бару зайшов Кнут Релов і влаштувався біля Сесіль, пані Францке попросила тиші, бо хотіла повідомити всіх про те, що саме нагадала їй поява директора радіопрोगрами. Щоб привернути до себе увагу, вона підняла білу руку, на кінці якої ворушилися, ніби потривожнені черв'яки, короткі товсті пальці. Вона носила коротку зачіску і в такій позі, одягнена в червону парчеву сукню, скидалася на співака з вагнерівської опери, що шукав відповідного тону і ніяк не міг знайти. Зрештою, Вагнер був її єдиним естетичним переживанням, і до його музики, як оповідали у філіпсбурзькому вищому товаристві, пані Францке прийшла досить своєрідним шляхом: у двадцятих роках вона прихистила, в широкому значенні цього слова, якогось командира добровольчого корпусу, вкритого ранами учасника штурму Аннаберга; той хоробрий рицар був палким прихильником Вагнера, і йому пощастило збудити в неї любов до п'яної музики німецького майстра. Тепер, коли всі замовкли й приготувалися слухати, пані Францке заявила, що, за згодою свого чоловіка, вона вирішила встановити щорічну мистецьку премію розміром у п'ять тисяч марок, яка зватиметься премією імені Берти Францке: її отримуватиме молодий композитор, який у своїй музиці найкраще втілить той дух, що в цілому світі здобув собі славу як вияв глибинних почувань німецького народу. Почувши це, Альвін мимоволі згадав відомі промови, які пані Францке постійно виголошувала робітницям консервних фабрик свого чоловіка, особливо навесні. Вона остерігалася їх від легковажних стосунків, бо на світі вже й так багато дітей, а надто дітей робітників, вже й так багато злиднів. Колись у вищому товаристві вона відверто заявила, що найкраще було б кидати кожну нешлюбну дитину робітниць у канал, бо в такий спосіб можна позбутися багато клопоту. Пан Францке поблажливо сміявся з її слів і казав, що все це в неї від доброго серця. А тепер ще й премія імені Берти Францке!

— Ми встановимо ще одну премію! — вигукнула дружина фабриканта, дедалі дужче запалюючись. — Мій чоловік не хоче відставати від мене і також встановить премію, яка вже відповідатиме його уподобанням, — але це я кажу вам по секрету, тільки тому, що ви мої приятелі, бо Лео хоче оголосити про наші премії на прес-конференції, — він встановить премію розміром у п'ять тисяч марок для найкращого спортсмена року! Вона зватиметься премією імені Лео Францке! — Пані Францке завмерла в позі співака з вагнерівської опери, щоб вислухати схвалення тих, кого вона називала своїми приятелями.

Змарновані гроші, подумав Альвін. Треба буде колись узятися до цієї жінки, вона ще шукає і може дати якусь користь, якщо її впрягти в партійні справи. Він уже не слухав, як вона раділася з Реловим і Маутузіусом, кого було б найкраще залучити до журі, що присуджуватиме премію імені Берти Францке. Він присунувся до Бюзгена, почувши, що той розповідає про різні випадки з своєї практики. Альвін зважив, що головному редакторові не байдуже, чи його хто слухає, чи ні, тож він не виявиться зайвим. Бюзген саме хвалився успіхом серії статей, яку він почав давати під загальним заголовком: «Люди, що виконують свій

обов'язок». Теми для цієї серії постачало йому життя: розповсюджувач «Міжнародного огляду» Баммель стояв на перехресті доріг при червоному світлі, якийсь водій кивнув йому, Баммель підбіг до машини, простяг у вікно газету, взяв гроші, а тим часом засвітилося зелене світло, і, вертаючись на тротуар, старий Баммель, який вісімнадцять років продавав «Міжнародний огляд», потрапив під малий спортивний автомобіль; дорогою до лікарні бідолаха помер. Цим випадком Бюзген почав серію. Такі історії звичайно зворушують. Ще б пак. Люди впізнають себе в них. До статті, звичайно, була додана фотографія Баммеля. Чесне обличчя, не підмальоване, без ретушу. Невдовзі після смерті Баммеля серед зими, ввечері з суботи на неділю, під муром заснула продавщиця «Філіпсбурзького листка» і, певна річ, замерзла. Керівник відділу збуту довідався про це раніше за її родичів. Це, звісно, вигадка. Але смерть продавщиці газет остаточно забезпечила успіх серії. Люди хочуть фактів, яким вони могли б вірити. Звичайно, потрібні й розповіді про кінозірок, і сценки з розкішного життя, але потім знов настає голод на сувору правду, на реалізм. Сесіль кивнула головою. Альвін побачив гнучку шию, що показалася серед буйного русявого волосся. Як приємно було б притулитися до неї! Його клієнт Бенрат, той хитрун, міг би дещо про це розповісти. Щиро кажучи, йому можна тільки позаздрити: позбутися в такий спосіб дружини, з якою більше не можеш витримати! Йому Ільза так би не полегшила становища, це вже напевне, хоч би вони й смертельно ненавиділи одне одного. Ільза і самогубство — ні, надто вона для цього розумна, вона нічого не хоче знати про те, що б її могло схвилювати, з самого початку заявила, що, часом він її зрадить; не хоче про це знати, але потім не раз випитувала, прагнула щось довідатись, хоч і далі казала, що оберігає себе від неприємностей, знає людей, знає чоловіків і певна, що, мабуть, жоден з них не буває зовсім чистенький; ну й хай, то його справа, тільки щоб до неї нічого не докотилося. Отож він і мовчав, навіть тоді, коли Ільза якось порушила свій принцип, почала ревниво напосідатись на нього, одне слово, на кілька годин стала справжньою жінкою.

Галасливіше, ніж звичайно, до бару зайшов доктор тен Берген. Причину свого збудження він тяг за собою — Алісу Дюмон. Тримавши співачку за руку, він ввіпхнув її всередину і не заспокоївся доти, доки всі не перервали розмови й не звернули на неї поглядів. Аліса пережила exceptional story¹, яку Бюзген може відразу записати (на що той здвигнув плечима).

— Розкажи, розкажи! — загукали пані Фолькман і пані Францке.

І Аліса, якій, мабуть, і на думку не спадало втаїти свою story, вмостилася на прилавку з допомогою тен Бергена (який не знав, де подіти свої довгі руки), поставила ноги на ослінчик, щоб усі їх бачили, й почала розповідати. Співачка модних пісень тепер повинна зніматися в кіно, а то кінець її кар'єри! Отож і вона дала себе намовити, погодилась на пробне знімання. Пробне знімання! Хто його не пережив, той не може собі навіть уявити, що це таке! Голову ліворуч, голову праворуч, світло звідти, світло звідси, і весь час на твоє обличчя спрямована ціла батарея прожекторів. На тебе накидаються два гримери, мастять тебе, фарбують, а тим часом якийсь голос кричить з-за тієї навали світла; гримери щось затушовують, щось підкреслюють, новий наказ, у коси встромлюються нові гребінці; даєш їм робити з собою все, що вони

¹ Надзвичайну пригледу (англ.).

хочуть, смієшся, коли тобі наказують сміятися, плачеш, коли кажуть плакати, відкидаєш назад плечі й переконуєшся, що вже не відчуваєш власного тіла, повисаєш, мов нежива, на пасмугах світла з рефлекторів, тебе розпилюють, пересівають, бозна-що роблять з тобою! А тоді наказ: до перукаря! Уже вечір, перукаря попередили телефоном, і він чекає: коси треба відрізати, а решту пофарбувати в тіціанівський колір. І зробити перманент. Голова в тебе аж гуде, а ти знов у машину. До зубного лікаря. Питаєш, навіщо? Режисер у захваті. Завтра можна почати знімання. Лишилися ще зуби. Зубного лікаря, мабуть, стягли з ліжка. Але він привітний. Все ясно, каже, п'ять коронок. Укол, і ще один укол, і ще один, далі ти вже не рахуєш: зуби треба обпиляти, п'ять здорових зубів! Коли тобі вже здається, що минула ціла вічність і муки скінчилися, ти дізнаєшся, що це лише перший зуб, і сплячий він ще тільки на чверть. Знов ті жорна пхають тобі до рота, вони гудуть, аж голова розколюється, ти заплющуєш очі, м'язи на шиї починають сіпатись, з роззявленого рота курить жовто-білий димок, смердить горілим рогом, усе тіло заливає безмежний біль, директор картини і асистентка лікаря хапають тебе, ти вже не можеш ворухнутися, лежиш під палючим тисячотонним тягарем болю і захлинаєшся криком, якого не можеш виплюнути з себе, він навіки застряв у тебе в горлі чи в усьому всесвіті, бо куди не кинешся, де не послухаєш, — усюди біль. О третій удосвіта тебе нарешті відпускають. Знов опиняєшся в машині. Потім у ліжку. О десятій почнеться знімання. О дев'ятій ранку тобі дають сценарій. Режисер каже: «Фільм матиме великий успіх».

— А втім, вони мені подобаються, — додала Аліса, показуючи свої нові зуби, — тільки перші дні я не могла добре говорити, язик ніяк не попадав туди, куди треба, але тепер я володію ним чудово.

Альвін не приглядався до неї цього вечора і тепер не міг надивуватися. За губами здіймався білий, блискучий частокіл зубів, що полискували від найменшого поруху уст, надаючи обличчю задержуваного, сміливого виразу. Вовчиця, амазонка з дужими стегнами, з зубами, які не могли вдовольнитися звичайним пережовуванням їжі. Здавалося, що тими зубами вона мусить зробити щось прекрасне, шалене, щось таке, на що її сліпуча усмішка тільки ледь натякала. Зуби тим більше впадали в око, що її коротке волосся було гладенько зачесане. На її обличчі не було вже нічого важливішого й показнішого за зуби, вони стали такі показні, як її груди, а груди досі були в неї найпоказнішою частиною тіла. Тепер Аліса завела мову про свій ніс, який, хвалити бога, після останньої операції набув уже, мабуть, остаточної форми. Вона знов схудла, відколи почала зніматись у фільмі, ніколи ще лікування методом Шрота не давало таких наслідків, як цього разу, але їй дуже добре, вона худне тільки на животі й на заді, а груди лишаються такі ж пишні, як завжди, це її запас, який на всі часи забезпечує їй добру фігуру, бо інші частини тіла вона лікуванням може будь-коли зробити такими стрункими, що груди здаватимуться великими...

Альвіна вразило, що Аліса так вільно розмовляє про своє тіло. Але поступово він збагнув, що в її поведінці не було волі. В Аліси Дюмон блищали очі, вона неспокійно розмахувала руками, розчепірівши пальці. Видно, вона щойно випила свій наркотик, тому й була ніби в лихоманці, не могла стриматись; голос у неї здавався крикливим навіть тоді, коли вона говорила тихо. Гості навколо усміхались і пошепки обмінювалися своїми спостереженнями.

Мабуть, Аліса Дюмон сиділа б так на прилавку, аж поки перестав діяти наркотик і вона зовсім знемогла б — почала б плутати язиком, шепелявити, безтямно водити очима; але раптом до бару ввірвався ще один гурт гостей, вони перебили Алісину балачку й цим урятували її. Це була молодь, приятелі Анни Фолькман. Вони були заспані, наче після бігу, розпашілі, в розпатланому волоссі в них танули сніжинки і якийсь час блищали ще мокрими краплями. Вони просили притулку. Бенкет доведеться продовжити. Може б, Анна й Ганс обернули заручини у весілля, бо додому тепер неможливо їхати; поки вони добіжать до своїх машин, на них не лишиться сухої нитки, вони зіпсують свої костюми й самі смертельно попростуджуються. Анна й Ганс усміхалися, пані Фолькман заявила, що вона дуже вдячна негоді, бо звичайно гості так швидко прощаються і залишають невтішних господарів самих у прокурених кімнатах.

— Чудесно! — вигукнула пані Францке. — Надворі справжній потоп, будемо тут усі ночувати.

Ця думка, ніби вино, підняла настрій, гостям уже вчувалася сенсація, незвичайна розвага; цей бенкет, останній у сезоні, не швидко забудеться. Гості почали вітати Анну, ніби це їй спала така оригінальна думка, ніби вона замовила негодю, яка змусила їх залишитись. Вони питимуть скільки схочуть, більше, ніж звичайно, яка воля їм буде цієї ночі! Пані Францке вигукнула:

— Треба влаштувати гру!

— Так, але яку?

— Хай доктор Альвін привезе свою рулетку!

Всіх захопила ця ідея. Альвіна відразу обступили з усіх боків жінки, почали його гладити, він відчував їхні руки, плечі, стегна, в обличчя йому вийшло запахом різних парфумів. Жінки вимагали від нього героїського вчинку: в цю зливу побігти до машини, поїхати додому й привезти свою рулетку; він, єдиний, хто мав таку річ, міг урятувати товариство, бо що ж їм робити, поки вони, перечікуючи негодю, настільки стомляться, що позасинають на кріслах і на килимах! Ільза прошепотіла йому, щоб він негайно їхав. Альвін купив рулетку на Ільзину вимогу три роки тому, відколи громадське становище і власне марнославство змусило їх час від часу також запрошувати гостей і влаштовувати вечірки. Ільза сказала: «Коли ми щоразу триматимемо банк, то вечірки не коштуватимуть нам майже нічого, ми легко відіграємо собі всі витрати». Та Альвін наполягав на тому, щоб інколи тримав банк хтось із гостей, — хай не подумают, що тут їх обігрують. Врешті Ільза погодилася з ним. Але здебільшого гості й так програвали, бо вони ніколи не тримали банку цілий вечір, а, крім того, в Альвіна важко чи й просто неможливо було виграти. Власне, виграти в нього щастило тільки Ільзі. Вона грала високими ставками, зважувалась на будь-який ризик, бо ж ті гроші, які вона могла програти, однаково опинилися б у її чоловіка, що тримав банк. Вона єдина раз у раз вигравала і тим самим доводила гостям, що вони програють не тому, що не тримають банку, — адже вона також грає проти банку і майже завжди виграє; треба просто бути спритним, виробити собі систему і мати трохи щастя в грі. Оскільки в Альвінів бували тільки заможні гості, до прикрих випадків не доходило. Пані Альвін з великою обережністю керувала азартом гостей: нікому не дозволяла грати надто високими ставками, не допускала до того, щоб хтось програв дуже багато; коли, на її думку, чиясь втрата перевищувала міру,

гравець після закінчення гри отримував свої гроші назад; щоправда, її чоловік при цьому голосно нарікав, — адже ж він мусив брати гроші з банку. Цей жалісливий протест господаря дому, кожного разу висловлюваний тими самими фразами, тільки дедалі вправніше, давав Альвінам нагоду показати гостям свою великодушність і щедрість; коли вони нарешті прощалися з гістьми внизу, то мали вигляд добродійників. Під час гри обоє вони не переставали оповідати про величезні виграші, які в їхньому домі випали тому чи іншому гостеві. Насамперед тим, хто був тільки переїздом у Філіпсбурзі, й тим, що за цей час виїхали з міста; як послухати Альвінів, ті гості стільки виграли, що мало не пустили їх з торбами. Пані Альвін надавала величезного значення цим оповіданням, бо хотіла, щоб у філіпсбурзькому товаристві поширилась думка, що їхня рулетка — ще одна розвага, яку вони влаштували тільки для того, щоб зробити своїм гостям приємність. Зрештою, Альвіни й не думали розбагатіти з допомогою рулетки, для цього Ільза була надто розумна; з допомогою виграшів вони хотіли тільки відшкодувати витрачене на гостей. І відколи рулетка почала давати їм такі гроші, Ільза здобула славу чудової господині, бо частувала своїх гостей найкращими винами і найвишуканішими стравами.

Отож Альвін крізь бурю й сніг кинувся до своєї машини, крізь темряву й сльоту поїхав додому й привіз рулетку. Його чекав великий гурт гравців. Вони відразу оточили його — відтепер він став героєм вечора. Сесіль також сіла до грального столу.

— Mesdames, messieurs, faites votre jeu! ¹ — вигукнув Альвін, ніби досвідчений круп'є, прибрав відповідну позу, засукав рукави і звичними рухами, вправно націлившись, повкидав жетони на відповідні поля, майже не користуючись лопаткою, яку він грайливо двома пальцями пересував по столі. — Вам transversale? ² Гаразд! Хотите pleine? ³ Прошу pleine! Finale ⁴. 4/7? Будь ласка! Один до трьох чи один до чотирьох? До трьох? Хай буде один до трьох! — Він одним духом пояснив новачкові, відповідаючи на його питання: — Manque ⁵ — це поля від першого до вісімнадцятого; passe ⁶ від дев'ятнадцятого до тридцять шостого; cheval ⁷, прошу сюди, отак mesdames et messieurs, alors, faites votre jeu! ⁸ — І, готуючи круг і кульку, ще вигукнув: — Rien ne va plus! ⁹

Усі навколо затамували віддих, лише кулька знадливо вистукувала своє соло.

Такого великого товариства, такого веселого й готового на ризик, Альвін ще ніколи не збирав біля своєї рулетки. Мабуть, це взагалі був найкращий його вечір, відколи він відчув себе повноправним членом філіпсбурзького вищого кола. З того часу, як у нього завелися гроші, доктор Альвін щороку їздив з дружиною до Гомбурзьких купалень, у Травемюнде, а раз навіть провів свою відпустку у Монте-Карло. Самі вони ніколи не грали на великі суми, але цілими днями стежили за червоно-білими серіями, робили нотатки і намагалися справити враження запальних гравців, які мають певну систему і тільки чекають нагоди, щоб почати великий плановий штурм банку. Гра додавала Альвінові

¹ Пані, панове, називайте свої ставки! (Франц.)

² Половину (Франц.).

³ Цілу (Франц.).

⁴ Кінцеву (Франц.).

⁵ Недобір (Франц.); у грі в рулетку — означення полів, на які випадає менший виграш.

⁶ Перебір (Франц.); означення полів, на які випадає більший виграш.

⁷ Кінь (Франц.).

⁸ Пані й панове, нумо ж, називайте свої ставки! (Франц.).

⁹ Ніщо більше нас не затримує! (Франц.).

самовпевненості, переносила його в блискуче товариство, він почував себе оточеним Гарсіями і Кортіковими, хоч, якби він тверезіше приглянувся до тих, хто грав поряд з ним, помітив би, що більшість їх — вже не охоплені азартом барони, що серед них немає ні Достоевського, ні Кортікова, ні Гарсії і що взагалі в них мало сліпого запалу, а більше дрібноміщанського розрахунку на легкі гроші. Але його вражав вираз обличчя тих небагатьох гравців, яким щастить у рулетці, тих добродіїв, що спокійнісінько простягають круп'є свої гроші і рішучим голосом, без найменшого вагання, ставлять на два чи три номери, наче вони цілком певні свого щастя, наче володіють таємницею, що береже їх від ризику. Вони засновують поле магічними лініями, керують цифрами, підпорядковують кульку своїй волі і майже байдуже, ніби так і повинно бути, забирають виграші. Тільки той, хто сидить поряд з ними, помічає, що кров у жилах на шиї в них пульсує трохи швидше, ніж звичайно в людей такого віку і такої комплекції. Альвін навчився при гральному столі опановувати своє обличчя, стримувати руки і, хоч кров бурхає в жилах від напруження, вдавати з себе людину, яку всі ці речі не обходять.

3

До самого досвітку товариство вирувало біля Альвінової рулетки. Кожен намагався прибрати байдужу міну. Але часом, як котромусь із гостей здавалося, що він виграв «plein», а проте Альвінові доводилося пояснювати йому, що, на жаль, випав номер поряд (Ільза теж підтверджувала це, трохи схвильованіше, ніж того вимагала ділова атмосфера при гральному столі), — часом у такі хвилини вибухала сердита суперечка, яку Альвінові щастило втихомирювати тільки одним способом: він применшував причину суперечки і спритно нагадував, що вони тут усі свої і, зрештою, грають не для нікчемних грошей, а для розваги. Потім він швидко закликав робити нові ставки, знов пускав колесо, і кулька бігала по колу ще швидше, бо він знав, що біля рулетки немає нічого гіршого, як спиняти гру і вдаватися в дискусію. Кулька має котитися, щастя має бути в дорозі, бо порожнеча, яку випромінює бездіяльна рулетка, діє гнітюче на гравців. А непохитний авторитет, який затикає рота кожному протестові і який при справжньому гральному столі просто випромінює з себе керівник гри, що королює на високому стільці мало не з пасторською гідністю, носить бездоганний фрак і надає своїм завченням, майже автоматичним рухам значущості й ваги, — такий авторитет Альвін мусив здобувати собі розумом, усміхом і великодушністю; йому треба було поводитись так, ніби він взагалі байдужий до гри, ніби він бере в ній участь тільки з ввічливості, щоб зробити приємність філіпсбурзькому товариству, яке він так високо цінує.

Переконавшись, що гості захопилися грою, що голоси гравців, коли вони оголошують свої ставки, вже тремтять з хвилювання, ніби їм бракує повітря, ніби їх ось-ось зрадять голосові зв'язки, Альвін почав час від часу пропонувати, щоб вони припинили гру, — справді вже досить, можна ж ще трохи погомоніти, адже вони прийшли на заручини, а не цілу ніч грати в рулетку, а крім того, йому не дуже приємно, що

дехто робить надто великі ставки, він просить їх бути трохи розважнішими, бо, дбаючи про добро товариства, боїться, щоб когось не спіткав великий програш. Кажучи так, Альвін, звичайно, ні на мить не спиняв кульку, не переставав сплачувати виграші й приймати нові ставки, до того ж його слова щоразу викликали такий бурхливий протест, що він, усміхаючись, негайно скорявся бажанню гравців і, здвигаючи плечима й нанизуючи свої звичайні фрази, далі виконував обов'язки круп'є.

Коли вже щасливі виграли досить і помітили, що щастя почало від них відвертатися, і коли набагато численніші невдахи вже три або й чотири рази відступали, а потім знов бралися за жетони, сподіваючись обдурити свою лиху долю, гості більшістю голосів вирішили закінчити гру. Тільки Гаррі Бюзген був проти. Він програв найбільше, та й випив, мабуть, більше за інших, і тепер сидів за столом, злісно блимаючи почервонілими очима. Всі вже попідводились, лише Альвін пакував біля столу свою рулетку і старанно вкладав жетони за їхньою вартістю й кольорами. Бюзген лаявся, мов стара баба, з якої хлопчачки покепкували. Нарешті до нього підійшов Кнут Релов і забрав його з собою. Кінець кінцем, Бюзген найбагатший кавалер у Філіпсбурзі, а виставляє себе на сміх, скиглить за якимось дріб'язком.

— Але ж я хочу виграти! — плаксиво вигукнув Бюзген, і на очах у нього справді виступили сльози.

— Виграєш іншим разом, — втішив його Релов і підморгнув Альвінові.

— Ніколи я не виграю, ну ніколи, — жалівся Бюзген.

— Зате тобі в коханні щастить, як нікому, — глузливо сказав Релов і поцілував Бюзгена в чоло.

Той глянув на Релова й поклав свою квадратну голову на шовкову, сріблясту вилогу його смокінга, сьогодні витриманого у святкових, фіолетових барвах. Обнімаючись, вони вийшли з кімнати. Альвін подався за ними. Він зрадів, побачивши, що більшість гостей уже роз'їхалась. У вестибюлі стояли ще тільки заручені, Сесіль, Клод та Ільза. Альвін відразу збагнув, що Сесіль хоче їхати з Бюзгеном. Він стиха звернув її увагу на стан Бюзгена і запропонував сісти в його машину.

— Може, ви, пане Релов, відвезете цих добродіїв додому, — голосно мовив Альвін, показуючи на Бюзгена й Клода. — В такому стані Бюзгенові не треба сідати за кермо.

Потім він попрощався з зарученими. Хай не гніваються на нього за рулетку, гості просто змусили його поїхати по неї, чи пан Бойман хоч щось виграв, ні, ну, то зате йому щастить у коханні, а Анна, от бачите, та ще й так багато, це добра компенсація за програш пана Боймана, запорука, що з них буде ідеальне подружжя, сподіваємося, що недалеко й до шлюбу, так, молодими вони одружуються, справді немає нічого кращого, ніж подружнє життя, ну, то всього їм найкращого і прохання передати найщиріші вітання шановним батькам, що, господині стало недобре, ага, тому вона так рано зникла, а ми дивувалися, бо звичайно вона ніколи не залишає перша товариство, коли так, то бажано їй швидко видужати...

Релов попрощався набагато швидше і разом з Клодом затяг Бюзгена в машину. Таким чином, Альвін з дружиною лишилися останніми гістьми. Сесіль чекала біля дверей, поки Ільза Альвін скінчить проща-

тися. А в тієї, здавалося, був невичерпний запас прощальних слів. Колись вона сказала своєму чоловікові, що саме прощання дає те враження, яке ти хочеш справити на господарів, три доречні фрази під час прощання можуть мати більший наслідок, ніж чемна, люб'язна поведінка протягом цілого вечора.

Йдучи до машини, Ільза пошепки спитала:

— Скільки?

— Та постривай! — просичав Альвін.

Ільза притулилася до нього й знов прошепотіла:

— Ну скажи, скільки?

— Близько ста вісімдесяти,— відповів він так само пошепки і, не переводячи духу, звернувся до Сесіль:— Думаю, що й вас гра трохи розважила, Сесіль?

— Так, розважила, було дуже цікаво,— відповіла Сесіль, дивлячись кудись повз нього.

Альвін вчасно кинувся до машини, щоб посадити Сесіль. Поки він оббіг навколо машини, щоб відчинити їй, Ільза чекала біля передніх дверцят. Посадовивши Сесіль ззаду, він був уже й сам сів за кермо, але Ільза не дала йому обминути себе. Потім, уже відкинувшись на спинку сидіння, вона сказала:

— Чоловікові завжди треба нагадувати, що його дружина також жінка.

Альвінові стало ніяково. І взагалі, що йому дав цей вечір, уся ця ніч! Стільки всяких можливостей пішло нанівець, залишилась сама Ільза. Чому він не відвіз додому спершу її, а потім Сесіль? Ох, Сесіль! Якби вона знала! Йому хотілося плакати. Звичайно, вечір минув для нього успішно. Ніколи ще йому не приділяли стільки уваги, як сьогодні. Врешті, він, можна сказати, завоював філіпсбурзьке товариство. Але що з того, коли він тепер мусить їхати додому. Де він виліє свою радість? Він був пожвавлений, збуджений грою, тими очима, що дивилися на нього протягом ночі. Оце б натиснути на педаль газу, щоб мотор аж заревів, засигналізувати голосно, помчати щодуху, піти до бару, з Сесіль, так, із Сесіль, вона тепер вільна, її можна здобути. Бенрата немає, він її залишив, в неї сіпається рот, мабуть, дійшла до краю, нерви розшарпані, вважає себе винною в тому самогубстві, її треба заспокоїти, треба допомогти їй, так, допомогти не з якихось там еґотистичних міркувань, просто не можна допустити, щоб така жінка пропала, а коли він не візьметься за неї, то хтозна, в які руки вона попаде, цього не можна допустити, нізащо.

Ільза оповідала про свої спостереження під час гри. Сесіль за всю дорогу не сказала жодного слова. Вона сиділа рівно, мов свічка, втупивши очі в дощ, що виблискував у світлі фар і летів майже паралельно дорозі, бив у скло, ніби з темної пащі виривався потік блискучих, як промені, водяних стріл і влучав у машину. Альвін залюбки присвятив би Сесіль цю їзду, це змагання з водяними стрілами, він робив кожен порух з думкою про неї, але хотів би ще й сказати їй про це, нехай би знала. Тому він шукав у дзеркальці її погляду. Надаремне. Вона сиділа, мов кам'яна, й дивилася кудись поперед себе. Повз нього.

Тим часом Ільза розвивала свою теорію. Мовляв, вона могла б кожному сказати, чи він виграє, чи програє. Це залежить від вдачі людини, а не від примхи так званого щастя. Наприклад, Бюзген, той

редактор-самодур, то сентиментальне одоробло, мусить програвати, бо він нещасний, з роздвоєною душею чоловік, марнославний, ласий до влади, але насправді м'який і нерозважний. Так само й Бойман неодмінно програє, бо він мрійник, що хоче в грі домогтись того, чого йому не дає дійсність, а от Анна, реалістка з непомильним інстинктом, якраз виграє.

Так вона перетерла на зубах усе філіпсбурзьке товариство. Маутузіус, певна річ, виграв.

— Це може нам знадобитися,— шепнула вона чоловікові.

Дюмон, особа неврівноважена, звичайно, програла, чи не більше навіть за Бюзгена. Так, у грі все залежить не тільки від випадку, в ній виявляється особиста доля кожного гравця. Кому щастить у грі, тому щастить і в житті,— така була її теза, яку вона переможно проголошувала перед ними. Звичайно, цю теорію треба застосовувати в кожному випадку інакше. Вигравати — означає вміти бути щасливим, бо для цього потрібне не тільки щастя, а й особливий хист. Тому Ільза дуже здивувалася, що пані Францке сьогодні виграла, бо, властиво, вона не повинна була виграти, та роз'їдена марнославством особа не має ніякісінького хисту бути щасливою, а все ж виграла, це виняток, що підтверджує правило.

Альвін не перебивав дружину, хай собі говорить. Усі його думки кружляли навколо Сесіль. Він запитав, дивлячись на неї в дзеркальце, чи не хоче вона часом закурити. Сесіль відмовилась, не відводячи очей від потоків дощу, що налітали на машину. Що ж йому робити, щоб привернути увагу цієї жінки? Якби не було Ільзи! Треба їхати швидше, ще швидше, побачимо, чи вона відчує швидкість, чи хоч трохи налякається! Він уміє вести машину, як ніхто. О, тепер вона вже тримається, навіть ухопилася за спинку його сидіння, треба додати ще трохи газу, а тоді обережно притулитися спиною до її руки, отак, ось її пальці, але чому вона відняла руку, треба пересунутись за нею, тепер уже немає відступу, вона повинна знати, що з ним робиться, коли ж вона його відштовхне, то хай, її право, він не повіситься через це, є й інші жінки, але він хоче нарешті мати певність...

Сесіль зойкнула. Альвін відірвав погляд від дзеркальця, на якусь частку секунди побачив ще світло, що було йому в очі, потім відчув два різкі удари.

Він утримався на бруківці, машина ще їхала, а позад неї жалісно волав до неба якийсь мотор невеликої потужності, ніби співали мільйони комарів, малий моторолер, мабуть, перекинувся, але він не винен, не винен, не винен!

— Та спиніть же, спиніть нарешті! — крикнула Сесіль йому у вухо.

Йому не залишилося нічого іншого, як спинитись. Тепер виття мотора здалося їм ще жахливішим. Водій, широко розкинувши руки, нерухомо лежав долілиць на вулиці, за два кроки від них. Видно, падаючи, він мимоволі крутнув ручку на повний газ. Сесіль і Альвін майже водночас підступили до нього. Сесіль хотіла перевернути його, та Альвін гукнув:

— Ради бога, не чіпайте його, поки не з'явиться поліція, все треба лишити так, як є, не можна нічого міняти, поліція мусить провести слідство, ви ж бачили, як він на нас наскочив, ви будете свідком.

Сесіль перебила його і покликала на допомогу — раз, другий, тре-

тій. Потім гукнула Альвінові, щоб він нарешті вимкнув мотор, хай не вие, і знов почала кликати на допомогу. У будинках обабіч вулиці спалахнуло світло, повибігали люди, якийсь чоловік відразу схилився над потерпілим і перевернув його, не слухаючи Альвіна.

— Та він же може задихнутися! — крикнув чоловік.

Одна жінка привела лікаря, Сесіль стала навколішки біля пораненого, Альвін також нахилився до нього; Ільза заглянула в обличчя потерпілого, взяла його за руку, байдуже піднявши її з бруківки, ніби якусь річ, і мовила:

— Зовсім п'яний.

— Ага! — вигукнув Альвін, зірвався на ноги й закричав, намагаючись заглушити ревіння мотора; та саме тієї миті мотор затих, тож Альвінів крик пролунав надто голосно й моторошно: — Він п'яний! П'яний як чіп! І в такому стані гасає по вулиці! Його треба замкнути, посадити за ґрати...

Люди навколо не дали йому горлати далі. У своєму збудженні він навіть не помітив, що мотор уже не реє. Спершу слід подумати про допомогу. Альвін знов глянув на простацьке обличчя потерпілого. Його застигли очі крізь щілинки між повіками нерухомо дивилися вгору. Під носом утворився темний струмочок. Хтось присвітив ліхтариком: губи були розбиті, все обличчя потовчене. Хвилинку! Альвін витяг з кишені в непритомного пляшку. Ага, алкоголь, горілка, звичайна горілка, гідке дешеве пійло, будь ласка, хай усі понюхають, цей тип п'яний, Альвін не винен, адже всі бачать, що той сам утелюжився, бо геть п'яний...

Хтось сказав, що пораненого треба відвезти Альвіновою машиною до лікарні. Альвін запротестував. Спершу хай прибуде поліція! В нього чисте сумління. Він нічого не чіпав. Спочатку треба все записати в протокол. Він адвокат і знає порядок. Та ось з'явився лікар і наказав негайно везти пораненого до лікарні. Місце, де він лежав, позначили крейдою. Ільза шепнула Альвінові, щоб він не опирався. Альвін підігнав машину, не перестаючи лаяти п'яного, і хоч відчував, що це негарно, думав про те, що той тип замастить йому ще й машину. Він відганяв від себе цю думку, та вона весь час верталася до нього, поки двоє чоловіків під наглядом лікаря вмоцували пораненого в машині. Лікар сказав, що стан його дуже тяжкий. Коли Альвін відповів, що він сам винен, лікар зауважив, що в таку хвилину соромно торгуватися, хто винен, бо випадок може скінчитися смертю пораненого. Альвін відчув, як у голову йому шугнула кров, і схопився за машину, щоб не впасти. Що цей лікар каже, що поранений може померти? Цей пияк, що своїм моторолером перегородив йому дорогу? Ото була б халепа, суд, повідомлення в газетах, це могло б довести його до краху, бо завжди щось до тебе причепиться, ніколи вину не скинуть лише на одного, хоча б через страхування, а як він тоді, на порозі своєї політичної кар'єри, здобуде виборців? Політичні супротивники назвуть його вбивцею, політик повинен мати незаплямоване ім'я, особливо спочатку, а тут на тобі, така біда!

Альвін відчув, як у ньому зростає лють на цього п'яного. Він дивився в дзеркальце, на Сесіль, але ж не звернув з правого боку вулиці, чи, може, звернув? Він їхав швидко, це правда. Чи Сесіль помітила, що він весь час дивився в дзеркальце? А як помітила і її покличуть у свідки, чи вона скаже про це? Ну так, він пробував утягти її в розмову,

але вона жодного разу не глянула на нього. Отже, й нічого не помітила! З лікарні Альвін знов повернувся на місце катастрофи. Прибула поліція і склала протокол. Альвін заявив: він їхав правим боком з середньою швидкістю, раптом на нього з другого боку хитнулося світло, він хотів обминути його і майже обминув, але лівим боком машини таки зачепив за моторолер, особливо заднім крилом, через що той, мабуть, і впав. Якби Альвін не зберіг самовладання і не звернув праворуч, то можна собі уявити, що сталося б з п'яним. На питання, чи він здалеку помітив, що з другого боку вулиці хтось їде, Альвін відповів: «Так». Після цього «так» він пошукав погляду Сесіль. Вона стояла поряд і дивилася на бруківку, де водотривкою крейдою був обведений силует потерпілого, так чітко, що видно було навіть розкинені руки.

Перше ніж посадовити Сесіль та Ільзу назад у машину, Альвін застелив замашчені кров'ю сидіння двома пледками. Він завжди возив у машині ті пледи. Коли Ільза здивовано спитала, навіщо вони, Альвін збентежено відповів, що ніколи не знаєш, чи не знадобиться десь така річ. І ось маєш, таки знадобилися. Тепер він сердився, що не застелив сидінь перед тим, як у машину занесли пораненого. Але той лікар налякав його. Сесіль майже нечутно попрощалася перед своїм будинком. Коли Ільза й Альвін лягли п'яного, вона не озвалася ні словом. Альвін мало не плакав. Він знов і знов починав говорити про цей випадок, підігрівав у собі лють і обурення, щоб позбутися незрозумілого, гнітючого почуття, яке охопило його, коли він глянув на потерпілого, почуття безсилля, яке налягало на нього дедалі дужче і від якого на очах виступали сльози. Доїхавши додому, він заявив, що однаково не засне, то нехай Ільза сама йде нагору. Та тільки після того, як він брутально крикнув їй, що не найнявся їй у служники (безглузді слова, але нічого кращого йому не спало на думку, а він тепер просто не міг зайти з нею до будинку, ніби нічого не сталося, не міг слухати її тверезих міркувань, нашпигованих мудрістю, вони його нітрохи не втішали), тільки як він майже силоміць випхнув її з машини, вона пішла (все ж таки не втримавшись від зауваження, що він поводить як дитина).

Альвін подався до нічного клубу «Себастьян». Він їхав поволі. «Я не винен, як мені не плакати, чому Ільза не розуміє, тепер я можу ридати, бо ніхто мене не бачить, той йолоп, той ідіот на моторолері, п'яний як чіп, ох, яка ж підлість, дядько Альфонс теж має такий моторолер, але він не п'є і не їздить о третій годині ночі під дощем, хіба це транспорт, треба заборонити тим кузькам плутатись серед вуличного руху, коли він помре, я пропав, я вже ніколи не вилізу з цієї халепи, ніколи, може, Ільза захоче розлучитися, про мене, вона вже мені не потрібна, я поїду світ за очі, десь в інше місто, втішатимуся життям, хай йому чорт, тому марнославству, і де той йолоп узявся на мою голову, коли нап'ється водій машини, то не перекинеться, бо має чотири колеса, навіть як наскочить на мур, то не обов'язково вб'ється, але на такому нікчемному моторолері, на велосипеді з комариною силою, кожен упаде, тільки-но торкнеш його, це так, бідному все вітер в очі віє, завжди він програє, такі, як ми, хіба що машину поб'ють, а бідний загине, як він хрипів, носом ішла кров, пирхав, ніби йому хто голову занури в воду, дурний, аж світиться, гарно йому, бідоласі, прислужилася горілка, всі чули її, а от гроші, які виграв елегантний

добродій і які запаморочили йому голову, тих грошей не чуто, і ніхто не може посвідчити, що він дивився на Сесіль, прошу, нехай хтось доведе мені, що я не стежив за дорогою перед собою, хотів би я побачити такого, ох, Сесіль, вона знає, але не скаже, в неї сіпався кутик рота, коли вона дивилася на збитого, тепер вона не захоче мене знати, і все через того мерзенного ідіота, через того п'яницю на моторолері».

Альвін не спинився перед «Себастьяном». Він не міг зайти туди з заплаканими очима. До Вери. Звичайно, до Вери. Він витяг ключа від її квартири з планшета в машині, де лежали карти, поставив машину в бічній вулиці й побіг під мурами крізь дощ, що ніяк не вщухав.

Засапавшись, він вибрався нагору, де Вера зустріла його ласкавіше, ніж будь-коли, бо думала, що він нарешті порвав з домом і перебрався до неї назавжди. Але він прийшов виплакати в неї, а ще — щоб вона його втішила. І вона плакала разом з ним і втішала його цілий ранок.

Коли Альвін, поголившись у перукаря, вернувся додому, Ільза сказала, що саме дзвонили з лікарні: водій моторолера помер.

Альвін цілий день просидів удома, втупившись у вікно. Ільза раз у раз пробувала поговорити з ним, наполягала, щоб він зробив такий опис випадку, до якого не можна було б прискіпатись, бо з поліції телефонували, що найближчими днями йому доведеться з'явитись туди, вони мусять скласти остаточний протокол, і до цього треба приготуватися, казала Ільза, а то ще будуть якісь неприємності, він же адвокат і не може допустити, щоб на нього впала бодай найменша пляма, нехай хоч на мить подумає про свою політичну кар'єру, про вибори до ландтагу, все тепер залежить від того, як він діятиме, чи досить швидко й розважно, чи виставить цей випадок у такому світлі, як треба. Альвін відповідав, що його тепер ці справи не цікавлять. Він дивиться на дощ за вікном. І на чорні дерева. Їхнє гілля, давно вже голе, все ще вперто шарпав вітер.

ІСПИТОВИЙ ТЕРМІН

I

Пані Фербер грозила Клафові, що негайно викине його з помешкання, але він лишився непохитний: сказав, що сам прибиратиме в себе, просто заборонив пані Фербер переступати поріг своєї кімнати, поки він платить їй; ані загроза виселення, ані нахвалання, що вона негайно поговорить з своїм чоловіком, а той уже знайде, як за нього взятися, ані натяк, що вона зв'язана з поліцією, не справили на Клафа ніякого враження; а що то за пожилиць, якщо їй не можна заходити до його кімнати, нишпорити в його паперах, фотографіях, у його книжках і в одязі, якщо вона не має звідки нічого про нього довідатись, навіть тоді взагалі пожилиць, можна за ті самі гроші здати кімнату під комору чи склад! А як моторошно жити в одному будинку з людиною, що не озивається до тебе ні словом!

І всі побоювання пані Фербер, про які вона розповідала кожному,

хто лише хотів її слухати, підтвердились, дійсність навіть перевершила їх. Бо ким же виявився той пан Клаф? Самогубцею. Атож. Ще не зовсім скінчилася зима, ще дощ ішов упереміш із снігом, коли пан Бойман, найкращий з усіх пожильців, отримав від пана Клафа листа, в якому той пропонував йому, щоб він зробив, що сам захоче, з паперами й книжками, які після нього залишаться, а більше в нього нічого не було. Коли цей лист дійде до нього, він, Клаф, з усім уже покінчить. Нехай пан Бойман, до якого він звертається як до єдиного свого знайомого, підійметься до кімнати, коли вже вивезуть його, Клафові, останки. Бойман повідомив пані Фербер про те, що сталося, але не зважився піти туди разом з нею. Прибула машина й забрала Клафа. Бойман звелів перенести всі папери й книжки до своєї кімнати. Пані Фербер відпросилася на три дні в поліційному відділку, щоб ґрунтовно прибрати кімнату.

Книжки — а їх було чимало — Бойман дбайливо склав у кутку. Тоді вийняв з великого конверта три оправлені в ледерин зошити, нерозбірливо списані дрібними, кривими літерами; той, хто їх писав, мабуть, низько нахилився над папером, і читачеві також доводилося нахилятися.

Останній за датою зошит мав заголовок: «Іспитовий термін». Ганс розгорнув його, але, перше ніж узятись за читання, підійшов до дверей і поспробував, чи вони замкнені.

«Я став портьє у філіпсбурзькому міському театрі. Мій шеф — головний адміністратор театру доктор Йозеф Маутузіус. Мене найнято на один сезон. На пробу, сказав мій шеф. Коли я проводжу якогось відомого митця до кабінету шефа, він вітає прибулого словами, що чекав цієї хвилини багато років, відтоді, коли вперше почув про великого майстра. Мій шеф каже: «маестро». Він простягає назустріч руки, правою вітається з великим актором, а лівою ласкаво обіймає його. Водночас він не забуває й про своє обличчя: декорує його аж по самі вуха променистим захватом. Мені здається, що вдома він тренує і вуха, щоб у майбутньому й ними радісно махати на привітання. Певні успіхи в цьому напрямку я помітив недавно, коли мені дозволили привести в його обійми голову однієї християнської партії. Між іншим, той голова — мабуть, духовний родич мого шефа (див. «Будова тіла й характер»).

Мені, звичайно, дали докладні вказівки, кому з гостей я повинен тільки назвати крізь віконце номер відповідного кабінету, а кого сам повести нагору. Я не люблю залишати своєї кімнати, що міститься біля службового входу, бо не знаю, про що говорити з тими засапаними добродіями дорогою до кабінету мого шефа. В цьому велетенському будинку немає ліфта. Його збудував сто років тому марнославний князь Філіпсбурзький. Справді, Філіпсбурзькі — давній рід, але навіть Наполєон не зробив із них королів. У театрі ще й досі існує стара ложка для живих нащадків того роду. Двічі чи тричі на рік там з'являються тендітні, дрібні створіння. Здебільшого, це старі дівки, що вже ледь ходять і можуть ще сяк-так сліdkувати за дією на сцені з допомогою слухових апаратів і біноклів.

То що я маю розповідати ошатним добродіям, ведучи їх безко-нечно довгими сходами нагору? І чи вони взагалі чекають, щоб я щось

сказав? Для банального зауваження дорога надто довга, бо таке зауваження не вимагає відповіді, отже, ним не можна почати розмови; крім того, я мушу остерігатися, щоб не знудити блискуче панство своїми непотрібними словами чи, не дай боже, не набриднути йому. А щоб підготувати ґрунт для справжньої розмови, дорога надто коротка. Хтозна, може, дехто з тих добродіїв, увійшовши до кабінету мого шефа, не може стриматись, щоб не полати мене. На жаль, з часом я надто добре пізнав свого шефа, щоб не зрозуміти, як йому подобається все сказане проти мене. Не думайте, що я переоцінюю себе, що головному адміністраторові просто ніколи сушити собі голову якимось порт'є біля службового входу; не кажіть, що адміністратор має зовсім інші справи! Може, й має, я не знаю, але відкладає їх надалі. Я для нього важливіший. Зрештою, я єдиний працівник у всьому театрі, найнятий почасти проти його волі. Він був проти мене, бо я ще не мав тридцяти років і втратив ліву ногу тільки внаслідок нещасного випадку. Головного адміністратора дуже влаштовує, що його порт'є має тільки одну ногу, але він волів би, щоб її відірвала граната, а ще й коли б у місцевості з гучною назвою, як от Сталінград, Тобрук чи Нарвік; мабуть, він задовольнився б і Одесою чи Дюнкерком, але я міг назвати тільки трамвайну зупинку на Бебельштрассе (ще й Бебельштрассе!), і скалічила мене не могутня граната, а старий трамвайний вагон. Може, мені треба було спробувати довести панові Маутузіусу, що якби не війна, той вагон давно був би знятий з колії і так далі, отже, я також своєрідна жертва війни, бо гальма були надто старі й не спрацювали!

Я не здатен на такі докази. Я радий, що то була не граната, а трамвай, обережний старий трамвай, який проїхав по моєму коліні дуже поволі, ніби хотів мене пожаліти. Шеф не може мені цього вибачити. Він вимагає від своїх службовців не такого минулого. Недарма він носить протягом цілого року високі шнуровані чорні черевики і майже щодня проказує: «Німеччина — серце Європи». Батьківщина починається біля письмового столу, каже він і перебирає червоними, аж синіми руками золотий годинниковий ланцюжок, що висить у нього впоперек живота. Ті його руки часто луцаться, а тому зверху всі в білих цятках.

Я не можу сказати шефові, що я про нього думаю. А я про нього думаю часто, коли сиджу в кімнатці порт'є і чекаю на відвідувачів. Я боягуз. Так, боягуз. Не траба лякатися цього слова. Шість літер на папері. Я боягуз. Я нікому не кажу того, що думаю. Ногу мені відрізав якийсь нікчемний трамвай, тому мій шеф теж вважає мене боягузом. Та коли б він дізнався, який я насправді боягуз, — та ні, він, мабуть, не зрозумів би цього, — але коли б дізнався, то викинув би мене з театру власними руками. Не заздрю я раді робітників і службовців, якби вона захотіла оборонити мене! Але вона й не захотіла б. Вона знає, чим зобов'язана шефові. Може, мої бажання дитячі, але я змагаю від них, мені кортить серед білого дня залишити свою комірчину, вдертися до шефового кабінету і сказати, нарешті, відвідувачеві, який саме зручно вмотивувався в кріслі, всю правду про цю установу. І хоч гість відразу запротестував би, не захотів би ані хвилини слухати про такі речі, але в глибині серця він до кінця свого життя згадував би ту мить, коли раптом зустрівся з правдою. Чи це така правда? Напевне, ні. Я не люблю свого шефа. А яке це має відношен-

ня до правди? Той, хто ненавидить, дуже далекий від правди. Будь ласка, звучить, як цитата.

Гільдегард спить. Вона не може збагнути, чого я сиджу за столом. Поки вона не заснула, то все поглядала на мене з ліжка. Я взяв олівець і вдав, ніби записую щось важливе. Але я тільки виводив слова (я не хотів більше говорити, знов брехати, щоб захиститися від неї). Я виводив: «Мокра вулиця, чорне небо, боязко блимають світлофори, будівельний майданчик, ніч, у квартирах усе, як звичайно, люди давно чужі одне одному, але й далі живуть разом, а контролер з газової контори вважає їх за родину, комарі гинуть через людей, люди гинуть через комарів, статистикою доведено...»

Дякувати богу, що вона вже спить. Вона любить довгі розмови. Вона читає добрі книжки і вірить, що свято буває кожної пори року. І що можна ділитися з кимось тим, що в тебе на серці. Вона не знає, що я їй ніколи не кажу того, що думаю. Бо якби сказав, наше подружжя розпалося б. Я не контролер з газової контори. Він дивиться на лічильник і заявляє: «Ця родина живе в злагоді». «Статистикою доведено». Коли ми розмовляємо, то вмикаємо приймач на повний голос. Фербери не мали грошей, щоб збудувати грубіші стіни. Найкраще, коли ввімкнеш музику. А тільки-но почнеться розмова, в мене колотиться серце. Сьогодні ми настроїли радіо на Рим. І під чудовою заслоною італійської мови перекинулись кількома словами. Та раптом її мелодійний плін розпанахало: Молотов, Ейзенхауер, Тіто, Джон Фостер Даллєс. Не допомагає вже й італійська мова. Я не можу лежати поряд з Гільдегард, коли такі імена вриваються до кімнати.

«Про що ви думали цієї хвилини, га? Ви можете мені сказати?»

З цими словами шеф повернув тулуб на сто вісімдесят градусів, широко розтяг своє обличчя і розчепірів пальці в десяти різних напрямках. Це він уміє. Я міркував, який висновок треба зробити з його поведінки: чи йому справді важливо дізнатися, чому я не почув телефонного дзвінка, чи він тільки використовує нагоду випробувати свою міміку, яку найближчим часом застосує для вагомшої мети. Я спинився на тому, що це тільки випробування гвалтовних жестів та міміки, і усміхнувся. Мій усміх він міг використати як бажаний привід для дальшої демонстрації свого обурення; я став ніби його партнером для тренування, боксерською грушею. А що він робив? Тренувався далі. Губи в нього виверталися, ніби він блював. Наче корова тєлється, подумав я. Його плечі піднялися вгору, вже майже вище голови, скоро вони мали, гупнувши, зіткнутись над проділом; водночас обличчя розтяглося ще ширше, вуха помандрували назад, чи й вони зійдуться на потилиці?

Я насилу стримався, щоб не заплескати в долоні.

Те, що я побачив шефа наскрізь, могло б його неабияк розлютити. Він і так був сердитий. Це видно було з того, як почервоніли в нього очі. Невже ця жестикуляція так його захопила, що в нього відповідно змінився й настрій? Навряд, віртуоз такого рівня повинен тренуватися, не піддаючись почуттям.

Я вирішив вийти з кабінету. Шеф так розпалився, що йому вже не потрібні були глядачі. Перед тим як зачинити двері, я нєсміливо показав йому на дзеркало. Мабуть, він мене не так зрозумів. Я ще чув його вереск, коли, обережно ступаючи, зійшов уже до кімнати портєє. Я міркував, що б я робив, якби з'явився хтось із старанню виголених добродіїв і захотів поговорити з шефом.

Але, дякувати богу, того дня приходили тільки актори спитати, чи немає для них листів, або залишити свої листи, щоб я їх відіслав. Якась дама передала квіти для головного режисера. На жаль, мені заборонено не приймати таких подарунків, хоч я знаю, що всі люди заслужують на квіти, крім головного режисера. Тому я взяв квіти, поклав їх на підвіконня, став так, ніби хотів виглянути надвір, і трохи пом'яв квітки й листя. Більше я не міг нічого зробити. О шостій мене змінив багато старший за мене колега Біркель (який, нібито, втратив свою ногу під Верденом). Він побачив на підвіконні квіти, похитав головою і поставив їх у вазу, наливши потім у неї води.

Учора знову почався наступ в Індокитаї. Ті, звичайно, боронилися. Звичайно. Такі речі, звичайно, не відбуваються без жертв. Звичайно. Мій шеф каже: «Німеччина — серце Європи». Індокитай — серце... чие? Моє серце. І Корея моє серце. І всі солдатські ноги топчуть моє... ну так, топчуться по моєму серцю. Чи не сказати про це шефові, коли він питає, що я думаю про політичне становище? Я вдаю, ніби справді є якесь політичне становище, а потім заявляю, що не розуміюся на ньому. Але я знаю, що немає ніякого політичного становища. Є тільки наше становище, досить нестерпне всесвітнє становище. Якби я в щось вірив. Наприклад, у бога. Та як мені уявити собі бога? А для того, щоб сліпо вірити в щось, я надто... надто...

«Завтра шеф читає доповідь у броварні, — сказав сьогодні пан Біркель, коли заступив мене на службі. — Ви ж, напевне, туди не підете, правда? — Він широко всміхнувся. Мабуть, у нього були б красивіші очі, коли б їх не спотворювали грубі окуляри. — Вам і не треба, — сказав він. — Ви самі все знаєте».

«Ох, пане Біркель», — мовив я і здвигнув плечима.

Пан Біркель належить до тієї самої партії, що й шеф.

«Шеф тепер став членом крайового комітету», — сказав він. А яке це має значення при розподілі штатних посад, мабуть, не треба мені пояснювати. Художній керівник театру — соціаліст, отже, і з цього боку можна нічого не боятися.

Пан Біркель потер свої товсті руки, натяг нарукавники й почав читати записи телефонних дзвінків, які я зробив під час свого чергування. Читаючи, він трохи навскіс відставив голову від аркуша і кілька разів осудливо глянув на мене поверх окулярів.

«Що це має означати?»

Я схилився над аркушем і почав читати рядок, на який він ткнув пальцем: «Мімі має подзвонити Кінгові, гм».

«Хто така Мімі? Хто такий Кінг? Що означає «гм»? — запитав пан Біркель і грізно наморщив лоба.

Він, звичайно, дуже добре знав, що нашу виконавицю ролей жінок з вищого світу звуть Мімі, а головного режисера Кінгом, але його обурило, що я, новачок, зафіксував це письмово, та ще й у службових, можна сказати, нотатках. Я засміявся. Він зрозумів це як ознаку моєї наївності і трохи подобришав.

Трамвай був переповнений, як завжди в цю пору. Хтось розгорнув перед собою газету, і п'ять чи шість пар очей заплуталися в миготливих рядках. У газеті щодня пишуть те саме. Міняють тільки прізвища

й назви місцевостей. Я не хотів у неї заглядати. Але рядки й фотографії все-таки привернули мою увагу. Політики завжди всміхаються, коли їх фотографують. Найкраще це вдається Ейзенхауєрові. Його усмішка, наче в сома, сягає від вуха до вуха. Очі також оточені веселими зморшками. Мені вже снилася та усмішка. Спершу я побачив російського офіцера, що виїхав у машині з казарми просто на мене. І дивився він теж на мене. Кашкет у нього був насунутий на лоба паралельно бровам. Рот був затиснутий паралельно бровам, і підборіддя зрізане паралельно бровам. Я зігнув ліву руку перед грудьми, а праву простяг убік, — так, холонучи з почуття непевності, я вдав регулювальника вуличного руху, щоб заохотити офіцера їхати далі в місто, де на нього, мабуть, чекала дівчина. Але він виліз з машини, підійшов до мене, і став уже американським офіцером, і усміхався. Усмішкою Ейзенхауєра. З кутиків його усміхненого рота текли червоні, як кров, нитки жувальної гумки. На гумових нитках гоїдалися маленькі парашутисти. З широкої ейзенхауєрівської усмішки вилітали цілі дивізії парашутистів і падали вниз. І всі були мертві. Червоні гумові нитки були обв'язані в них не навколо тулуба, а зашморгом затягнені на шиї. А з рота, на якому грала життєрадісна усмішка, витікали все нові нитки... у моїй кімнаті немає стін. У моєму сні також немає стін. До мене весь час наближаються якісь обличчя.

Циркуляція без перешкод. Брехня, м'яко вистелена напівправдою. Зимове надвечір'я в трохи затеплій кімнаті. Суперечності ліниво порозлазились по кутках і не підводять голови. Якщо робити висновок з того, що хто каже, то всі задоволені, отже, щасливий день. Якщо ввечері або вже вночі людина не скаже того, що думає.

Я все-таки подався до броварні послухати доповідь свого шефа. Бо що я робитиму, коли мене звільнять? Я викурюю щодня по двадцять сигарет. А Гільдегард заробляє в книгарні тільки на свої особисті потреби. Курець, над яким висить загроза лишитися без сигарет, не може дозволити собі казати кожному правду.

Ідучи на збори, я цим хотів ще й дошкулити Біркелеві. Він скрився, коли побачив мене. Відчув конкурента. А може, навіть злякався, що я тепер і до партії вступлю. Тоді він не матиме наді мною переваги. Врешті, я ще міг би чекати в неділю перед церквою, поки шеф пройде повз мене!

Я сів так, щоб доктор Маутузіус помітив мене. Зал заповнили високі панове. Але було й кілька рядових службовців. Вони сиділи рівніше, ніж те опасисте панство, витягали голови і вдавали, ніби аж мліють із зацікавлення й напруження. Видно, і їм треба було дбати про те, щоб їх помітили їхні шефи.

Час від часу до залу протискувались модно вбрані чоловіки, молодші власники фірм. Перше ніж сісти, кожен з них грався ключиком від машини, ховаючи його в кишеню жилета. І кожен удавав, ніби не може відразу знайти кишені, бо тієї хвилини йому не до ключика, треба повертати голову на всі боки, щоб привітатися з усіма знайомими й приятелями в залі.

На сцені стояла трибуна, а обабіч неї столи, за якими сиділи по-

важні добродії, здебільшого з червоними обличчями, а дехто й з білою бородою.

Потім до залу енергійно зайшов мій шеф і подався простісінько на сцену. З його появою перші ряди жваво заворушилися. Це помітили на сцені. В слухну хвилину там підвівся один добродій, підійшов до трибуни і щосили закалатав у дзвіночок. Привітання доповідачеві. Привітання гостям. А також знайоме мені: «Ми надзвичайно раді, що сьогодні ввечері...»

Поки добродій виголошував привітання, я стежив за своїм шефом. Він зовсім відвернувся від знайомих у першому ряду і прикипів очима до промовця. Його поза свідчила про безмежну уважність. Підборіддя витяглося далеко вперед у напрямку трибуни (а це вже щось та означає, коли в тебе така шия, що її важко назвати шиєю). Він ніби хотів дати приклад самовідданої уваги. Це була немов порада тим, хто сидів у залі, щоб і вони слухали з такою неймовірною увагою, коли вже він сам візьме слово. Промовець на всі лади вихваляв мого шефа, тому й не дивно (а може, таки дивно!), що до загальних оплесків, які звичайно збирає той, хто відкриває збори, прилучився й мій шеф; він простяг руки далеко перед собою, щоб показати всім присутнім, як треба плескати. Потім він вийшов на трибуну. Перебіг поглядом по залу. Поклав руки на трибуну так, ніби когось благословляв. Врешті відступив назад, наскільки можна було, щоб не відривати рук від трибуни. У залі знов стало тихо. Але Маутузіус ще довго не озивався. Чекав, поки тиша наросте. І він, видно, дуже добре знав, у яку силу може вирости вже й так цілковита тиша. Вона росла страхітливо. Здавалося, ось-ось вибухне, і тоді Маутузіус почав говорити. Як мудро він вибрав належну мить! Кожен сприйняв його перше слово як величезну полегкість.

«Час вибору» — ось тема моєї доповіді. Знов запала тиша, але тепер він не дав їй довго тривати. Він заходився швидко, без перепочинку шмагати й так уже покірних слухачів гострими, дошкульними фразами. Навальними, як вихор, що несе з собою каміння. Слухачі, мабуть, почували себе безмежно щасливими, що ті фрази влучали не в них, а у ворогів їхньої партії.

Я вдоволено переконався, що тоді, коли шеф покликав мене до свого кабінету, він справді тренувався на мені. Щоправда, він, мабуть, тренувався ще й цілу ніч, бо всі ті пози й міни, які він тоді демонстрував переді мною, тепер були відтворені перед глядачами просто-таки бездоганно. Всі частини тіла, які лише можна було залучити до цього виступу, діяли в цілковитій злагоді. В слухача мало скластися враження, що цей чоловік безмежно страждає від негативних явищ наших часів. Коли він говорив «наші тяжкі часи», його плечі так жалісливо опускалися вниз, що хотілося кинутись на сцену й підтримати його. Та коли він потім розраджував слухачів, — а розраджував він їх щоразу після того, як оцінював щось негативно, — то набирав повні легені повітря, грудна клітка роздimalася, аж страшно ставало за його жилет, вся його постать випромінювала розраду, надія майже підносила його над підлогою, і якби він — хоч сам був цілком на боці земних справ — не тримався за дерев'яну трибуну, хтозна, чи не полинув би від нас просто на небо. Скоро він розбив ущент своїх ворогів і водночас незаперечно довів, що порятунок ще може дати тільки його партія. Кожен слухач, який ще не вступив до його партії, того вечора напевне гірко дорікав собі. І я також. А ми ж іще не дійшли до фіналу. Він почався з

того, що Маутузіус зобов'язав нас «внутрішньо озброїтися». Бо тепер треба стояти — обличчя його набуло страхітливого виразу — «не на життя, а на смерть». Я був такий захоплений, що зразу не зрозумів, чим треба озброїтися і проти кого стояти «не на життя, а на смерть», та й потім так ні до чого й не додумався, але мені здалося, що він мав на увазі якусь духовну зброю. Переконало мене в цьому одне з його останніх речень, яке буквально застрягло у мене у вухах: «Запекла боротьба духовною зброєю, яку провадить всевладна любов, принесе перемогу нашому прапорові». В мене закалатало серце, коли я почув ці слова. До того ж останні речення мій шеф просто шпурляв на нас, піднявши вгору руки. Ті руки росли дедалі вище, аж дивно було, як це в нього виходило (потім мені спало на думку, що він, мабуть, перед тим поволі, непомітно зігнувся), і разом з ними росли його речення, росли до недосяжної висоти (надто скромне слово для такого злету), тоді руки опустилися, і в залі запала мертва тиша.

За хвилину вибухнули оплески. Шеф стояв скорчившись біля трибуни і всім своїм виглядом показував нам, що тільки проти волі мириться з цим галасливим схваленням. Він випадково глянув на мене, і я також вибухнув шаленими оплесками. Долоні в мене горіли, коли я виходив із залу. Вже дійшовши до дверей, я побачив пана Біркеля. Він кинувся до сцени, виліз здоровою ногою на стілець і, стоячи там, з блискучими від сліз очима, гучно молотив величезними, як лопата, долонями, не в лад з іншими слухачами. Рот його неймовірно швидко розтулявся і знов стулявся, за кожним разом викидаючи з себе страхітливе «Браво!» Тут уже мені б ніколи не пощастило перевершити його.

Вже майже половина січня. Різдвяні й новорічні побажання остаточно забуто. Куди діваються ті мільйони газет? Через два-три дні після їхньої появи вже не знайдеш жодної.

Тепер Червона Армія носить зимову форму. Хутрянні шапки...

Гільдегард прийшла сьогодні додому швидше за мене. Вона зустріла мене листом від мого батька і відразу квапливо прочитала його (з наголосами, які можна почути від поганої актриси): радник окружного суду невдоволений мною. Я знаю про це. Чого він знов пише, адже він відцурався від мене. Батьківське серце! Я не можу йому нічим допомогти. До того, що він зве «фахом», я не маю ані нахилу, ані сили. Але ж я повинен подумати про свою родину (на цих словах Гільдегард підвищила голос). Так, можна мені дорікати, що я одружився. Я не повинен був одружуватись. Я сподівався, дасть радісне почуття відповідальності, взагалі сповнить мене радістю. Хіба кожен, хто знав мене, не казав: усе це мине, коли ти одружишся! І я одружився. Гільдегард працювала в книгарні, де я міг переглядати журнали й книжки, не купуючи їх. Крім Гільдегард, я майже не знав дівчат. Отже, я одружився з нею. Вона вважала мене за письменника з великим майбутнім. Ми обоє розчарувалися. Я не став великим письменником, а вона не зуміла викликати в мене бажання домогтися успіху.

Прочитавши листа, Гільдегард сказала: «Ми не можемо жити довіку в цій кімнаті». Я здвигнув плечима. Кімната міститься на третьому

поверсі, а в будинках на цій вулиці третій поверх — це вже просто го-рище. Бо тут, властиво, взагалі немає будинків (хоч пані Фербер так любить говорити про свій «будинок»). Ціла вулиця — це один будинок. До нашої кімнати треба заходити в двері номер двадцять два. Гільде-гард вважає, що тепер, коли я маю постійну роботу, ми повинні знайти собі справжнє помешкання. Я нагадав їй, що мене взяли тільки на пробу, на один сезон. Більше я нічого їй не сказав. Вона знов завела мову про наше подружнє життя. Спитала, чи я її кохаю. Я відповів, що так. Чи я не жалкую, що одружився з нею. Я відповів, що ні. І таке інше. Я не зважуюся сказати їй, що більше розчарувався в собі, ніж у ній. Кохати, тобто цікавитись іншою людиною так само, як собою, я не можу. Часом я уявляю собі, як було б гарно, коли б я був чолові-ком, що хоче «далеко сягнути», що «кохає» свою дружину, хоче дітей і живе тільки своєю родиною. Але я не маю права піддаватися такому бажанню. Це все одно, що бажати бути інакшим. Якби я дозволив, щоб мене захопило таке бажання, то мусив би перестати жити, бо я не маю сили стати інакшим. Отже, бажання стати інакшим — це спроба вбити себе...

Мій шеф, зайшовши до театру, спинився перед моїм віконцем і спи-тав про якусь дрібницю. Я бачив: він чекає, щоб я сказав щось про до-повідь. Я схилився над паперами. Як мені почати? Губи мої ніби злип-лися до купи. Я скося глянув у віконце, зустрів нетерплячий погляд шефа і спробував нарешті розтулити неслухняні губи, та він уже від-вернувся. Похитуючи головою і посвистуючи, він важкою ходою подався сходами до свого кабінету. Минула не одна хвилина, поки я порозглад-жував листи, які добряче пом'яв, коли, дивлячись на шефа, не міг ви-добути з себе ані слова.

Пані Фербер розмовляє зі мною крізь прочинені двері. Її чоловік лягає на операцію. Вона дуже пишається, що професор хоче сам його оперувати. Коли прийшла Гільдегард, я поволі випхав пані Фербер у коридор. Потім з'явилася Марія Шпорер, дочка торговця старим мот-лохом, що мешкає поряд. Вона навчилася шити. Гільдегард замовила в неї кофтину. Дівчина несміливо дістає кофтину з паперового згортка. Задля годиться я відвертаюся, поки Гільдегард одягне кофту. Гільде-гард задоволена. Власне, Марія могла б уже йти. Гроші вона отримала. Але їй теж хочеться багато чого розповісти. Вона нітрохи не задоволе-на. Навчилася шити, а тепер сидить удома і робить усю хатню роботу на таку велику родину. У них там, у двадцять четвертому номері, п'яте-ро дітей. Старший брат свариться з батьком. А батько обстоює те, що й написано в нього на бляшаній табличці: торгівля залізом, іншими ме-талами, ганчір'ям, гумою і папером. Старший брат присягається, що варто торгувати тільки оловом. Він змовився з кількома робітниками на залізниці. Вони розбирають великі акумулятори в багажних візках. Усе залежить від спритності, каже Марія, бо поліція часто насакує з пере-віркою. Адже торговець повинен вести книгу, записувати кожну купів-лю і продаж. За правилами, в того, хто тобі продає щось, треба навіть вимагати особисте посвідчення. Звичайно, це неможливо! Батько ніколи нічого не досягне. Він занадто боязкий. А брат, навпаки, занадто сміли-вий, тому завжди стоїть однією ногою у в'язниці.

«З того, що люди вигребуть на руїнах, не дуже розживешся. А брат хоче купити вантажну машину! Батько просто бере те, що йому приносять».

Марія каже, що поступово все більше матерів посилають своїх дітей збирати брухт. Для багатодітних родин це непоганий побічний заробіток. Батько продає брухт оптовиків, а від того він через п'яті руки попадає до концерну. Врешті з старого заліза, на якому бідні люди заробляють мало, а багаті — багато, знов виготовляють зброю. Але про це матері не думають. Для них це добрий побічний заробіток.

«Ні до чого ми не доробимось», — править своєї Марія. Тепер їм довелося взяти до себе ще й матиного вітчима, а з очима в Анни стає дедалі гірше. Вона вже ходить до школи для сліпих, хоч ще трохи бачить, потім їй буде не так важко звикати. Вчора їй сповнилося тринадцять років.

«З матір'ю теж біда, — каже Марія, бо вже не може спинитися. — Вона цілими днями читає. А домашня робота лягає на мене. Раніше мати була з комуністами. А тепер тільки читає романи. На батька вона не зважає. Найменшим сестрам — їм одній шість, а другій вісім, — потрібен ще догляд. А найстарший брат хоче одружуватися, нам доведеться ще більше потіснитися, щоб виділити йому з дружиною — їй вісімнадцять років — окрему кімнату. Треба ж і їх зрозуміти», — каже Марія і дивиться кудись просто себе.

Руки в неї червоні і, мабуть, шорсткі на дотик. Нарешті вона йде собі, рада, що змогла трохи виговоритися. Гільдегард лягає спати. Вона вимагає від мене обіцянки, що я також скоро ляжу. Я обіцяю. Але ще довго сиджу за столом. Так, торгівля брухтом, міркую я. А по радіо якийсь тонкий голос вергає громи на Азію.

1944 року я вперше збагнув, що не створений для цих часів. Мій брат мав дев'ятнадцять років і був унтер-офіцером. Він загинув. Той край, де він загинув, називали тоді східним фронтом. Потім з'явилися двоє добродіїв і сказали, що були товаришами мого брата. Він вирвався надто далеко вперед, розповідали вони. В Ньїредьгазі, в Угорщині. Коли його танк хотів вернутися, чи коли мій брат дав наказ вертатися, чи коли водій... чи коли... як саме там було, ті «товариші» добре не знали: в кожному разі, «таратайку» мого брата «підбито». Велика штука, казали вони, влучити з відстані в сто п'ятдесят метрів! Потім один повідомив, що вивчає право, а другий — що він механік. Моя мати, звичайно, плакала. Я сказав, що тут нічого не вдієш. Сказав аж тоді, коли ті «товариші» вже не мали що говорити і тільки дивились на мою заплакану матір. Ще добре, що мій брат не був одружений, додали потім вони, одруженим найгірше. Мати дивилась на них, нічого не розуміючи.

Мене тоді приголомшила думка, що я не зважився б поїхати в таке місце. І взагалі сісти в таку «таратайку»! Я зрадів, коли війна скінчилася. І завжди давав дорогу окупаційним військам. Аби тільки нічим не спровокувати їх, думав я. Тепер вони господарі. Лагідніші, ніж їхні попередники! Гарні були ті післявоєнні роки. Я сходив з тротуару, коли назустріч ішли солдати. Їх це тішило, і вони всміхалися. Один навіть плюнув на мене. А мені що? Кулі ж гірші.

Тепер знов так, як під час війни. Дві земні півкулі щодня витрачають безліч грошей, щоб довести мені, що я ні на що не здатний. Боягузом людина стає не тільки тоді, коли не має мужності, а й тоді, коли не йде разом з усіма. Треба йти разом з усіма! Треба зважитись! А саме

на це я не здатний. Я хочу вижити і більше нічого. Хоч і в злиднях, про мене. Але хочу дихати. Навіщо? Цього я не знаю. Але дихати.

По радіо вчора виступав якийсь жвавий чоловік із Сирії. Він мав чим похвалитися. У вісім разів більше бавовни, ніж хтозна-коли, і в п'ять разів більше атестатів зрілості, сила літератури, запалу й хімії. Він гаркаво й гаряче пропонував німцям дружбу. Запрошував на Євфрат, щоб ще краще очистити воду для міста Алеппо. Тільки щоб ми більше нічого не постачали Ізраїлеві. А все Сирії. Все арабському світові. Вони хочуть плодів європейської культури і такі вдоволені першою партією рогових окулярів. Смерть нічого не важить, це як один камінь у бруку, мізерна смерть окремої людини, сходинка вгору! Жертви, вбрані в уніформу, години посвят і собачий тупіт безконечних парадів, що перед труною обертаються в піт і прокляття.

У нас таке вже неможливе. Ми все ще пробуємо. В нас мізерна окрема смерть ще означає все. Немає смерті за щось, бо те щось — облуда, якби йому було хоч і кілька тисяч років.

Я все ще сиджу за столом. Бо коли заплющу очі, то не спатиму, як усі люди. Тоді почнуться сни, гірші за думки. Але врешті й за столом я вже не витримую. Ніч надто довга. Я лягаю і до самого ранку їду вєрхи на шалених, як здичавілі коні, снах...

Гільдегард пішла від мене. Вона прочитала мої нотатки. Переді мною на жовтих шпалерах кружляє павук. По радіо виступає якийсь професор. Його звати Александер фон Рюстов, і він вимагає фронтової свідомості. За приклад ставить берлінців. Дарма дехто запевняє, що ми виснажилися. Все куди простіше. Не треба сушити собі голову проблемами! Шпурляння гранат по задовільній кривій він, мабуть, вважає вивченням законів балістики, не більше. Чи я сумую за Гільдегард? Тепер у кімнаті стало ще порожніше. Але дихати мені легше. В очах світу я знов виявився неспроможним. А в моїх очах Гільдегард тим, що пішла від мене, виправила найгіршу помилку в моєму житті.

Пані Фербер щодня питає про Гільдегард. Я сказав, що вона виїхала. Пані Фербер криво посміхається. Вчора вона впхнула до мене в кімнату свого небожа, що приїхав у відпустку. «Я служу в бундесвері! На танках!» — сказав він. Сідати він не захотів. Він погойдувався з носків на каблуків й назад, упирався кулаками в боки, надивовижу швидко міняв позу, схрещував руки на грудях (мабуть, перейняв ці жести від свого командира), тоді енергійно підпірав правою рукою підборіддя, виставляючи вперед гострі вилиці, і взагалі уникав звичайних рухів. Він був по-хлоп'ячому стрункий. Мав тіло, призначення якого зразу було видно. Він ходив між нами туди й назад, так швидко і такими великими кроками, що я боявся одного: зараз він проб'є стіну, промарширує до сусідньої кімнати, проб'є й там стіну, і так маршируватиме через усі помешкання вулиці. Пані Фербер спробувала намовити його, — хоч я її аж ніяк не підтримував, — щоб він щось розповів. Але він не хотів нічого розповідати. Я довідався тільки про те, чого йому не можна було розповідати. А цього виявилось так багато, що моя кімната до пізньої ночі здригалася від його ходи. Він дав мені також зрозуміти, що не дуже поважає цивільних. Я його щиро підтримував. Уночі мені снилася знавісні-

ла дитяча залізниця, що з божевільною швидкістю гасала по своєму тісному колу.

Сьогодні мене покликав до себе шеф. Я зайшов, спокійно здолав великий килим на підлозі. Він глянув на мене.

«Ви мені не подобається... від якогось часу, — сказав він. Останні слова він додав після паузи. Я дивився на письмовий стіл, де не було жодної порошинки. — Чим ви, власне, хочете стати? — запитав він. Я не озивався, відчуючи, що він не чекає відповіді. Він набрав повітря. — Ви молодий, а сидите в кімнаті порт'є. Це місце для ветеранів. А не для вас».

Я нічого не сказав.

Він повів далі:

«Я знаю, що ви мною невдоволені. Але скажу вам: я вами також невдоволений! Я більше не хочу щодня марширувати під вашим зневажливим поглядом, яким ви забарикадуєте мені шлях. Я знаю, що ви про мене думаєте. І вважаю за злочин платити державні гроші людині, що так мало цікавиться державою, як ви. — Я кивнув головою. Він подумав, що я кепкую з нього. А я щиро з ним погодився. З першого я можу не виходити на роботу. Немає потреби чекати кінця іспитового терміну. Директор і головний режисер також згодні з ним, їм усім уже набридло щодня відчувати на собі мій пильний погляд, ніби мене поставлено над ними суддею. І взагалі, не треба брати на місце порт'є чоловіка, якому ногу переїхав трамвай, чоловіка, від якого втекла дружина, авжеж, він про це дізнався, а мені пора дізнатися, що досі мене тримали на роботі тільки з жалю до дружини, бо родині треба з чогось жити, але тепер, — тепер виявилось, що й жінка не може витримати зі мною. Я глянув на нього і сказав:

«Так, пане адміністратор».

Тоді знову подолав шлях через великий килим, вийшов з кабінету, позбирав свої олівці, спорожнив шухляду в кошик на сміття і залишив будинок. У сквері перед театром сварилися діти. Гарний, стрункий хлопчик ударив кулаком у лице малого замурзаного хлопчика. В того пішла з носа кров. Я швидко поминув їх.

Я не можу собі уявити бога...

Сон останньої ночі: я стою під скелею, що нависла наді мною. Люди з вулиці гукають мені, щоб я негайно тікав у безпечне місце, бо скеля зараз упаде. Я їм кажу у відповідь: «Упаде, коли я втечу, бо я її тримаю».

Середземне море, мабуть, гарне. Але тепер там провадять маневри броньовані крейсери, що прибули з Америки. Четвертий флот. Погода міняється. Я пересуваю свій протез то ліворуч, то праворуч, чухаю куксу, що кінчається під коліном, жилами й нервами ворущу пальці, яких у мене немає.

Можна збожеволіти».

Ганс Бойман на мить відвів очі від нерозбірливого письма. І відразу ж рядки сплуталися в непролазні зарості, в які він уже не мав сили проникнути ще раз. Для кого все це написане? Він почав гортати далі. На кожному аркуші — а зошит був списаний майже весь — те саме безладне мереживо, сплетене з нерозбірливих літер. Коли Ганс писав листа або занотовував щось у календарі, — речення, яке хотів використати в статті, тему чи просто якесь слово, — він чітко вимальовував на папері кожну літеру. Він захоплювався людьми, що зважувались посилати нерозбірливо написані листи, які потім адресати мусіли шанобливо розгортати, розстеляти перед собою на підлозі, притискати по краях коліньми, щоб, низько схилившись над ними, з величезною натугою вилловлювати слово по слові з плутанини кривуль. Нотатки Бертольда Клафа набули для Ганса певної вірогідності вже через саме те, що своєю нерозбірливістю відстрашували кожного читача. А може, це якесь вище хизування, недоступна людському розумінню пиха? Але ж Клаф мертвий. Хіба самогубство, цей незбагнений для Ганса вчинок, не стало запізнілим виправданням усього, що Клаф думав чи робив? Хіба можна поважніше ставитись до життя? Чи навіть це самогубство було виявом пихи? Ганс втратив опору під ногами. Той, хто заподіяв собі смерть, стосовно живого завжди має слухність! Чи, може, й він, Ганс, має слухність просто тому, що ще живе? Чи є правда, що її будь-якою ціною, навіть ціною життя, треба прихистити в своїй свідомості й годувати власними соками? Чи, може, наші думки і є те справжнє, що дозволяє нам жити далі? Він відчував, що шукає чогось, що могло б захистити його від Клафа. Самими мріями якийсь час проживеш, сказав він собі, а потім треба долати свій шлях без них. Хіба сам він, вступаючи в так зване життя, не заплатив уже за нього всім своїм існуванням? Досить було короткого літа, і всі мрії зсохлися, обернулися в маленьку дійсність, якої він уже не міг уникнути. Клаф надавав собі надто великого значення, бо він був самітний! Уже під час тих перших нічних відвідин Клаф видався йому птахом без крил, неповоротким створінням, що не може злетіти, що з недовірою до всіх блукає своїми тяжкими стежками, долаючи каміння й вітер, створінням, яке могло сподіватися на виправдання своєму існуванню тільки від творця. Але в творця Клаф не вірив... Ні, справа Клафа була не така проста, то як же міг його зрозуміти Ганс, коли для нього цей вчинок був зовсім незбагнений.

Ганс Бойман був радий, що йому не треба було читати далі (а він почував би себе зобов'язаним читати, якби залишився ввечері вдома). Його запросив до себе керівник програми Релов і чекав на нього в будинку радіо.

Швейцар привітався з ним як з давнім знайомим. Гансові потеплішало на серці. Якби його тепер побачила мати, а особливо всі ті недоброчинливі кюммертсгаузенці, які завжди сумнівалися, що з нього вийде щось путне. Саме їм він хотів би показати, як з ним вітається швейцар філіпсбурзького будинку радіо. Так, пан Релов уже чекає на нього. Ганс замуликав у тон ліфтові, потім довгим коридором подався до приймальні так, ніби ходив по власному помешканні, просто з вітальні йшов до кухні. Приймальня в цей час дня була порожня. Ганс постукав у двері і зайшов до кабінету, що скидався швидше на залу. Далеко на

протилежному боці золотавого килима, що нечутно поглинав Гансову ходу, він побачив пана Релова і його письмовий стіл, які ніби ширяли в повітрі. А наблизившись, Ганс зауважив, що стіна, на тлі якої вимальовувався Релов і його письмовий стіл, являла собою суцільну карту; і хоч територія, яку філіпсбурзьке радіо забезпечувало своєю програмою (так про це говорилося, оскільки радіопрограма належала до таких життєво необхідних речей, як борошно, молоко і м'ясо), насправді була багато більша за поверхню стіни, на якій її відтворено, у Ганса склалося враження, що велетенська карта (до речі, вона не висіла, а була наліплена на стіну, як шпалери) — явне перебільшення, ніби тут територію, охоплену філіпсбурзькими передачами, показано не в зменшеному, як звичайно, а в збільшеному масштабі; та територія напевне не була така велика, як ця карта, що закривала всю стіну.

Релов, звичайно, помітив, що Ганс вражено дивиться на карту. Він підвівся, вийняв з рота сигару (яка робила його молоде, досить стандартне обличчя спортсмена ще молодшим: коли він курих сигару, то складалося враження, ніби він робить щось заборонене, принаймні щось таке, в чому йому треба допомогти або від чого, ще краще, його слід відрадити), ледь повернувся до карти й заходився пояснювати Гансові, показуючи на червоні й блакитні прапорці, що, мов лишаї, вкрили всю територію, на якому просторі забезпечені тепер його слухачі. Він також сказав «забезпечені», наче то було звичайнісіньке слово. І сказав (теж як звичайнісінькі слова) «мої слухачі». Ганс подумав, що так, мабуть, походить генерал, король або ватажок змовників перед картою територій, які ще треба здобути. І все ж на нього вплинули слова і жести керівника програми, якого він, власне, досі знав тільки з зустрічей на вечірках як гостя, що одягається занадто вишукано. Ганс не уявляв собі, що цей чоловік, — про нього казали, що було б краще, якби він лишився капельмейстером танцювального оркестру або ж спортсменом-автомобілістом, — так поважно ставиться до свого завдання, так переконливо може все пояснити, називаючи цифри й відсотки, бо досі він цінував Релова тільки як мастака пускати в повітря димові кільця.

— Але ми тут розбалакалися, а тим часом нас чекають у «Себастьяні!» — раптом вигукнув Релов і заквапився до виходу.

Другий швейцар будинку радіо, який впускав і випускав машини, побачивши їх на подвір'ї, підбіг до сріблястої спортивної машини і з похиленою головою почекав біля дверцят, поки вони сядуть. Йому було стільки років, як Гансові й Релову разом. Ганс не зважувався глянути йому у вічі. Машина загула, як ціла ескадра літаків. Лякаючи перехожих страхітливими сигналами, акустичних аналогій до яких треба було шукати у свинарні, серед океанських пароплавів тоннажністю понад двадцять тисяч тонн і в пеклі, Релов торував собі шлях крізь жвавий рух вечірнього міста і курих сигару; тепер Ганс остаточно переконався, що сигара не пасувала до цього обличчя. Релову личила б люлька.

— Сподіваюся, ви згодні на все, що я вам на сьогодні приготував, — мовив Релов під час тієї шаленої їзди.

Ганс прибрав таку міну, ніби найбільша швидкість не справляла на нього ніякого враження, і відповів голосом надто кволим, щоб у його відповідь можна було повірити:

— Мене не так легко звалити з ніг.

І відразу розсердився на себе, що так сказав. Скільки чарок (і яко-

то вина!) треба було б випити, щоб сказати це речення відповідним тоном!

— Я хочу ввести вас до «Себастіана», — мовив Релов. Це закритий клуб, місце, яке найчастіше відвідують у Філіпсбурзі; коли Бойман уже вирішив бути філіпсбуржцем, то мусить стати й себастіанцем, інакше тут важко витримати, особливо, якщо скоро переходиш у категорію одружених чоловіків, як Бойман.

Гансові пощастило надати своєму обличчю веселого й зацікавленого виразу. Він знав, що «Себастіан» був нічним клубом для вибраних, тому натяки Релова трохи його бентежили.

Релов спинив машину перед ледь освітленою брамою з округлим верхом, вмурованою в грубий старий мур, на якій не було ані таблиці, ані просто напису, дістав з переділки в машині великого, зробленого під старовину ключа і відімкнув браму. Кам'яними сходами, встеленими килимком, такими стрімкими, ніби вони вели на башту, Релов з Гансом підійшли до дверей, які відмикалися тим самим ключем. За мить вони опинилися в передпокої, де містилась роздягальня. З-за чорної завіси вигулькнула дівчина. Спершу голе плече і безмежно довга нога, потім хвиля ясно-русявого волосся і ніжне личко, яке Ганс уже ніколи не забув би, бо очі лежали так близько до перенісся і так глибоко тонули в ямках, що навіть випадковий, найбайдужіший погляд цієї дівчини влучав у тебе, ніби йшов від самого серця; здавалося, що вона завжди дивиться на тебе допитливо й трохи сумовито. Іншим треба було б нахилити голову, щоб їхні очі могли дивитися так знизу вгору.

— Це Ганс, а це Марга.

Господи боже, Марга! Ще один погляд: так, Марга, секретарка з висотної редакції «Міжнародного огляду», що сиділа торік у приймальні Бюзгена в криваво-червоній кофті, дівчина, що йшла до нього по світлій жорсткості, ніби втоптуючи її, що потім раптом витягла з сумочки того маленького ключика, а тоді з глибини коридору ще раз оглянулася на нього, — так, це її очі, але так близько до перенісся і так глибоко в ямках вони ще тоді не сиділи, обличчя було ширше, волосся коротше: чи це винне освітлення, чи Марга підмалювала очі, щоб ямки здавалися глибші, чи вона хвора? Проте ноги ті самі, так, та сама хода, в якій перед ведуть стегна, але що ж вона тут робить? Хто її сюди привів? Може, він повинен вирвати її з цього оточення?

Марга подала йому руку. Та рука, на кінці якої звисала кисть, відділялась від тіла й зводилась так помалу й непевно, що мимоволі приковувала до себе увагу; на мить Ганс навіть злякався, що вона відломиться, перше ніж він устигне її схопити.

— Ми вже знайомі, — сказала Марга і всміхнулася повільним, розтягненим до безконечності порухом уст, показавши зуби. Так підіймається завіса в старих театрах — обережно, щоб не засліпити глядачів, сантиметр за сантиметром (але не ривками, а плавно) відкриваючи яскраво освітлену сцену.

Пан Релов і Ганс скинули плащі й самі повісили їх у роздягальні. Гансові було б ніяково, щоб Марга йому помагала, хоч тепер він довідався, що вона вже два місяці «працює» в нічному клубі «Себастіан». Авжеж, вона так сказала: «Я тут працюю». Ганс не зважився запитати, чому вона лишила Бюзгена і що саме вона тут робить. Тепер він був злий на себе, що торік не втримав Марги. Аби хоч був спробував! Мо-

же, він навіть не дав би їй кинути своєї посади. Ніби виправдовуючись перед ним, Марга сказала пошепки:

— Я тут заробляю вдвічі більше!

Ганс жваво кивнув їй, усім своїм виглядом показуючи, що він цілком схвалює таку зміну фаху. Власне, він її й схвалював. Він був радий, що знов побачив Маргу. Він повинен бути просто вдячний їй за те, що вона кинула свою роботу у висотній редакції «Міжнародного огляду».

Крізь чорну завісу, з-за якої щойно з'явилася Марга, вони пройшли до круглого приміщення, де Гансові спершу довелося звикнути до червоно-чорного присмерку. Глибоко вниз, мабуть, на першому поверсі (бо вони піднялися гвинтовими сходами на другий поверх), на тьмяно освітленій підлозі з матового скла кружляло три пари. Навколо того танцювального майданчика здійсмалися тераси, не рівномірно, не одна над одною, не кільцями. На одній було місце на три столики, на іншій — тільки на один, над декотрими здійсмалися балдахіни, а на декотрих навіть подібні до наметів ложі, в які, певне, можна було заглянути тільки з танцювального майданчика, а коли гості сиділи в глибині ложі, їх не видно було навіть звідти. На рівні дверей, якими зайшли Релов з Гансом, у круглій кімнаті вздовж усієї стіни тягся велетенський бар: кілька чоловіків, що сиділи там, на тлі його були майже непомітні.

— Дозволь відрекомендувати тобі Ганса Боймана, Кордуло, — мовив Релов, підводячи гостя до огрядної жінки, яка проте легенько зіскочила з ослінчика біля бару, щоб привітатися з Гансом. Релов тим часом пояснив: — Кордула — господиня цього дому («Але не розпорядниця», — швидко додала дама). О ні, — сказав Релов, — зате осередок товариського життя і взагалі найблискучий зубець у короні творця.

Ганс на мить уявив собі, яка завбільшки та корона, коли ця опаста жінка — тільки її зубець.

— Я вже багато про вас наслухалась, юначе, — сказала Кордула.

Ганс уклонився, міркуючи, що можна на це відповісти, і зрадів, коли Кордула гукнула Марзі:

— Чотири «міамі», ні, п'ять, Марго, п'ять!

Вони посідали під балдахіном. Там на них уже чекав Гельмут Марія Диков. Релов вибачився, що прийшов так пізно. Він ще надто повільно їздить, сказав він, сміючись, певний, що всі йому заперечуватимуть.

— Нічого, я однаково не нудився, — відповів Диков, — адже такі люди, як я, носять із собою своє знаряддя праці. У голові.

На цьому слові письменник ніжно погладив себе по чубі й сьогодні якнайстаранніше зачесаному на чоло. Поки гість дізнається, що з ним, можливо, буде, — звичайно, за його згодою, — треба трохи випити, погомоніти, просто провести разом вечір, коротку ніч, як заведено в нічному клубі «Себастьян». Релов зручно вмовстився в кріслі, показуючи цим, що офіційна частина скінчилася. Решта зробили те саме. Ганс помітив, що меблі й оздобу в цьому клубі походять з кількох сторіч і що це не сама імітація. Поруччя, що оточували окремі тераси, видно, колись правили за балюстради в старих замках, і, певне, в замках з різних епох, бо мали далеко не однакову форму. Часто поруччя однієї форми не вистачало, і його доточували вищим чи нижчим. З колон, що підтримували балдахіни, дивилися вниз ангельські голівки, по дві, по три зібрані в купчасті хмаринки, і скрізь здійсмалися канделябри з товстими жовтими свічками. На одній із терас стояла скульптура, мабуть, зображення святого Себастьяна — в ту хвилину, коли він, тяжко похи-

ливши голову на плече, вмирає під градом поганських стріл. Лівою рукою, гарним вигином звівши її вгору, він ухопив смертельну стрілу, не для того, щоб витягти її з серця, видно зразу, а так, ніби хотів погладити її, — це, мабуть, означало, що він прощає своїм убивцям. Релов та інші задоволено стежили, як Ганс дивується, озираючи все, що є в клубі. А Ганс також помітив, що розмова перейшла на шепіт, що йому дають змогу добре надивитися, бо хочуть натішитися його спантеличенням, і ще більше показував свій подив, навіть вражено розтуляв рота, відчуючи, що вони ждуть цього від новачка.

Коли Ганс знов обернувся до столика, демонструючи всю гаму почуттів, яких від нього чекали, Релов запропонував випити за здоров'я гостя те, що принесла Марга. Якщо Гансові не вчулося, напій, яким його вшанували, звався «міамі». Це слово Ганс міг пов'язати тільки з Міамі-біч; мабуть, напій справді дістав свою назву від американського пляжу. Якби Ганса спитали, який той «міамі» на смак, він сказав би: середньо гіркий, інакше він не зміг би визначити свого враження від нього. Здавалося, ніби цей напій соромився мати однозначний смак, який легко вгадати, ніби йому (чи тому, хто його виготовляв) ішлося насамперед про те, щоб не можна було відразу спинитися на якомусь відтінку; тож коли ти вливав його в рот, він спершу мав якийсь нудний, ні на що не схожий смак. Так тривало доти, доки ти з цікавості чи просто, щоб позбутися напою, поволі просував його до піднебіння й починав ковтати. Тоді він ставав терпкішим, щоправда, не чітко гірким, але, якщо його смак взагалі можна було визначити, він був саме невиразно, зовсім не різко, десь посередньо гіркий.

— Винахід Кордули,— сказав Релов і допив «міамі» за здоров'я господині.

Ганс відчув, що й він нарешті повинен щось сказати.

— Де ви роздобули всі ці чудові речі?

— Правда ж, ви вражені?— вигукнули Релов і Диков майже одночасно, раді, що вже можна говорити на цю тему.

Кордула згорнула аж ніяк не тендітні руки, що, незважаючи на свої розміри, все ж таки зберегли форму, надала своєму нечіткому в присмерку обличчю врочистого виразу і сказала (власне, дивлячись на її приготування, можна було сподіватися чогось більшого):

— Сюди вкладено багато праці.

А оскільки з її рота, теж досить чималих розмірів (він був просто величезний, і Кордула, мабуть, давно переконалася, що немає потреби розтуляти його всього задля кожного речення, цілком досить — саме так вона й робила — розтуляти четвертину або третину губ, щоб сказати те, що їй хотілося; звичайно, вона завжди розтуляла ту частину, чи, краще сказати, — бо її рот сягав півколом майже на всю ширину обличчя, — той сектор губ, який був обернений до співрозмовника; слухачі, що сиділи з другого боку, з того, де губи були стулені, тільки на слух визначали, що Кордула говорить), так от, оскільки з того рота не хотіло більше вийти анічогісінько, коли Релов і Диков, витягнувши шиї, переконалися, що рот Кордули стулений весь, отже, жодна його частина не вела розмови з кимось збоку (якби вона могла роздвоїти свій язик, то напевне спробувала б вести дві розмови одночасно, на два боки), вони наввипередки заговорили самі, заявили, що гість кінець кінцем має право дізнатися про нічний бар «Себастьян» не тільки те, що вона йому буркнула одним реченням. І відразу майже дуетом (ча-

сом їхні голоси розділялися, скажімо, коли котромусь треба було набрати повітря або подумати над словом) почали розповідати про діяльність Кордули так, ніби вона все робила в них на очах. Ганс довідався, що Кордула мала раніше антикварну крамницю і спеціалізувалась на релігійному мистецтві. Вона роками їздила по Баварії і Тіролю, торгувалася з наївними паламарями, марнословними пасторами і жадібними селянами, щоб видерти від них ті чудові речі, які в селі не шанують і не бережуть, і віддати їх у руки філіпсбурзькій освіченій публіці.

— Що означає «освіченій публіці»? — втрутився Релов, бо говорив саме Диков. — Кордулі треба було спершу її створити й виховати!

Так вони часом перебивали один одного досить нечемно, як завжди буває, коли двоє хочуть щось розповісти одному і для кожного оповідача важливіше, щоб він міг говорити, аніж щоб слухач справді щось збагнув з його оповідання.

— Ну добре,— жваво підхопив Диков, помітивши, що Релов не хоче більше випустити з рук, чи, вірніше, з рота, нитку розмови,— в кожному разі крамниця Кордули стала центром товариських зустрічей.

— Наче це хтось заперечує!— буркнув Релов.

— Крамниця Кордули мала тоді ту ж славу, яку тепер здобула собі Сесіль. Будь ласка, загляньте до будь-якого філіпсбурзького дому певного рівня, і в кожному знайдеться щось набуте в Кордули, навіть у домі атеїста Францке.

— Францке надто товстий, щоб бути атеїстом!— вигукнув, сміючись, Релов, бо вже й так протягом якоїсь хвилини змушений був мовчати.

— Не надто товстий, а надто дурний,— перевершив його Диков і знов узяв слово.

Ну от, і потім крамниця релігійного мистецтва поступово перетворилася в нічний клуб «Себастьян», можна сказати, майже непомітно. Кордула здійснила цю чудову метаморфозу плавно, без струсів. Уже саме розташування клубу просто дивовижне: хоч він має три поверхи, а все ж утворює одне приміщення, ніби храм товариського життя. Хай Ганс подумає, чи він бачив коли приміщення, яке б давало стільки можливостей весело перебути час, усі ці тераси й ложі-подрімайлівки, так, він зве їх ложами-подрімайлівками, сам придумав цей вислів, у ньому немає нічого образливого, бо в цих ложах справді невимовно затишно, хай Бойман згодом сам спробує подрімати в них годину, не з ним чи з Реловим («Ще б пак!»), а, скажімо, з Маргою або навіть з самою Кордулою, там справді можна чудово розважитись. Ганс злякано глянув на Маргу, хотів похитати головою: хай знає, що він ніколи не причепиться до неї з такою пропозицією, хай, боронь боже, не подумає, що він скористається для цього обставинами, за яких вони зустрілися після такої довгої перерви. Марга так засміялася, що в неї аж волосся розсипалось на обличчя. Ганс не зовсім розумів, чого вона сміється.

Релов сказав, як тільки йому випала нагода, вірніше, як тільки він ту нагоду вирвав у Дикова:

— Найважливіше, що тут ти цілком серед своїх. На щастя, Кордула не захотіла наживатися на дешевій публіці. Лише люди певного рівня отримують ключ і тим самим стають рицарями нічного клубу «Себастьян», *chevaliers de l'établissement «Sebastian»*. І ці себастьянці приводять сюди тільки друзів, гідних цього клубу.

Ганс несміливо спитав, хто у Філіпсбурзі має право звати себе себастьянцем.

— Кожен, хто має становище, ім'я і провадить певний спосіб життя, — сказав Диков.

Релов трохи поправив його, пояснивши, що, звичайно, не пощастило уникнути й кількох нудних сухарів; так, поряд із чудесним Дондерером (філіпсбурзьким спортсменом-автомобілістом), до ордена, на жаль, належить і тен Берген, який справді знайшов двох чоловік, що голосували за нього. Бо так заведено, що двоє гостей мусять дати згоду, коли хтось новий хоче, щоб його прийняли в члени клубу. Біс його знає, чому, але за тен Бергена голосували Маутузіус і та шалена Дюмон. На щастя, тен Берген — а він, Релов, вважає, що це найнудніша людина в світі, — з'являється тут рідко і тільки для того, щоб мати нагоду для public relations¹. Ну, а ще до клубу належать Францке і товстий Альвін (Кордула зневажливо кашлянула, почувши Альвінове прізвище, а Марга придушила напад сміху, як підлітки, коли їм зовсім не хочеться сміятись, а вони вдають, що їх душить сміх) і, звичайно, також Бюзген. Ну так, Ганс тут зустріне ще багатьох порядних людей, але, на жаль, і кількох таких, що приходять до «Себастіана» не тільки з чесних мотивів.

Ганс не зважився запитати, які мотиви для відвідин «Себастіана» тут вважають за чесні, а які за нечесні. Він боявся, що почуття, які мучили його, коли він дивився на дівчат біля прилавка, можуть також затаврувати як нечесні. А про що він мав думати за законами цього приміщення, коли дивився на Маргу, чиє тендітне обличчя раз по раз тонуло у хвилях руського волосся? Але, мабуть, цей нічний клуб стояв на високому моральному рівні, про що свідчила вже сама його назва і оздоблення виключно релігійного змісту. А все ж таки жоден гість, як Ганс згодом помітив, не сидів за столом сам довше, ніж п'ять хвилин. Не встигав гість сісти, як з-за прилавка вибігала котрась дівчина, питала, чого він бажає, приносила замовлене і вже лишалася біля нього. А з завішених лож долинав голосний сміх, який рідко буває під час звичайної розмови. Крім того, освітлення в «Себастіані» було таке тьмяне, що вже гостей за сусіднім столиком важко було впізнати, хіба що вони самі хотіли, щоб їх було видно, і світили свічку, яка стояла на кожному столі.

Марга запитала, що їм принести.

— Поки що нічого м'ясного не треба, але принеси щось добре випити, — відповів Кнут Релов.

Собі він замовив «лемон фліп». А що хоче Ганс? Також «лемон фліп». Нічого іншого Гансові не спало на думку. Він сподівався, що невідомий «лемон фліп» не буде гірший за «міамі».

— Ти ще й далі маєш мороку з тим типом, що виграв у лотерею? — спитав Релов Кордулу, коли Марга пішла по напої.

Ганс дивився вслід дівчині, поки вона не зникла в сутіні.

— Ох, — Кордула сумно махнула рукою, ліктем якої спиралася на стілик, — він мене доконає.

І Ганс Бойман довідався, яка небезпека нависла над нічним клубом «Себастіан». Один робітник із міської служби очищення вулиць виграв у футбольну лотерею більше як шістсот тисяч марок! Шістсот сорок чо-

¹ Прилюдних виступів (англ.).

тири тисячі! І цей тип, тридцятирічний чоловік, неосвічений і невихований, хоч досить приємний з вигляду, десь роздобув собі ключа від «Себастіана». Кордула й досі не змогла дізнатися, де він його роздобув, хоч як допитувалася. І, маючи того ключа, він уже шість разів проривався до бару, сідав біля найбільшого стола, запрошував усіх дівчат, навіть приводив із собою кількох приятелів, ще тірших за себе, і зчиняв такий гармидер, що постійні гості, обурені, один по одному залишали бар. Коли котрась із дівчат хотіла відійти від столу тієї компанії, її затримували силоміць. Floor-show, реву, яке показували щовечора з дванадцятьої до першої години на паркеті з матового скла, викликало дикий галас тих розбишак, а часом вони навіть не втримувались від непристойних слів. На жаль, Кордула мусить визнати, що дві дівчини, зв'язані з постійними, поважними клієнтами, — і ті клієнти чекали на них цілу ніч, — дві дівчини вибрали товариство того типа; навіть добровільно пішли з ними на вулицю! А що той гравець по-дурному тринькає гроші, то дівчата так і липнуть до нього, тільки-но він з'явиться в барі. І хоч він, як і його товариші, поводитьсь просто вульгарно, але ж розкидає на всі боки гроші, крім того, їм разом немає стільки років, як декотрому з наших шановних гостей самому, а це для дівчат прикра спокуса. Постійні гості, залишені напризволяще, кличуть тоді її, господиню, і вимагають від неї пояснення. Адже вони прийшли до «Себастіана», щоб розважитися з Герді, Дарі, Уші, Маргою, Ольгою чи Софією, а не щоб сидіти самим і слухати галас якихось там бешкетників. Вони дорікають їй, господині, питають, навіщо вона дала ключ таким розбишкам.

— Ну от, що ви на це скажете? — мовила Кордула зі сльозами на очах. — Дорікати мені, що я дала ключ тій голоті, мені, яка винайшла цей нічний клуб «Себастіан», так, винайшла, бо другого такого немає ані тут, ані десь-інде! Я показала філіпсбуржцям, як треба жити, а мені кажуть, що я спілкуюся з тими голодранцями! Бачиш, Кнуте, до чого я дожилася! Один гість — я не хочу називати його прізвища, але ви самі здогадаєтесь, хто це, як трохи подумаєте, — навіть натякнув, що я навмисне запросила того типа з виграшем, щоб трішки потрусити його кишені. Чули таке? Ні, я більше не можу, такий поговор на беззахисну жінку...

Кордула схлипнула. Гансові кортіло попросити Релова, щоб він нарешті якось розрадив Кордулу, реабілітував її від імені всіх порядних гостей. Та Релов тільки всміхнувся. Він, видно, не брав плачу господині так близько до серця, як Ганс, що тієї хвилини хотів би бути могутньою, впливовою людиною, щоб його підтримка справді могла втішити пані Кордулу.

Марга принесла «лемон фліп». Побачивши господиню, вона миттю погасила усмішку й стулила уста, ніби член родини, яку спіткало нещастя. Мабуть, вона належала до тих дівчат з бару, які гребували наживатися на марнотратному гравцеві у лотерею.

— Уявіть собі, — мовила вона, — коли ті хлопці були тут позавчора, вони надягли на святого Себастіана бриля! І пов'язали йому краватку на шию, почали обіймати його, вигукувати: «Привіт, друзяко!» Яка ганьба!

— Початок сімнадцятого сторіччя, — докінчила, схлипнувши, Кордула, щоб наївному релігійному обуренню Марги додати ще й культурно-історичну основу і цим показати, що хоч не від кожного мож-

на вимагати релігійних почуттів, але ж він повинен мати пошану до культурних цінностей.

Тепер уже нарешті обурився й Релов.

— Варвари! — буркнув він крізь великі білі зуби і, ніби відчувши потребу заглушити своє обурення, одним духом вихилив цілу чарку «лемон фліп».

Диков сумно грався своїми короткими пальцями.

— І поки ми тут сидимо й розмовляємо, вони, може, знов уже йдуть сюди, ось-ось затупотять на сходах, шарпнуть завісу і захоплять бар.

Кордула й Марга скидалися тепер на тремтячих весталок, що принишкли в храмі, боячись нападу варварів.

— З міської служби очищення вулиць, — мовив Релов і здригнувся так, ніби з потилиці за комір йому полізла смердюча комаха.

— Але хто ж йому все-таки дав ключа? — спитав Ганс Бойман, щоб нарешті й собі щось сказати.

— Той тип — товариші, до речі, звуть його Германом, — мабуть, купив його за великі гроші, — мовила Кордула.

— Але в кого? — запитав Кнут Релов. Його тон свідчив, що він ладен сам притягти до відповідальності того, хто за нікчемні гроші насмілювся зрадити якомусь там сміттевозові орден постійних гостей нічного клубу «Себастьян».

— Якби я знала, — мовила Кордула і позирнула на святого Себастьяна, ніби чекала від нього відповіді.

Перед фігурою святого горіла свічка в червоному скляному свічнику. Марга попрощалася. Зараз почнеться «show». І саме тієї хвилини, коли внизу на майданчику з тьмяного скла з'явилося четверо дівчат з гавайськими вінками на голих грудях і почали меланхолійний танок, нагорі розпанахалась чорна завіса і до клубу ввалився Герман із своєю ватагою. Вони насамперед обсіли бар, пояснюючи швидше руками, ніж язиком, що саме вони хочуть пити (мабуть, вони не знали назв напоїв, тому показували на пляшки), і після першого ковтка обернулися разом з осліпчиками до сцени, щоб побачити танцівниць. За мріяних гавайок змінила дика заметіль чорно-білих суконь зграйки дівчат, що виконували канкан. Потім на тьмяному склі з'явився великий ансамбль, мабуть, дочок Рейну; вони обвивалися одна навколо одної, гладили, укладаючи хвилями, свої довгі, солом'яного кольору коси, лежали, сиділи, гойдалися навкруг танцюриста в звірячих шкурах і танцівниці в керехтливому вбранні з зеленим подиском, що не зводили одне з одного очей. Проте дочки Рейну не дуже переймалися долею тієї пари. Щоправда, вони гладили свої солом'яні коси, ворушили тулубами й ногами, ніби плавали в густій рідині, але на обличчях у них не було навіть удаваного зацікавлення тим, що діється на сцені. Дівчата позирали на гостей, деякі несміливо, а деякі зухвало, хоч гра вимагала від них трагічних мін, болісно скривлених уст і затуманених смутком очей.

Може, Герман та його товариші й бентежили декотрих дівчат, може, декотрі соромились, але між ними було й кілька таких, що прагнули лише одного: привернути до себе увагу, а може навіть, своїм безсоромним кривлянням викликати в того чи іншого гостя, з яким вони щойно розмовляли, враження, що вони справжні артистки. До речі, Марга також належала до тих, що псували виставу. Тоненька й

струнка, мов лозина, вона виконувала всі рухи з перебільшеною точністю і взагалі поводитись як дванадцятирічна дівчинка, що їй на родинному святі доводиться з меншими на шість і вісім років дітьми тіток та дядьків гратися в гру, яку вона вже давно переросла, але в якій ще бере участь з уваги до менших дітей; проте вона не втримується від пародійного перебільшення, показуючи цим, що від неї вимагають трохи забагато.

Отже, кожна дівчина поводитись трохи інакше за інших. І пара солістів, що сумлінно ставилась до своїх ролей, хоч вистава явно не вдавалась, мусила без справжнього хорового супроводу танцювати свою партію до кінця. Коли врешті соліст хотів відвернутися від солістки, тобто, коли він мав назавжди її втратити й хотів хоча б на коротку мить відтягти цю страшну хвилину, — хто б йому не поспічував! — з бару почувся вигук з виразною діалектною інтонацією:

— Та вимітайся ти вже нарешті!

Звичайно, це крикнув хтось із Германової компанії. По терасах покотився обурений гомін.

Не встигли ще відплисти зі сцени дочки Рейну, коли з картонної скелі, яку відразу ж забрали геть, з'явилася майже неодягнена жінка з парасолькою і почала навдивовижу швидко крутитися, співаючи пісню, що складалася тільки зі слів: «Bon soir»¹, які вона повторювала три або й чотири хвилини. Герман та його друзі, звичайно, сприйняли це як заохочення співати разом з нею, оскільки вони могли похвалитися, що знають пісню. І від тієї хвилини на тьмяно-скляному майданчику жоден номер не минав так, щоб у нього не втрутились галасливі зайти. Найгірше було під час кінцевого номера програми, що зображав смерть святого Себастьяна. Кнут Релов пошепки пояснив Гансові, що цим номером кінчається кожна програма в нічному клубі «Себастьян», так само як в Англії кожна кінопрограма, байдуже, чи фільм веселий, чи смутний, кінчається національним гімном. Святого Себастьяна, якого зображав стрункий танцюрист, притяг на сцену гурт солдатів, одягнених майже в самі шоломи й чоботи і набраних, видно, з домашнього балету, тобто з дівчат, що працювали в барі. Перебільшеною жестикуляцією солдати показують, як вони страшенно зневажають Себастьяна. Вони прив'язують його до нетесаного стовпа і лаштуються вбити стрілами з лука. Тоді з темряви вибігає дівчина. Солістка. Себастьянова кохана. Вона танцює перед солдатами, щоб відвернути їхню увагу від Себастьяна. А потім, щоб викупити його, віддається солдатам, кожному зокрема. Солдати, мабуть, тому, що вони солдати, з брутальною відвертістю показують свою хіть. Герман і його приятелі, що зовсім не розуміли ані тяжкої жертви дівчини, ані почуттів, з якими прив'язаний до стовпа Себастьян дивився на ганьбу своєї коханої, аж вили з радощів під час цієї сцени і ніяк не втихомирювалися, хоч на них гукали з нижніх терас, де сиділи поважні громадяни Філіпсбурга, може, в товаристві своїх ділових партнерів чи приятелів з інших міст і як господарі хотіли влаштувати для них культурну розвагу, а вона внаслідок недвозначного ревіння сміттяр та його товаришів зійшла до фарсу. Проте актори на сцені не дали непроханим гостям збити себе з пантелику й довели свою моторошну виставу до кінця: після страхітливої самопожертви дівчина, хитаючись, підходить до Себастья-

¹ Добрий вечір (франц.).

на, хоче вже розв'язати йому пута, коли солдати порушують своє слово, починають накладати стріли на тятиву й стріляти в Себастіана. Побачивши таке, кохана затуляє його своїм тілом і вмирає разом з ним у муках під градом стріл. Кнут Релов пояснив: різні гості не раз вимагали, щоб Кордула закінчила цю сцену щасливим кінцем, та вона, сама плануючи й інсценізуючи ціле show, слава богу, не послухала їх, не задля історичної правди, з якою вона, — що, врешті, й дозволено, — поводитьсь дуже сміливо, на свій розсуд, ні; вона не погодилась задля вищої правди замінити цю жорстоку сцену якимось зворушливим святом злагоди. І Ганс, певне, також відчув, що ця сцена в такому варіанті має зовсім іншу силу!

— Так, справді, — відповів Ганс.

Чи він помітив, вів далі Релов, як той танцюрист схожий на фігуру Себастіана, що тут стоїть? Для цього Кордула щовечора сама його гримує. Ганс відповів, що танцюрист справді дивовижно схожий на Себастіана, хоч не побачив і натяку на схожість. Диков запропонував пошукати порожню ложу, де галас Германової ватаги буде не так чути, як біля цього столика, бо ті типи горлають якраз над ними.

Релов відповів, що це була б утеча.

— Ми мусимо нарешті дати відсіч тим лобурям! Мусимо показати їм, що не дозволимо сісти собі на голову!

Він натужив своє обличчя спортсмена й показав великі білі зуби. Проте Диков похитав круглою головою на плечах (бо шиї в нього не було, або якщо й була, то непомітна на око: здавалося, що його кругла голова на подушці з ситого, подвійного підборіддя перекочується від лівого плеча до правого й назад; а оскільки плечі він мав вузькі, то далеко їй не доводилось котитися), агресивні слова Релова викликали в нього на обличчі схвильовану міну.

— Чи не можна юридично притягти цього типа до відповідальності?

— Юридично? — Релов глузливо засміявся.

— Атож, треба скликати всіх себастіанців, змалювати їм небезпеку, пояснити, що нічний клуб «Себастіан» може взагалі припинити своє існування, якщо не буде закритий для сторонніх.

Диков говорив із запалом, щоб відмовити Релова від наміру самому чинити розправу. Бійку в залі з тими сміттярами він, письменник Гельмут Марія Диков, вважав поразкою апіорі, Релов з самого початку принизився б до рівня супротивника, а цього не можна допустити. Поки вони провадили цю справді-таки воєнну нараду, на яку Кордула запросила ще кількох себастіанців від сусідніх столиків, поки вони, схиливши до купи голови, в тісному колі швидко й схвильовано пили, — навіть Ганс заразився катастрофічним настроєм, — Герман та його товариші галасували дедалі дужче. Себастіанцям доводилось кричати свої пропозиції одне одному у вуха, щоб щось почути. Ті, що підсіли до їхнього столика, — серед них Ганс знав тільки пана Маутзіуса, — всі підтримали Дикова щодо методу оборони: але кожен з них не знав напевне, чи взагалі можна було висунути проти Германа якісь юридичні звинувачення. Порушення недоторканності житла йому не можна було закинути, бо ж він, як і всі, мав ключа. Найдужче їх мучило питання, від кого Герман дістав того ключа. Хто серед себастіанців виявився зрадником? Жоден з них, наскільки відомо, не був у грошовій скруті. Бо ж сама приналежність до клубу «Себастіан» ви-

ключала грошову скруту. Ганс подумав: чи, бува, не Бюзген дав Германові ключа? Коли він дивився на того юнака з міської служби счищення вулиць, що, рівний, мов свічка, сидів біля бару, з сміливим виразом на засмаглому, ще спортивнішому, як у Релова, обличчі, з чорним чубом, кучерявим від природи, але так коротко обстриженим, що він тільки ледь помітними хвилями прилягав до голови, то думав собі: «Який чудовий хлопець!» — «Чому вони не згадують про Бюзгена?» — міркував Ганс. Але не зважився висловити свою підозру.

Врешті вони скінчили нараду, ставши на тому, що найближчого вечора треба скликати всіх себастьянців і вирішити це питання остаточно.

— Бо сьогодні нас чекає ще одна справа! — вигукнув Кнут Релов. — І вона стосується вас, Гансе Бойман!

Ганс злякано глянув на нього.

— Так, — підхопив Диков, — якщо ми дбатимем про свій приріст, то не матимемо клопоту зі сміттярем!

Ганс довідався, що його повинні висвятити в «рицарі», і то негайно. Він уже досить довго живе у Філіпсбурзі й показав себе з найкращого боку («Оце й є найкращий бік?» — подумав Ганс). Його піддано різним випробуванням. І він витримав їх. Релов і Диков поручилися за нього.

Ганс згадав Клафові зошити в ледериновій оправі. «Іспитовий термін». Отже, на думку всіх цих добродіїв, що всміхалися до нього, сам він витримав іспитовий термін. Мабуть, тому, що завжди був ласкавий, що нікого не вбив, навіть самого себе...

Не встиг Ганс щось сказати — та й, зрештою, що б він мав казати, може, опиратися? Це було б нерозумно, адже вони хочуть йому добра, це ж для нього велика честь, аякже, хлопець із Кюммертсгаузена, ще й року не прожив у Філіпсбурзі, а вже став членом найвишуканішого клубу в місті, він повинен бути тільки вдячний цим добродіям, — не встиг він розтулити рота, як його підвели до фігури Себастьяна; себастьянці стали півколом (мабуть, вони всі знали, що його будуть висвячувати). Кордула й Марга принесли дві свічки, тацю з чарками, велетенський ланцюг, стрілу й чорну, обковану блискучою бляхою скриньку. Релов і Диков вийняли з кишень свої ключі.

— Де почесні дами? — запитав Релов.

Кордула швидко озирнулася, перелякалась і гукнула, вперше розтуливши цілого рота:

— Софіє, Герді, що з вами?

Вона жваво, як тільки могла, замахала руками, дивлячись угору, в напрямку бару. Від гурту, в якому лише Герман вирізнявся зростом, відділилося дві дівчини, дуже неохоче, всім своїм виглядом показуючи, які вони невдоволені. Дівчата зійшли вниз і одержали від Марги по троянді, які вони недбало заткнули в коси. Слідом за ними спустилася вся компанія на чолі з Германом. Ганса поставили перед фігурою Себастьяна, дали в руки стрілу, і Кордула повісила йому на шию ланцюг. Почесні дами, яких підштовхнула господиня, поставали, криво посміхаючись, обабіч нього. Кордула стояла тепер нерухомо, мов статуя, тримаючи в руках чорну скриньку так, як на похороні тримають подушечку з орденами. Релов і Диков розгорнули пергаменти — Ганс не знав, звідки вони так швидко їх витягли — і заходилися напереміну читати. Біля кожного з них стояв себастьянець з засвіченою свічкою. Миготливі свічки кидали на всю групу урочисто-понуре світло.

Гансові звеліли повторити кілька речень, у яких мовилося, що comes Sebastiensis¹ у всіх життєвих обставинах найперше лишається себастіанцем, що він завжди і скрізь допомагатиме кожному себастіанцеві, який опиниться в скруті, що він при кожній нагоді приходитиме до клубу «Себастіан» учитися мистецтва жити й дбатиме про те, щоб життя варте було того, щоб за нього триматися, і щоб тут довіку панувала справжня веселість.

На кінець цього урочистого діалогу Релов узяв з рук Кордулі скриньку, вона відчинила її і вручила Гансові ключа, що лежав на оксамитовій подушечці. Стріла і ключ були ознаками його нового титулу, доки він його носитиме, доти зватиметься рицарем ордену святого Себастіана. Водночас Диков підніс Гансові диплом, Марга подала чарку, почесні дами схилили до нього свої великі обличчя з затіненими очима й поцілували його, решта себастіанців з усіх боків простягли руки, щоб поздоровити його. Та не встиг Ганс щось відповісти, як крізь коло пропхався Герман і вигукнув твердим, мов криця, голосом: — Я хочу, щоб мене також прийняли в члени ордену!

Такої тиші, яка тієї миті запала в нічному клубі «Себастіан», не було більше ніде, відколи світ стоїть. Ганс саме допивав шампанське. Себастіанці почули, як він ковтнув його й повернули до нього голови. Герман також дивився на нього. Ганс відчув на собі ті погляди і збагнув: він раптом став тим, від кого залежить усе, що буде далі. Якби він щойно не ковтнув шампанського, якби не порушив моторошної тиші, — бо тепер склалося враження, ніби він зробив так навмисне, ніби той гучний ковток був заявою, визнанням, обіцянкою, викликом до бою, — якби він не дав їм підстави очікувати саме від нього якогось розв'язання, то, мабуть, усі себастіанці виступили б одноставно, щоб відкинути нахабну вимогу зухвальця, або, може, Релов нарешті зважився б на якийсь вчинок, гідний рицаря-себастіанця. А так усе лягло на плечі Ганса Боймана. Він глянув у вічі Германові, перевів погляд з лівого ока на праве, потім знов на ліве, бо не можна глянути одночасно в обидва ока людині, яка стоїть так близько від тебе (через те в мові борців є вислів: «зустрітися з супротивником око в око»). Ця одинна — напевне наслідок тисячолітнього досвіду людей у рукопашному бою), і врешті, коли вже йому набридло водити очима, втупив погляд у перенісся супротивника, де зрослися густі чорні брови.

— Я наказую вам вийти звідси, — мовив Ганс якомога твердішим голосом, щоб слухачі збагнули, що він готовий на все.

Він помітив, що супротивник усміхався, показуючи жовті, але рівні й міцні зуби. За кілька секунд Ганс пізнав цього чоловіка так, ніби роками приятелював із ним. Герман був десь такого віку, як і він, і походив, мабуть, з якогось села поблизу Кюммертсгаузена, те одне сказане речення забриніло йому знайомою інтонацією. Герман напевне виріс в одному з тих будиночків на краю села, в яких мешкали безземельні родини: четверо-шестеро дітей, три кімнати, батько — поденний робітник, мати — прибиральниця в школі, сини, тільки-но закінчивши школу, йдуть до міста і не озиваються роками. Діти з таких родин були змалку його єдиними товаришами, вони, як і Ганс, мали вільний час, їхні батьки, відірвані від землі, не посилали їх після уроків з худобою на пасовисько чи з кошиком і торбою в поле. Цього

¹ Послідовник Себастіана (лат.).

звати Герман, а прізвище хтозна яке, може, Крістліб, або Шефлер, або Шорер, у нього, мабуть, є вродливі сестри, якби тільки вони ще й чистили свої гарні зуби, якими природа наділяє ці заробітчанські родини... Чи він послав щось додому із свого величезного виграшу? Напевне, послав, бо правду казати, він не схожий на негідника, очі в нього темні й зовсім не тверді, так, у них навіть щось ворухнулося... Він його боїться, звичайно, з нього кепський вояка, такий, як і з Ганса, він просто вдавав із себе героя, збуджений своїм великим виграшем. Коли Ганс рушив до нього, він поволі відступив, дивлячись на Ганса майже благально: він, щоправда, на кілька сантиметрів нижчий за Ганса, зате набагато міцніший, у кращій формі. Чи він справді дозволить, щоб Ганс крок за кроком витіснив його з кола, а тоді й вигнав з клубу? Ні, цього він не допустить, надто багато людей дивилося на нього, надто далеко він зайшов, точнісінько так, як і Ганс, якому тепер теж не можна було відступити, їх нацькували одного на одного, вони мусили зіткнутися, іншої ради не було. Ганс помітив, що в очах супротивника страх почав пригасати, але ще не зовсім покинув його, він і досі дивився трохи несміливо на краще за нього вбраного чоловіка, якого, мабуть, вважав за значного городянина. О так, вбрання має значення, Гансові досить було б одного погляду на костюм, куплений у магазині, у який був одягнений чоловік, що майже непомітно відступав перед ним, і вже в його очах спалахнула погорда, кров швидше заграла в обважнілих руках і ногах, але й супротивник уже збирався на силу, вже міряв поглядом міського пана, шукав місця, в яке треба завдати першого удару. Ганс відчув, що не можна гаяти жодної секунди, коли він не хоче втратити своєї, хоч якоїсь моральної переваги, єдиного шансу перемогти, тому замахнувся і вдарив супротивника раз і вдруге. Та оскільки він не хотів цілити ані в живіт, ані в шию чи обличчя, то вдарив його в тверді м'язисті груди. Той відважив йому здачі, але Ганс, важчий за Германа, просто кинувся на нього, як людина в розпачі кидається в прірву. Обидва вони з'їхали з помосту, на якому стояла фігура Себастіана, і поточилися сходами на нижчу терасу. Мабуть, спантеличений нападком Ганса, який напивав усією своєю вагою, і його розпачливою енергією, робітник з міської служби очищення вулиць упав, ударився потилицею об сходинку й лишився нерухомо лежати на терасі. Ганс підвівся і вражено глянув на супротивника. Тим часом дівчата принесли води й рушника. Германові товариші схилились над своїм ватажком, намагаючись привести його до тями.

На Ганса посипались вітання себастіанців. Кордула кинулась йому на шию і всім своїм безмежним ротом припала до його щоки. Марга також схопила його за руку і не хотіла вже відпускати її. Диков, якому ця сцена не дуже сподобалась (адже така бійка може мати своє продовження), наполягав на тому, щоб Ганс залишив клуб, поки супротивник отямиться; його вже провчили, тепер він знає, що в «Себастіані» є люди, які впораються з ним, і цього вистачить. І взагалі вже досить пізно. Нехай потім Кордула покаже бешкетникам двері, а поки що бажано очистити поле бою.

Тільки Релов опирався. Вони не мають права позбавляти молодого себастіанця другого раунду! Проте йому нікого не вдалося переконати.

Отже, скоро в клубі зосталися лише Кордула й Маутузіус. Він запропонував, що почекає, поки ті типи з своїм побитим ватажком за-

лишать приміщення. Можна було не боятися, що вони зважаться піднести руку на шановного Маутузіуса і вже майже таку саму шановну Кордулу.

Ганс зрадів, коли знов опинився в спортивній машині Релова. Марга сиділа поруч, тісно притулившись до нього. Вони вирішили заглянути ще в якийсь бар. Кілька дівчат і гостей мали приїхати слідом за ними.

Потім відбулося урочисте вшанування Ганса. Всі казали, що ніхто ще так не вступав до «Себастіана». Про це ще довго будуть пам'ятати. Ганс став героєм. І Марга горнулася до нього, танцювала з ним, а пізніше взяла його до себе.

Ганс устиг забути очі свого супротивника, забути, хто був той супротивник. Лишилася тільки свідомість того, що він здобувся на великий вчинок. Це було сп'яніння, якого він зазнав уперше в житті.

У Ганса зроду не було ще ночі, яку він міг би порівняти з цією ніччю, не було жінки такої, як Марга, ох, Анна, та була стара дівка, а Марга... Аби майбутнє могло просто випасти, як часом випадають уроки в школі і день стає вільний. Як він після цієї події дихатиме серед нудних буднів, відмірюваних цоканням маленьких годинників! А те, що було ще сьогодні, яке хотілося мати вічно, розбризкувалося під градом секунд, що, мов шаленої швидкості вітер, залітали в незахищену кімнату, щоб віддати її в безжальні, жадібні руки нового дня.

3

Ганс прокинувся від соло якогось ударного інструмента. Марга, вже вдягнена, сиділа на краю ліжка й курила сигарету. Побачивши, що Ганс розплющив очі, вона приклала довгого вказівного пальця до губ і сказала:

— Тс-с-с, це Джін Крупа.

З побожною пошани Марга звела брови так високо вгору, що вони зникли під волоссям, яке хвилями нависало на чоло. Коли крізь оркестр пробилася сурма і вже не захотіла вернутися до інших інструментів, дівчина сказала:

— Гаррі Джеймс.

Ганс удав зацікавленого, намагаючись прибрати міну, що свідчила б водночас і про розуміння, і про захват, змішаний з подивом. Він не хотів прикидатися, що розуміє гру дуже добре, щоб не виставити себе перед Маргою знавцем, бо потім першим же сказаним словом осоромився б. Але, видно, Марга помітила, що Ганс не надто великий любитель такої музики, бо почала знов пояснювати:

— Бенні Гудман, Лайонел Гемптон, Тедді Вілсон, Гелен Ворд...

Коли Ганс зважився кинути обережний погляд на голку, Марга гордо сказала:

— Пластинка на тридцять три оберти.

Потім лягла коло нього й замахала довгими ногами — вона була в штанах у зелену й червону клітинку, — витанцьовуючи ними в повітрі, але довго не витримала, схопилась і в лад музиці закружляла по маленькій кімнатці. Ганс усміхався, як старий чоловік, що дивиться на

розвагу своєї онуки. Щоб також не сидіти без діла, він закупив сигарету, хоч дуже не любив курити, поки не почистить зуби й не поснідає. За інших обставин Ганс, певне, залюбки слухав би цю музику, але тепер хотів би краще поговорити з Маргою. Треба ж їй сказати: він не жаліє, що пішов з нею, треба сказати, що... що він її справді... саме так, що все це сталося між ними не просто під настрій, не випадково, він пішов з нею, не тому, що надто багато випив... Але Марга дивилася на нього так спокійно, а коли, кружляючи під музику по кімнаті, опинилася біля ліжка, погладила його по голові так вільно, наче вони були вже знайомі багато років.

Нарешті голка продерлася крізь усі звивини. Програвав клацнув, і в кімнаті стало так тихо, що Ганс боявся дихнути. Марга схилилася до нього і сказала монотонним голосом, ніби дикторка радіо:

— Ви слухали джазовий концерт номер два Бенні Гудмена.

Ганс притримав її за руку. Але Марга заявила, що мусить уже йти тренуватися. Атож, вона кожного дня після обіду дві години вчиться танцювати. Відколи вона працює в «Себастьяні», то має нарешті час і гроші, щоб учитися. Вона не хоче киснути за друкарською машинкою і не хоче змарнувати життя в «Себастьяні», о ні, вона хоче — Марга нахилилася і сказала йому в саме вухо: — стати славетною танцівницею або й актрисою, в кожному разі чимось славетним, великою людиною. «Великою людиною», — подумав Ганс, дивлячись на неї. Марга швидко підбігла до шафи, взяла плащ, тоді, дрібно ступаючи, знов вернулася до нього, поцілувала його, показала на ключ, що лежав на скляній плиті нічного столика, — Ганс упізнав ключ, але то вже був не маленький меч, що розлучив його з Маргою, — потім на баночку соку й печиво, які вона лишила йому на сніданок, і попросила якомога частіше приходити до «Себастьяна», а то їй важко витримати з тими старими шкарбунами. Не встиг Ганс щось відповісти, як вона вже вибігла за двері.

Ганс був радий, що ніхто не бачитиме, як він одягатиметься. Миючи руки, він натрапив очима на свою обручку. В нього загуло у вухах, запаморочилось у голові. Він швидко глянув у дзеркало й почав мочити собі лоба. Аж як віддзеркалення перестало розпливатись перед очима, він опустив руку. В голові наростав діалог, суперечка з самим собою. Але він заглушив їх і підійшов до фотографій, якими були обліплені стіни. Усі вони зображали те саме: якийсь інструмент, а біля нього музиканта. Було там і кілька танцівниць: тіло, обличчя, а під ними різні прізвиська. Огрядна негритянка в круглому віконці (до речі, єдина фотографія, яка не зображала людини в момент найбільшого напруження), а внизу напис: «Елла Фіцджералд у літаку. Під час кількох повітряних подорожей вона прочитала загалом сім книжок».

На купі безладно складених яскравих журналів Ганс помітив невеличку книжечку в чорній палітурці з білим написом: «Мій щоденник». Він квапливо сів на ліжко й заходився гортати книжечку, аж поки натрапив на чоловіче ім'я: Вуді Герман. Що ж вона про нього написала?

«Від першого band that played the blues¹ до теперішніх джазових колективів з їхніми специфічними звуковими властивостями... 40—43 pp.— об'єднання з Біллі Роджерсом, Кеппі Льюїсом, Стеді Нелсоном...» Ганс погортав далі. «Кейт Мун (прізвисько Мундог), 25 років, походить з Ідаго, раніше грав у Стейна Кентона...»

¹ Оркестру, що виконував блюз (англ.).

Ганс був розчарований. Він не таким уявляв собі щоденник молоді дівчини. Його сповнила лють на тих джазових музикантів. Яке вони мали право так полонити молоду дівчину, що вона списувала свій щоденник датами з життя чоловіків, з якими, очевидно, ніколи й словом не перемовилась! А може, все-таки говорила з ними? Може, всі ті панове побували в цій кімнаті, де тепер сидів він? Ні, вирішив Ганс, тоді б Марга напевне мала інші теми для записів. Ганс почав вивчати записи, які були позначені датами. З них він більше довідається про Маргу. Може, й про Бюзгена. Або навіть про Кнута Релова.

Неділя, 11.IV.	«L'auberge Rouge»	1.50
	Трамвай	0.25
	Обідала сама,	
	телячі битки й кава	3.00
Понеділок, 12. IV.	Масло	0.79
	Обідала з Джеком	—
	1 пара панчіх марки	
	«Ілюзія» кольору «кедр»	6.90
	Шарф білий, з рожевими берегами	7.50
Вівторок, 13.IV.	Фільм з Гемфрі Бо	1.60
	1 щіточка для нігтів	2.00
	«Тампах», «Melabon»	2.35
	Полагодила коробку на капелюшки	2.10
	«Кінцева станція — туга» і	
	«Чудо отця Малахія»	3.90
	Двічі убиральня в «Богемії»	0.50

Ганс не міг відвести очей від цих записів. Він гортав у книжечці сторінку по сторінці, пропускав усі нотатки про Ната Пірса, Арті Шоу, Джеррі Малігена і компанію, але захоплено, ніби перські вірші про кохання, читав записи про видатки Марги, не пропускав жодного слова, жодної цифри. І коли, наприклад, там було написано: «Підстригла коси — 1.60», або: «Тканина на мішок для взуття — 3,76», або ж: «1 волохатий рушник — 2.95», Ганс не міг натішитись тими словами, вбирав їх у себе всіма своїми чуттями.

Вийшов він з кімнати аж надвечір. Кров стугоніла йому в скронях, коли він сходив униз. Якби його зараз зустрів хтось із знайомих! Відчиняючи внизу світлі входні двері, він дивився просто поперед себе. Він не хотів нікого бачити. Широким кроком, попід самими стінами будинків, він подався до найближчої стоянки таксі. Він ледь стримувався, щоб не побігти. Йому здавалося, ніби високі будинки нахиляються над ним своїми верхніми поверхами, зазирають у його низько опущене обличчя, щоб побачити, чи то він, чи ні.

Він відпустив таксі десь метрів за сто від Траубергштрассе. Зайшовши до своєї кімнати, він почув, що пані Фербер має підлогу нагорі в Клафа. Ага, Клаф...

Три дні роботи, заявила пані Фербер, і кімната стане така чиста, ніби там ніколи й не жив той Клаф. Але він має Клафові книжки, Клафові зошити. Навіть якби він їх спалив, Клаф залишиться. Тепер він, ма-

буть, лежить у філіпсбурзькому морзі. Принаймні так робили в Кюмертсгаузені. Коли мертві не мали постійного місця проживання, їх до похорону тримали в морзі.

На нічному столику його ждала пошта. Телеграма: «Де ти зник? Я так чекаю на тебе. Приходь швидше. Твоя Анна». Коли він сів на ліжко, то відчув у кишені піджака важкого ключа, ознаку своєї приналежності до ордену себастьянців. Стріли він не міг знайти. Мабуть, забув її в Марги. Але ж він скоро знов піде до неї. Так. І ще й не раз. Звичайно, потім йому доведеться розлучитися з нею. Але не тепер. Не цього місяця. І не цього року. Коли альпініст хоче піднятися на гору, його не спиниш тим, що покажеш йому на фотографіях чи в кіно, які краєвиди відкриваються з вершини. І жоден митець не відмовився від втілення в дійсність своїх уявлень, хоч знає, що може зробити погану послугу тим уявленням, навіть фатальну.

Ганс почав ходити по кімнаті. Думки не давали йому сидіти. Вони були наче з металу, дзвеніли й блищали, складалися в речення, з яких Ганс кілька днів тому сам сміявся б. Він думав: хто заборонить квітці стати овочем, коли вона вже й так не може бути квіткою! Він спинився біля вікна, шпурляючи такими думками в залізні триноги, що стояли біля купи брухту з протилежного боку вулиці й понуро дивилися на нього. І на кожну думку, яка хотіла наказати йому, щоб він забув Маргу, щоб ніколи, ніколи більше навіть не заглянув до її кімнати, ніколи більше не відчув її тіла, так, тіла, живого рухливого тіла, не спізнав жаги і її вдоволення, може, навіть кохання, може, першого і останнього в житті, — тож йому страшно подумати про це «ніколи більше», він заручений з Анною, він з нею одружиться, мусить одружитися, так, так, але й з Маргою теж! — на кожну думку, що хотіла утвердити в ньому те «ніколи більше», він ніби кидався з кулаком, рвав її зубами, душив і випльовував. І молився так, як колись святий Августин: «Дай мені, господи, чистоту і здержливість, але ще не тепер!»

Роздэртий навпіл, він сів на ліжко. Ніколи більше він не зможе ні ворухнути рукою, ні сказати слова, ні ступити кроку, щоб не відчути, як його рве в два протилежні боки, так рве, що він нарешті падає на місці, безсилий, позбавлений відваги, полишаючи небу, вітрові й хмарам вирішувати, що з ним буде.

«Тепер я піду спати. Нехай світ крутиться далі без мене. Я цілком задоволений останніми двадцятьма чотирма годинами. Релов не такий уже й поганий. І Диков теж. А чи з Релова добрий керівник радіопрограми, чи поганий, мені байдуже. Радіопрограма завжди лишається радіопрограмою, однаково, хто її готує». Релов учора майже запропонував йому свою дружбу. Наприкінці почав щирі розмови. Розповів, чому він не хоче, щоб його зробили директором. Для такої посади він ще надто молодий. Директора вибирають щонайбільше на шість років. А коли потім, у сорок шість років, його більше не перевиберуть, він уже не зможе ніде працювати на радіо. Бо хто вже раз був директором, не може піти на нижчу посаду. Тому він краще почекає кілька років. Таке розумне калькулювання своєї кар'єри викликало в Ганса пошану. «А Клафові відмовив би кожен керівник радіопрограми, так само як і Релов. Клафа не можна було використати навіть як критика. Я ж пробував. І не раз. Він нічим не хотів поступитися. Навіть комою. Звідки в нього бралася така сила? Така воля? Надто сильна воля, врешті вона й звела його зі світу. Але чого він наклав на себе руки? Роботи й дружи-

ни в нього ж не було вже й минулого року. Ще бракує, щоб він скинув вину на мене. Хотів би я знати, хто про нього коли-небудь стільки піклувався, як я! Але він був такий, що міг ще й зробити мене винним. Може, й написав щось про це».

Ганс схопив зошита й заходився гортати його. Нарешті знайшов останні нотатки Клафа і, натужуючи до болю очі, почав читати:

«Чим людина молодша, тим швидше, прокинувшись зранку, усвідомлює, де вона перебуває. З роками кількість можливостей у людини збільшується, і нарешті приходить остання, найжахливіша: можливість померти.

Баски, танцюючи, підстрибують угору і тричі схрешують ноги, перед тим як знов торкнутися землі.

Байдужість чи довіра. Мені бракує і того, й того. Тому всі сторінки вже перекреслені, перше ніж я їх напишу... Значуще відлуння в порожній любовій чашці.

Поряд на сходах сидить сліпа сестра Марії.

Я спинаюся по собі вгору. Як мавпа. Щоб бути більшим, ніж є насправді. Але згори мені видно тільки одне: який я малий. Я не повинен думати про себе. Бо тоді ще дужче хочеться бути іншим.

Кілька тижнів тому помер Сталін. Я сидів, затамувавши віддих і звівши руки вгору. Як завжди, бриліла та висока, пронизлива струна.

Я, стоокий звір, лежу, згорнувшись у клубок, і приглядаюся, як життя вбиває всі мої бажання. А насамперед, як бажання самі себе вбивають. Та що було б...

Я завжди думав: життя почнеться пізніше. Колись, уявлялось мені, я схоплюся вранці на ноги і, не знаючи муки вагання, побіжу ловити життя, як зайця. Непохитно впевнений, невблаганний, я не відставатиму від нього, хоч які воно виписуватиме кривулі, і десь опівдні вполюю. Потім спокійно, мабуть, усе ще розчарований (мабуть, аж тепер посправжньому розчарований), повернуся до своєї кімнати. Але я буду вдоволений, що хоч раз спіймав життя, хоч раз побачив, що воно — всього лише вилинялий, не дуже чистий заєць, який уже не витримає суворої зими. Така в мене була неспівмірна надія. Тепер я знаю, що навіть стільки ніколи не зловлю. Мої руки завжди будуть порожні».

Після цього йшли вже самі лише цифри. Записані дати. Часто з додатком: «Я все ще живу».

Ганс відклав зошита, майже заспокоївшись. Клаф нічого про нього не написав. Тепер Гансові здавалося, що йому легше буде впоратися з

своїми труднощами. Ззаду йому ніщо не загрожувало. А зараз до Анни. Бо вона ще подумає, що він захворів, і прийде його відвідати.

Коли Ганс опинився на вулиці, відвага швидко його покинула. Від кожного поруху в нього боліло ліве коліно. Мабуть, він ударився, коли бився з Германом.

Побачивши телефонну будку, Ганс спинився. Зайшов усередину. Легше подзвонити, подумав він. Хоч би Анна знов не почала про весілля. Бо щоразу, коли він бачився з нею, вона або зустрічала його запитанням: «Коли наше весілля?», або казала: «Знаєш, я оце чотири години плела, аж пальці гудуть». — «Вона буде краща господиня, як я», — казала пані Фолькман. Властиво, Ганс мав би звертатися до пані Фолькман на «ти» від того літнього бенкету — вони тоді випили навіть на подвійний брудершафт, — але якось не міг перемогти себе, це була якась негарна інтимність. І взагалі, стосунки з родиною Фолькманів... Інша річ Марга. Але він одружиться з Анною. Він не може її розчарувати, жодна жінка, крім матері, не зробила для нього стільки, як Анна. А якраз матір він нічим так не втішить, як одруженням з Анною. Коли Ганс згадував матір, то знав, що йому робити. Адже вона давно вже своїм власним життям визначила його життєвий шлях. Хіба Ганс не для того існував, щоб надати якийсь сенс її життю? Отже, він повинен поводитись так, щоб вона розуміла його вчинки. Коли Ганс написав матері, хто така Анна Фолькман і що з цією Анною Фолькман він колись одружиться, вона йому відповіла: «Тепер я щаслива».

Навіть приїхати до Філіпсбурга вона ще й досі не спромоглася. Адже тепер двісті кілометрів — зовсім не відстань, казали Фолькмани. Якщо вона хоче, можна послати по неї машину. Але Ганс знав, яка відстань від Кюммертсгаузена до Філіпсбурга. Така велика, що коли вже хтось здолав цю дорогу, то вернутися назад йому було майже неможливо. Та на весілля доведеться й матері відбутися цим шляхом...

Нарешті Ганс зняв трубку, кинув монету й набрав номер. Озвався Аннин тонкий голос. Вони з батьком уже хвилювалися. Вона ходила навіть на Траубергштрассе. Де він був цілий день? Ганс промимрив у трубку кілька слів, але досить швидко знайшов добру відмовку. Сказав, що працював у публічній бібліотеці. Анна ж бо знає, що він пише статтю «Творці радіо»'ес», а оскільки в редакції тепер небагато роботи, то він скористався нагодою...

Ганса вразила власна винахідливість. Він так спокійно нанизував речення, в яких ішлося про справи, терміни й події, що їх ніколи не було, що взагалі повставали тільки тоді, коли він про них говорив. Звичайно, шия в нього була геть червона, а руки, що тримали трубку, тремтіли, але те хвилювання не позначилося на голосі; вже після кількох речень голос став рівний як струна, він творив гладеньку, блискучу, бездоганну дійсність. Правда, Ганс мусив пообіцяти Анні, що негайно, найкоротшою дорогою приїде до редакції. Він пообіцяв.

Вийшовши з будки, Ганс відчув, що майже вдоволений собою, навіть трохи гордий. Він подумав: з допомогою телефону можна навчитися брехати.

Він піде пішки і з'явиться перед Анною вже спокійний і бадьорий.

Ганс мимоволі спинився перед магазином радіотоварів — його затримали збільшені до велетенських розмірів фотографії музикантів: уся вітрина була заповнена сфотографованими з близької відстані пористими, надутими обличчями, в які губники інструментів повдавлюва-

лися, мов кулі; а під кожною такою фотографією стояли пластинки. Ганс нахилився до вітрини, щоб прочитати прізвища. І відразу ж знайшов одне, яке йому трапилось у кімнаті Марги, Джеррі Маліген. Ганс не мав можливості довго розмірковувати: за мить він уже опинився перед прилавком і спитав дівчину, що чимось нагадувала Маргу, чи можна переглянути кілька пластинок з Малігеном. Вона повела його до приміщення, схожого на бар, з лимонадного кольору навушниками, обклеєними бридкою гумою. Гансові ще вистачило самовладання заявити дівчині (як легко було сьогодні брехати, від цієї думки його аж морозом обсіпало), що він знає більшість цих пластинок і хоче тільки побачити, які саме є в продажу. І з радісно-відчайдушною міною запеклого аматора, що з усіх пластинок, які переходили через його руки,— а він знає їх усі напам'ять,— може купити тільки одну, вибрав, прояснівши з радощів, пластинку під назвою: «Taking a chance on love»¹. Він квапливо вийшов з магазину. Йому здавалося, що тієї миті, коли фотографії музикантів затагли його в цей магазин, він стрибнув на рухомі сходи, які з дедалі більшою швидкістю несли його до однієї мети. Він уже не міг зіскочити з них. Та й зовсім не хотів зіскакувати. Хотів мчати далі. До тієї мети. І сила, якої ця мета додає чоловікові, відбивається на його обличчі, входить у руки: він лясне пальцями, і цього чіткого, неголосного сигналу досить, щоб з виру трамваїв, автобусів та інших засобів транспорту, що сповнювали вулицю дзенькотом, шурхотом і гудінням, вирвати машину, таксі, і вона відразу легенько під'їздить, відчиняє дверцята, щоб прийняти того чоловіка на свої м'які подушки. Настрій, який тепер опанував Ганса, не дозволяв йому їхати трамваєм, а тим паче йти пішки.

Перед будинком, де мешкала Марга, він звелів водієві почекати, кинувся сходами нагору, відімкнув двері, аж надто швидко заскочив до кімнати, обома руками поклав пластинку на ліжко й видер аркушик із свого відривного кишенькового календарика. Що ж написати? Щось гарне йому не спадало на думку, але рука вже нетерпляче рухалась по папері, мов кінь, що не може дочекатися стартового пострілу, тому він просто написав: «Для тебе, Марго, від твого Г.» Тільки й усього, але закарлючки літер, що шугали вниз і вгору, мов блискавки, достатньо показували, в якому настрої був той, хто написав тих кілька слів. Ганс випростався й вибіг з кімнати. Аж тепер напруження трохи спало: він поволі спустився сходами, гарячка минула, його вже не обсіпало морозом, і тільки в грудях ще ніби жевріла якась жарина. Він сів у таксі так, наче воно роками точнісінько в цей час і на цьому місці щодня чекало на нього, щоб кожного разу везти його до тієї самої мети.

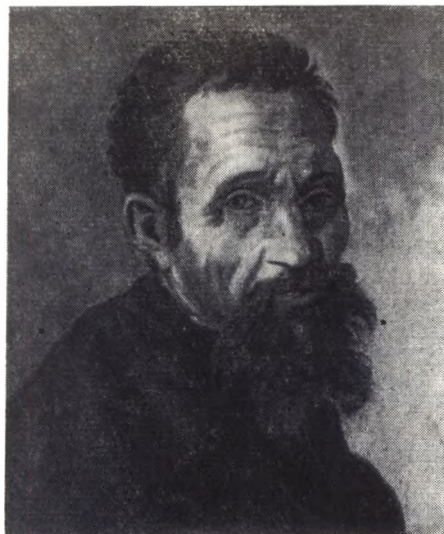
Коли він зайшов до кабінету, Анна підбігла до нього й хотіла кинутись йому на шию. Та оскільки Ганс останні кілька метрів усе-таки пройшов пішки — він хотів з'явитися перед Анною засапаний,— і в Філіпс-бурзі знов ішов дощ, то його пальто було мокре. Отже, треба було спершу роздягтися.

— А то змокнеш, Анно, та ще й застудишся!

Врешті він старанно повісив пальто на гачок і аж тоді обернувся до Анни, яка так нетерпляче чекала цієї миті, що майже нестямно кинулась йому в обійми. Він підхопив її, ледь усміхнувся, нахилився і притис губи до її важкої, невеличкої руки.

*З німецької переклав
Євген ПОПОВИЧ*

¹ Лови хвилини кохання (англ.).

Мікеланджело. Гаданий автопортрет митця. Дата невідома.

МІКЕЛАНДЖЕЛО

БУОНАРРОТІ

МАДРИГАЛ

I

Очі мої, вам відомо: минає
Час, наближається смерті година,
Слізьми залите життя пригаса.
Туга відкритими вас ще тримає,
Доки богиня моя єдина,
Доки її краса
Сяє мені на землі, — небеса
Вже перед нею розкрито ласкаво,
Й сонце моє величаво
Злине до неба і зникне в імлі, —
Що тоді бачите ви на землі?

II

Не може так статись, щоб гарні й святі її очі
Жагуче вловляли мій погляд, як я їх вловляю,
Бо тільки ридання гіркі повертаю
Я їм, наче в обмін за посмішки ніжні жіночі.
О ви, сподівання закоханих, марні й урочі!
Чи зможе красуня, така проти мене відмінна,
Відчути кохання, подібне до палу могого?
Кохання — кульгаве, тож кроки у нього
Нерівні; любові хода відрізнятись повинна:
Вона до красуні прямує, порвиста й невпинна,
До нього ж, негарного, буде ступати поволі.
Не можна насправді жалю не відчути до мене:
Ввійшло в мої очі кохання вогненне,
Виходить же слізьми, водою печалі й недрлі.

СОНЕТИ

Верніть очам, о ріки й ручаї,
Не ваших вод, а вічних вод потоки,
І дужчої їм дайте течії,
Ніж мають ваші струмені глибокі.

Вогнем пройміться ви, загусклі змроки,
Осяйте очі зболені мої,
Щоб знов узріли лик твій темноокий
Вони крізь вкриті мороком краї.

Верніть на землю ніг моїх ходу, —
Хай стеляться під ними трави й квіти,
Хай лемент мій в глухій луні не пряне.

Нехай очей видющість знов знайду,
Щоб замість тебе зміг я полюбити
Нову красу, обличчя, ще не знане.

Ти знаєш — знав я, що ти знаєш, друже,
Що я вернусь радіти вдвох з тобою.
Я знаю, що ти знаєш добре дуже,
Що з другом друг кінчає мировою.

Між нами — мур. Ламаймо цю стіну же, —
Надія наша стане хай одною.
Розлучення не є для нас байдуже:
Воно є обопільною бідою.

З любов'ю я твоє найкраще бачу,
Твоїх думок високий, добрий рух.
Не нехтуй цим, — дух любить тільки дух.

Хай той, чию ціную вроду й вдачу,
Поцінить сам мої прості чуття
І стлумить грубість чуттьову життя.

• • •

Таїть красу лише небес храмина,
На цій лихій землі її нема.
Юрба, краси не вгледівши, сліпма
Дала їй прізвисько — Лівша-Манчіна¹.

Ні мій різець, ні пензель мій, ні глина
Її не втілять. Пробувать дарма.
Лише по смерті ця краса єдина
Потішити вас з'явиться сама.

Наш розум ця краса перемагає, —
Так сонце блиск зорі перемага.
Краса духовна вища від земної.

Щоб ваше горе втішити безкрає,
Щоб в серце ваше увійшла снага,
Надало небо їй краси нової.

• • •

Усіх земних речей мій не вбачає зір,
Коли вдивляюсь я у ваші гарні очі,
Узрівши речі там божественно урочі,
Що в глибині душі знайшли свій лад і мир.

Коли не створено душі на божий взір,
То пізнавать красу вона не має мочі,
Ту вічну красоту, яка з правічних пір
З праформи виникла у сяйності пророчій.

Кажу я: хай би ти в своїй душі зборов
Принади вічного життя й омани часу,
Коли переступив старечих років пруг.

Чуття — то згубна хіть, не справжня то любов.
Хай на землі вона є дружбі за окрасу, —
Лише на небі жде на тебе справжній друг.

¹ Сонет написано у відповідь на віршоване прохання князя Гандольфо Порріно намалювати портрет його померлої коханки, що мала прізвисько — Манчіна, себто Лівша, Шувльга (прим. перекладача).

• • •

Як людську форму з каменю твердого
Мій грубий молот висікає береться,
То тільки з волі бога надається
Його ударам напряду ясного.

Є й в бога молот, — він, якщо зведеться,
То б'є вправніш од молотка земного, —
Тож кожен прилад на землі кується
Цим вічним молотом в руках у бога.

Що вище в кузні зводять молот, — краще
Він б'є, та ось занадто вгору звівся!¹
Священний молот, я ж внизу лишився;

Мій молот проти нього негодящий,
І тільки він, як буде воля божа,
Удосконалити мій молот може.

• • •

Не дивина, що я згоряю, повен палу, —
Був близько вогнища, вогнем пройнявшись
вповні, —

Чи може, попелом тепер стаю помалу,
Палаючи всередині, пригасши зовні?

Коли її лице в осайності чудовній
Узрів, — себе прирік на муки горя й шалу.
Щасливий бачити цю вроду небувалу,
Я радощі відчув, як муки невимовні.

Та блиск цього вогню, великого й святого,
Що пожирив мене, у мене вкрало небо.
Лишився жар, та й він вже попелом вгорнувся.

Немає дерева, щоб вибухнуло з нього
Знов дуже полум'я, — ані іскринки в себе
Я не знайду, бо весь на попіл обернувся.

¹ Мовиться про смерть Вітторії Колонна, що її вплив на автора вірша тут прирівняно до ударів молота. На смерть її написано також два наступні сонети. (прим. перекладача).

• • •

Тому, що вічно житиме твій чар
Супроти часу, хоч він все стирає,
Я вірю: знов природа, як владар,
Те верне, що з тобою убуває, —

Віддасть його істоті іншій в дар,
Народжений для чару і розмаю.
Жива й живлюща, а не тінь примар,
Вона обличчям ангельським засяє.

Вона збере усі мої сльозинки
І збереже мої тяжкі зітхання,
Щоб їх віддать тому, хто полюбив.

Вона відчує мук моїх глибини
І не зневажить радості кохання,
Якого я ні з ким не поділив.

• • •

О ноче, о поро солодка, огорнута тьмою, —
Твій спокій завершує врешті всі людські труди;
Ти добре цінуєш захоплених ревно тобою,
Зціляєш їх розум, рятуючи їх од біди.

Думкам, що злилися з вологою мли й супокою,
Що мозок наш втомлюють, — нишком ти край поклади;
Нехай же вві сні, розлучившись з юдолю земною,
Душа моя злине угору, до неба, туди.

Ти — наче гінь смерті, що серце в біді і скорботі
Рятує й збавляє, останній провірений лік
Приносячи душам, щоб горе від них одвернуть.

Нової снаги ти даєш нашій змореній плоті,
Знімаєш утому, гамуєш розпачливий крик
І геть забираєш і нашу нудьгу, й нашу лютю.

• • •
Якщо із сірки серце, з клоччя тіло,
А кості з хмизу, із сухого пруту,
Й душа нестримно чинить, що схотіла,
І прагнення твої нічим не скуто;

Якщо твій ум сліпий бреде безсило,
І скрізь спокуси, й скрізь тенета пнуто, —
Тоді тебе поймає племінь люто,
Бодай би сперше лиш іскринка тліла.

Я народився до мистецтва схильний, —
В натурі людській інше все долає
Оцей дарунок, впалий з неба в душу.

В гармонії з мистецтвом дух мій вільний,
Палає серце, — і вини немає
У тім, що я вогню коритись мушу.

• • •
Чому, о Фебе, длань твоя не склала
На глобус наш постійний промінь твій?
Чому юрба в безтямності своїй
Це скрите світло ніччю обізвала?

Ніч є така хистка і нетривала, —
Її розіб'є й смолоскип малий.
Ніч є легка, — іскринкою з кресала
Її можливо розсікти як стій.

Хай так чи так, а ніч — дочка одна
Землі, яка її пестливо носить,
І сонця, що на неї тінь наводить.

До тих, які вславляють ніч, вона
Вдовою в темнім одязі приходить,
Та запалить вдову цю — іскри досить.

• • •
Спускаєшся ти з неба, бо до краю
Пройшов і пекло, і чистець, і нині
До нас, живий, вертаєшся із раю,
Щоб нам принести звістку благостині.

Як осяйна зоря мого краю,
Проміння шлеш ти нашій батьківщині.
Чи знайдеш шану в цьому світі тліні,
Чи тільки в бога маєш честь безкраю?

Кажу про Данте, — люду суд неправий,
Який до всіх, крім праведних, ласкавий,
Його прирік на горещі вигнання.

Якби я мав хист Данте величавий, —
Не проміняв би мук свого блукання
На повне щастя й втіхи існування.

• • •
Є внутрішній вогонь у холоді каміння, —
Його він спалює, здобутий з-під кресала,
Щоб камінь став вапном, і щоб стіна тривала,
Сполучена вапном, піднеслась до склепіння.

Як не схитне її ні час, ні бур шаління,
То, значить, сув'язь ця цінніш за камінь стала.
Так дух, в чистилищі пройшовши крізь горіння,
Підноситься увись, до душ первоначала.

Вогонь є і в мені, — то жаром нещадним,
То, пригасаючи, мене він буриє звично,
Але і запалом насажує життєвим.

Ото й живу, й стаю то полум'ям, то димом,
І житиму, гартований вогнем, я вічно,
Бо золотим різцем різьблюсь, а не сталевим.

*З італійської переклав
Микола БАЖАН*

АНГЛО-КАНАДСЬКА ПОЕЗІЯ НАШИХ ДНІВ

Канадська поезія, яка ввійшла в світову літературу понад сто років тому, протягом усього свого існування відстоює право на визнання своєї національної самобутності. Як зазначає критик Р. Густафсон, «існує поширене упередження, ніби канадська поезія — це бліда копія англійської поезії, ніби вона в своїх пізніших проявах покірно несе на собі відбиток американської поетичної активності й безсоромно витісняється нею». Ці слова вже самі по собі свідчать про те, яка гостра боротьба точиться навколо проблеми національної специфіки канадської поезії. Ігноруючи її самобутність й оригінальність, буржуазні дослідники твердять, ніби література цієї країни, подібно до літератур інших «малих націй» і держав, які порівняно пізно здобули національну незалежність, не становить значного інтересу для сучасної культури, а тільки повторює на епігонському рівні «давню історію» великих літератур.

Істина полягає, однак, у тому, що прогресивна канадська поезія, відбиваючи складний шлях становлення Канади як незалежної держави, з самого початку була справжнім голосом свого народу. Звичайно, це зовсім не означає, що канадська поезія — явище однорідне. В ній звучать і голоси одвертих апологетів капіталізму, що прямо чи посередньо стають провідниками американської ідеологічної експансії. Та справжньої своєрідності надають цій поезії твори митців, які в складних суспільних умовах виборюють право на створення літератури національної формою й гостро соціальною змістом.

Прогресивна поезія Канади справляє позитивний вплив на формування самосвідомості демократичної громадськості країни. Проблема національної незалежності й самобутності органічно поєднується в творчості прогресивних поетів Канади Уїлсона Макдональда, Джо Уоллеса, Гарольда Гріффіна, Леслі Морріса з боротьбою проти експлуатації, за соціальні перетворення. Творчість цих поетів, які почали свій шлях у літературі в 20—30-ті роки, досягла справжнього розквіту в повоєнний час, їхні твори відомі й радянському читачеві.

Знаменною особливістю канадської поезії 60—70-х років є її політизація. Зростання національної самосвідомості виявилось, зокрема, в урочистостях з нагоди сторіччя канадської держави, у відмові брати участь у брудній війні у В'єтнамі, в наданні притулку тим американцям, які не хотіли там воювати, в зміцненні відносин з країнами соціалістичного табору.

Звідси особливий інтерес митців до історичного шляху своєї батьківщини, опір «культурному імперіалізму» США, увага до тем війни й миру. Показовою щодо цього є творчість Альфреда Парді. Закоханий у «країну своїх дідів», яку об'їздив уздовж і впоперек, Парді ввійшов у літературу як «мандрівний поет». За тридцять років він видав чимало збірок: першу — «Чарівний місяць» — у 1944 році, останню — «Вибрані вірші» — позаторік. Його поезії — живі, яскраві, пройняті свідким подихом сучасності. Вони розкривають багатогранність інтересів поета, який усвідомив, що новий час ставить перед його музою нові завдання. Говорячи про нові форми й зміст поезії, про те, що останнім часом нею цікавляться вже не тільки університетські професори, Парді відзначає: «Поети працюють тепер на різних посадах, є серед них і водії таксі, і фабричні робітники, а я особисто був і першим, і другим... Тепер поезія розповідає про сучасний світ, змальовуючи події, які сталися на вулиці, формує почуття, навіяні ранковою газетою. Звичайно, як і раніше, її цікавлять вічні теми: кохання, народження, смерть...»

З віршів Парді перед нами постають розлогі простори Канади. «Ковтаючи простір», він, як і Уїтмен, з яким полюбляє порівнювати його канадська критика, замилюваний красою рідної природи, гостро відчуває свою причетність до її історії, її сучасності й майбутнього.

Але інтереси поета не обмежені кордонами батьківщини. Він створив яскравий цикл віршів, присвячених країнам Латинської Америки. Поет — на боці народів цих країн у їхній боротьбі проти північноамериканських монополій. Парді захоплено пише про нові явища, які революціонізують життя «палаючого континенту». Цікаві його поезії про Кубу. Вони займають помітне місце у збірці «Вино з дикого винограду» і складають своєрідний цикл начерків з життя острова Свободи. Одна з найкращих поем цього циклу присвячена Ернесто Че Геварі. В основу твору покладено факт — 1964 року в Гавані поет зустрічався з Че Геварою. Він постає перед нами як

Людина, схожа на робітника
бензоколонки
у своєму оливковому комбінезоні,
бородань з
сигарою, аргентинський лікар і борець
за свободу.
Че Гевара.¹

«Мені особливо запам'ятався потиск його руки...» — згадує поет; герой визвольного руху назавжди ввійшов у його життя:

Газети США запитували нервово:
«Де Че Гевара?»
І дехто думав, чи не прибув він
на Південь Сполучених Штатів,
Щоб там очолити негрів у визвольному
поході,
Але радіо Гавани оголосило,
що Гевара очолив партизанів
в одній південноамериканській країні,
і США висловили сумнів з приводу
цього повідомлення,
а я тим часом думав
про нього, про потиск його руки.

І знову згадує поет про коротку мить потиску рук, оплакуючи смерть Че Гевари:

Я пам'ятаю повідомлення з Болівії,
як його було поранено, захоплено
в полон,

страчено і спалено,
але спочатку вони відрубали йому
пальці,
бо за відбитком пальця його б упізнали,
якби почалося розслідування.
І я згадав швидко,
міцне рукостискання у Гавані...

По-своєму відгукується Парді й на події у В'єтнамі. У вірші «Над Тихим океаном» поет каже: «Я мало знаю про В'єтнам, але я знаю, що там вмирають часто...» Він бажає ми-

ру цій багатостраждальній країні, він хотів би подарувати народові її канадських співучих пташок, «які нікому не завдадуть шкоди». Поет уявляє собі «канадську малинівку, яка щовесни прилітає на рисові поля», і канадських голубих сойок, що літають у джунглях, — як провісників добра і миру.

Самобутнім явищем у повоєнній поезії Канади стала творчість Олдена Наулана. Вихідець із Нової Шотландії, він виріс у Нью-Брансуїку. Син бідного фермера, Наулан прийшов у поезію з цілком визначеною темою — суворою й простою оповіддю про життя і людей, яких він добре знає з дитинства. З гіркого досвіду юнацьких років виросло естетичне кредо поета: «Писати про речі, які бачив і які справді існують». Із збірок «Троянда і пуританин» (1958), «Під кригою» (1961), «Речі, як вони є» (1961) постає фермерське життя, сповнене злигоднів і тяжкої праці. Рідний край Наулана — місце, де «весні не довіряють», де «літо не сезон відпочинку», де «грудень триває тринадцять довгих місяців», а «липень короткий, як пообідній час». Люди тут також суворі й небагатослівні. Розповідаючи про їхню виснажливу фізичну працю, поет полемізує зі своїми літературними попередниками — поетами-романтиками Робертсом і Карменом.

Опоетизованим описам Нью-Брансуїка в творчості Робертса автор протиставляє сувору правду:

Тільки листя будяка зберігає
свою зелень
Навіть у могилі: воно нагадує про
людей
бідних, затурканих, мудрих...

Про оспівану Робертсом Тантрамару Наулан пише, що це місце, де «фермери божеволіють від боргів», де дощ «схожий на сльози блазня» і навколо все «байдуже, сморідне, мертве».

Курйозне й гротескне, страшне й прекрасне тісно переплетено у віршах Наулана. Він любить свій край і людей, які в ньому живуть. Тверезо досліджуючи правду життя, відкидаючи все штучне й пасторальне, поет, як справедливо зазначає канадський літературознавець Д. Пейсі, пише «відверто, часом гостро, але завжди достовірно».

Окреме місце в канадській поезії займає суперечлива творчість Роберта Фінча. Його однаково шанують прихильники як «авангардистської»

¹ Тут і далі переклад підрядковий.

поезії, так і традиційного вірша. Фінч відомий не тільки як поет, а й як обдарований художник і музикант. Поєднання таких багатограних інтересів помітне в його ліриці, позначений гостротою спостережень, віртуозним володінням словесним живописом і тонкою музичністю.

У 60-ті роки вийшли дві збірки віршів поета: «Аціс в Оксфордї» і «Нове відвідання берега Дувра». У першій вірші звучать як своєрідні варіації музичних тем великих композиторів; у другій поет згадує про події минулої війни, трагедію Дюнкерка і як контраст — вірш Метью Арнолда «Дуврський берег», написаний в 1867 році. У вірші Арнолда змальоване спокійне вечірнє море, твір дихає меланхолійним смутком. Цитуючи М. Арнолда, автор перебиває елегантні рядки картинами подій 26 травня — 3 червня 1940 року, епізодами евакуації англійських військ, що скупчились у Дюнкерку, зображає вогняне пекло, в якому гинуть люди. В цьому страшному хаосі нічого не лишилося від ідилії, оспіваної колись англійським поетом. Та хоч як прагне автор відтворити жахи Дюнкерка, він далекий від того, щоб дати політичну оцінку подіям, показати джерела трагедії; Фінч оплакує гармонію світу, якій поклала край воєнна канонада, але він навіть не робить спроби затаврувати темні сили, що готові влаштувати людству новий Дюнкерк.

Сучасник бурхливих подій ХХ століття, Фінч тільки торкнувся цієї важливої проблеми, не осмисливши її.

Якщо творчість Фінча перебуває десь на грані між реалізмом та модернізмом, то цього не скажеш про одверто модерністську поезію Ерлі Берні. Почавши свій творчий шлях у 30-ті роки з декларації про відповідальність письменника перед суспільством, Берні згодом замкнувся у вузьких рамках лінгвістичного експерименту, культивує літературу, яка лежить «поза світоглядом». Зрештою він вдався до заперечення комунікативної функції мистецтва й почав творити для вузького кола «обраних». Відчуття неблагополуччя дійсності породжує в Берні бажання відмежуватися від неї, уникнути гострих проблем сучасності. Враження Берні від поїздок по Європі й Латинській Америці — це поєднання слів, які не поєднуються, які позбавлені будь-якого смислового зв'язку. Щоб досягти зорового ефекту, поет графічним зображенням названих

предметів намагається створювати не-словесні, візуальні образи.

З модерністською поезією пов'язана й творчість Луї Дюдєка. Рання творчість поета (збірка «У східній частині міста»), сповнена вражень дитинства й юності, які минули в східній частині Монреалю, районі фабрик, заводів і бідноти. Людина, її праця, доля створеної нею цивілізації — ось теми, над якими роздумує поет. Повоєнні роки, позначені загостренням соціальних протиріч, призвели до того, що «машинний вік» уже перестав захоплювати Дюдєка своїми можливостями й дедалі більше вражав зростаючою дегуманізацією суспільних відносин. Поет шукає забуття у модерністській поезії. Шлях, пройдений Дюдєком, можна охарактеризувати словами критика Алєна Уєста, сказаними про Т. С. Еліота: «Він вивчав теорію вірша, але ніколи не вивчав суспільної теорії, яка б дала йому змогу усвідомити й зробити себе частиною творчих сил суспільства...»

Однодумцем Дюдєка є Реймонд Сустер. Уродженець Торонто, закоханий у своє місто, Сустер оспівує його в багатьох своїх віршах.

Високо оцінюючи поезію свого побратима по перу, Дюдєк писав про Сустера: «Сустер вважає себе поетом робітничого класу за походженням і за симпатіями, але без ідеології...»

Прагнення відкинути роль ідеології в поезії зближує канадського поета з представниками європейського неоавангардизму. Віддаючи данину цій течії, Сустер пише вірші, комунікативна функція яких зведена до нуля («Цей ставок»). Руйнуючи мовні структури, автор відмовляється від розділових знаків, від логічного розвитку думки.

Поетична карта Канади вельми строката. Ми не ставили перед собою завдання дати вичерпне уявлення про всі напрямки й угруповання сучасної канадської поезії. Далеко не всі поети згадані в нашій статті. Але одне безсумнівно: боротьба між прогресивними й реакційними течіями в літературі віддзеркалює весь складний шлях розвитку країни.

Аліса ГОЛИШЕВА

Псков.

НОРМАН МЕЙЛЕР У ПОШУКАХ ІСТИНИ

Відомий далеко за межами США своїм непересічним талантом, екстравагантністю поведінки та дивовижною самовпевненістю, письменник Норман Мейлер сповна зазнав і радощів зльоту, і гіркоти падіння.

Роман «Голі й мертві», написаний у реалістичному ключі, був його творчим дебютом. Він приніс письменникові великий успіх, але потім Норман Мейлер надовго поринув у темний вир містицизму й екзистенціалізму, щоб пізніше пережити своє друге народження як публіцист.

Особа Нормана Мейлера надзвичайно суперечлива. «Наш геній», «наївний філософ», «метафізик волі і діалектик ірраціонального» — якими тільки епітетами американська критика не нагороджувала письменника. Покійний Сідні Фінкелстайн, американський літературознавець-марксист, вбачав найбільшу заслугу Мейлера в тому, що він перелічив основні симптоми недуг американського суспільства. Його творчість не раз уважно аналізували радянські літературознавці. Критикуючи Мейлера за його політичну й філософську наївність, за невміння побачити об'єктивні соціальні причини, що породили потворність суспільства «загального благоденства», вони завжди віддавали належне мужності й таланту одного з найвидатніших сучасних письменників США. Так, А. Зверев пише, що «ніхто з американських письменників 60-х років не був наділений такою сприйнятливістю до найменших проявів «тоталітарних імпульсів», як Мейлер, але ніхто не побував і в таких глухих кутах безнадії».

Норман Мейлер народився 1923 року в родині бухгалтера. Восени 1939 року вступив до Гарвардського університету, де виявив неабиякі літературні здібності. Як він згадує, бажання стати письменником виникло у нього в сімнадцятирічному віці. Під час навчання у Гарварді Норман пише кілька коротких оповідань. За одне з них — «Найкраща річ у світі» — він одержав премію журналу «Сторі».

Водночас у Нормана Мейлера зароджується думка написати великий американський роман про війну. Через багато років він скаже: «Я мушу признатись, що 9 грудня 1941 року, через 48 годин після нападу на Пірл-Харбор, коли справжні хлопці думали, де вони будуть найкращі в цій війні, а практичні хлопці гадали, як би вибрати такий рід військ, що був би для них найбезпечніший, я розмірковував над тим, де відбуватиметься дія мого майбутнього роману про війну — в Європі чи на Тихому океані».

Норман Мейлер потрапив на тихоокеанський театр воєнних дій і воював там рядовим у розвідувальній бригаді.

Та ось закінчилася війна й мрія молодого письменника здійснилась: читачі й критики з захопленням зустріли його справді великий роман про війну «Голі й мертві», що ґрунтувався на власному досвіді автора. Мало хто з американських письменників у наступні роки зміг розповісти про другу світову війну так правдиво, щиро й пристрасно, як це зробив Норман Мейлер.

Пізніше Мейлер писав, що його цікавили не воєнні дії — він насамперед намагався показати суть війни.

Мейлер виявив у своєму романі гідну подиву політичну проникливість, створивши образ генерала Каммінгса, псевдоінтелектуала й фашиста, мерзотника, деспота й цінника. Генерал Каммінгс вважає фашизм єдино прийнятним майбутнім для Америки, вбачаючи головного ворога США не в фашистській Німеччині, а в СРСР.

Першим з американських письменників Мейлер прямо заявив про небезпеку, якою загрожує людству Пентагон, він також пророкував політичну кампанію «полювання на відьом», що набула такого розмаху в лиховісний період маккартизму.

Назва роману говорить сама за себе: війна оголила душу простого американця, підняла на поверхню всі його глибоко приховані сподівання, на-

дії і розчарування, щоб потім привести героя до фізичного й духовного краху.

Роман вийшов у світ 1948 року, коли Норману Мейлеру було 25 років. У цей час письменник перебував у Парижі, й несподіваний успіх буквально засліпив його. Мейлер згадує:

«Я несподівано зрозумів, що тепер люди, з якими я зустрічався, почали підсвідомо оцінювати свої можливості, виходячи з мого ставлення до них. Я перебрався із залу для глядачів на сцену й несподівано став людиною, яка могла викликати більше емоцій в інших, ніж вони в мені. Моє прощання з життям звичайної людини настало надто несподівано».

На жаль, письменник ніколи не мав твердого світогляду; свої погляди він сам характеризовав як «суміш марксизму, нігілізму, консерватизму й великих порцій екзистенціалізму». Еклектичність поглядів позначилася на його наступному романі «Берег варварства», опублікованому в 1951 році.

Мейлер, який тоді відверто схилявся до модернізму, заявив, що цей твір виник у нього із «бомбардованих ззовні клітин підсвідомості», що це спроба поєднати воедино його новий досвід з жахами світу, який готується сам себе знищити. Один з головних персонажів роману проголошує, наприклад, що ті, що виступають проти влади Уолл-стріту, повинні спалювати церкви, прагнути до фізичного знищення конгресу й президента, застосовувати терор і т. ін. Прогресивні американські критики різко засудили цей плутаний, слабкий у художньому відношенні роман, а рядовий читач не прийняв його.

Після цілковитого провалу «Берега варварства» молодий письменник вирушає в Голлівуд. Нива сценариста не принесла йому лаврів, і Мейлер вирішив знову написати роман, цього разу про звичай американської кінобогеми. Однак «Оленячий парк», опублікований 1955 року, спіткала доля «Берега варварства». Мейлер побачив у житті Голлівуду лише нестримну розбещеність, яку й змалював досить натуралістично.

Роман цей — про пригоди Сергіуса О'Шогнессі, колишнього боксера, сучасного Казанови й напівманьяка. Як висловився Мейлер, «Оленячий парк» він писав, почувавши себе 80-річним дідом, чому значною мірою сприяло його захоплення маріхуаною й спиртним. Спроба Мейлера пояснити потворність буржуазного ладу з допо-

могою проникнення в «містичну душу кінозірки» не мала успіху.

Після чергової невдачі, розчарований, вкрай заплутавшись, Мейлер впадає в депресію.

Письменник стає жертвою власних помилок та ідейної нестійкості.

Все ж основною причиною депресії талановитого письменника була, безсумнівно, атмосфера терору й «полювання на відьом», яку Норман Мейлер з такою проникливістю передбачав ще в «Голих і мертвих». Зловісна тінь маккартизму витала над країною, справжніх патріотів, найкращих людей Америки заносили до «чорних списків».

У цей період Мейлер створює свій власний екстракт екзистенціалізму під назвою «останній із гуманізмів»; складається він із «смерті, відчаю, натяків на таємниче «ніщо» і т. ін.». Мейлер заявляє, що «людина дізнається про природу води найбільше тоді, коли вона потопляє». В цей час у США вже зародився і набув широкого й стрімкого поширення рух бітників. Певна частина молоді шукала виходу з моральної безвиході в поєднанні соціального протесту з відмовою від благ цивілізації.

Цей рух молоді сколихнув письменника, Мейлер відчув у ньому свіжий струмінь. Він завжди уважно стежив за життям американської молоді й реагував на найменші зміни в її настроях і світосприйнятті. Ось чому разом з поетами Джінзбергом і Ферлінгетті, прозаїком Керуаком він рішуче підтримує новий рух.

Свої погляди письменник висловлює у відомому нарисі «Білий негр», який вийшов у світ 1957 року. Назву нарису Норман Мейлер пояснює так: «Негри знають, що на кожному кроці вони можуть зіткнутися віч-на-віч з насильством... У негра є найпростіша альтернатива: жити в постійному приниженні, або щоденно дивитися в очі небезпеці». Бітники, на думку Мейлера, засвоїли всі ці принципи, їхня реакція на навколишню дійсність капіталістичного «краю» — це огида, жах і протест. Тому письменник і називає бітників «білими неграми», такими, що зневажають «нормальних» обивателів, заперечують цивілізацію, мріють про повернення до первісного життя, прагнуть до збереження свого «я».

Мейлер пропагує «нове світосприйняття», новий, сказати б, «героїзм», властивий «містикам, святам, теоретикам, психопатам і закоханим», — їхнє «відчайдушне сприйняття дійс-

ності, цього моменту, точніше, розжарене до білого сприйняття, що виникає через постійне відчуття присутності смерті». За висловом Мейлера, бітник — це «сучасний мудрий примітивний суб'єкт у гігантських джунглях». Мейлер не міг у той час знати, що мине лише кілька років, і це ж суспільство, наскрізь пройняте міщанством і лицемірством, перетворить «бітництво» на свого роду спектакль, у якому вже не буде протесту проти існуючих порядків.

Наприкінці 50-х років у Нормана Мейлера з'явилося бажання підбити підсумок своєї творчої діяльності, і в 1959 році він публікує збірник «Саморефлекса», сама назва якого викликала роздратування у критиків. До збірника ввійшло багато оповідань та нарисів, зокрема, «Найкраща річ у світі», «Білий негр», а також інтерв'ю і уривки з романів. Твори збірника супроводжуються коментарями автора, в яких він розповідає про свої переконання, сумніви й розчарування, наводить цікаві автобіографічні дані, ділиться думками про літературне життя США. Збірник свідчить про те, що письменник поступово звільняється від дурману безплідного самоспоглядання та «потойбічних» роздумів і починає уважніше придивлятися до життя своїх співвітчизників. Він з притаманною йому різкістю критикує «велике суспільство».

Себе письменник порівнює з бійцем, який може битися як чесно, так і без правил, але головне — любити битися.

Мейлер з ідким сарказмом змальовує вплив засобів масової комунікації на пересічного американця, пророкуючи, що смакування грубої сили, сексу і жаків врешті-решт приведе до масового психозу.

В нарисі «Від додаткової вартості до засобів масової пропаганди» Мейлер пише, що «капіталізм XIX століття фізично знесилив мільйони робітників, у той час як капіталізм XX століття цілком може й зруйнувати мозок цивілізованої людини».

З гіркотою пише автор про долю найкращих американських письменників, які на силу знаходять слабкі проблески людяності, чесності й мужності в понурій атмосфері загального відчуження, недовіри й страху. Є від чого впасти у відчай, але Норман Мейлер виявляє оптимізм: «Наші добрі наміри майже завжди трактують неправильно, а реальні зусилля розуміють надто пізно. І коли б ми не були впевнені, що наша праця

підє на користь майбутньому поколінню, яке напевне буде краще за наше, то, справді ж, варто було б скласти зброю, бо нема ніякого сенсу пробувати порозумітися з читачем, старшим за тебе самого». Письменник саркастично констатує, що старше покоління американців зіпсоване війною, проблематичним благополуччям і конформізмом, що його кращі представники перетворилися на інтелектуальних роботів, а гірші — на безнадійних пристосованців, які обожнюють наживу.

Але сини й дочки Америки поступово пробуджувалися від тяжкого сну. Настали 60-і роки, часи великих зрушень. І ось уже американський обиватель здригається в передчутті негріванської революції. Уже йдуть колони робітників і фермерів на Вашингтон, щоб відкрито висловити свій протест проти війни у В'єтнамі, проти злиднів і безправ'я. Гримлять постріли в Нью-Йорку й Алабамі. Вбито Мартіна Лютера Кінга й братів Кеннеді, а в Чикаго молодь ламає бруківку, готуючись дати відсіч озброєній до зубів поліції. І Норман Мейлер стає іншим. Хоч у нього зберігся ексцентричний нахил до епатажу і зовнішнього ефекту, він стає в лави борців за кращу Америку. З невичерпною енергією і пристрасною переконаною антифашиста він нападає на можновладців, на правлячі кола Америки, які готові застосовувати чисто нацистські методи розправи з опозицією. Мейлер виступає з численними нарисами й статтями на злободенні теми, створює новий в американській літературі жанр — роман-репортаж. У 1967 році вийшов у світ його збірник «Канібали і християни» — антологія творчості письменника з 1960 по 1966 рік. Канібали — це американські праві екстремісти, які намагаються воскресити фашизм. Вони запевняють, що людство потребує фізичного винищення неповноцінних. Бивство і руйнація — їх «філософія історії».

Що ж до християн, то, на думку Мейлера, це всі ті, хто під машкарою благопристойності приховує своє святенництво й вузький практицизм. Характерною їхньою рисою є те, що насправді більшість із них давно вже перестала вірити в учення Христа. Парадоксально, але саме канібали найбільше обожнюють бога, а водночас черпають задоволення з «тортур, пролитой крові, палаючих хрестів, спалювання людських тіл і зойків у братських могилах».

Нарис «Історія з'їзду республіканської партії в 1964 році», яким починається збірник «Канібали і християни», безперечно, належить до найкращих публіцистичних творів Мейлера. З глибоким знанням справи автор докладно змальовує хитромудрий механізм передвиборної пропагандистської машини.

Аналізуючи успіхи Голдуотера, Мейлер цитує радянського політичного оглядача Васильєва, який пояснив успіх правого сенатора підтримкою порівняно молодих монополій американського Заходу. «Нові гроші» Заходу виявились дієвішими, ніж «старі гроші» Північного Сходу. Норман Мейлер яскравими штрихами змальовує політичний портрет войовничого «яструба».

Він з гнівом і гіркотою пише про криваву війну у В'єтнамі. Ведучи цю війну, Америка, за його словами, вдається до дикого, безглузлого звірства. Скочуючись у прірву безумства, країна намагається позбутися його, убиваючи беззахисних людей...

Крім вдало підмічених і талановито описаних явищ у житті Америки, в книжці Мейлера чимало псевдофілософських розмірковувань, зайвої грайливості й політичної наївності, висловлювань, що свідчать про дивовижну сліпоту в питаннях, які виходять за межі американської дійсності. Та все ж таки це вже не колишній похмурий і передчасно постарілий Мейлер. У 60-х роках письменник кинувся у самий вир подій.

У 1965 і 1967 роках виходять два нових романи Нормана Мейлера — «Американська мрія» і «Чому ми у В'єтнамі?». Ці романи ще раз переконують читача в глибокій суперечливості поглядів їхнього автора. На цей час письменник стає ідолом тієї частини американської інтелігенції, яка називає себе «новими лівими». Гесс Холл, генеральний секретар Комуністичної партії США, дуже чітко охарактеризував їхній світогляд: «Це люди, які бачать недуги системи, але ще не розуміють, що всі ці недуги є частиною системи, продуктом цієї системи».

Що ж ми бачимо в нових романах Мейлера? Та ж патологічна жорстокість людино-звірів, нігілізм, цинізм і безвихідь. У своїй похмурий фантазії «Американська мрія» Мейлер виводить на сцену професора філософії Стефана Роджакса, зятя багатого бізнесмена, «героя» численних телевізійних передач, перевертня, вбивцю власної дружини. Роджак поставив

собі за мету проживати кожную мить свого життя так, ніби це його остання мить. «Американську мрію» не можна читати не здригаючись. Життя американської еліти мимоволі асоціюється з Римом доби занепаду.

Назва роману «Чому ми у В'єтнамі?», здавалося б, не відповідає тому, що в ньому відбувається. В цьому романі нема вибухів кулькових бомб та передсмертного стогону жінок і дітей у селах, спалених напалмом. Замість цього перед читачем постають засніжені простори Аляски. Багатий бізнесмен із Техасу Джейро, прихиливши з собою свого неповнолітнього сина Ді Джейа, приїздить на Аляску, щоб зробити свій внесок у винищення ведмедів. Ді Джей, поступившись батьковій правом вбивати ведмедів, залишає його, тікає в тундру. Юнак добре розуміє, що живе в світі обману. Сам він, незважаючи на молоді літа, надто далекий від гуманних ідеалів. А втім, Ді Джей тільки невинне ягня порівняно з своїм татусем Джейро, готовим виправдати будь-який злочин, якщо його вчинено під прапором антикомунізму. Так постає очевидна паралель між зображуваними подіями й війною у В'єтнамі. Розкриваючи жорстокий, безжальний, цинічний і примітивний у своїх проявах характер Джейро, автор намагається пояснити розбійницьку війну США у В'єтнамі патологічним прагненням американців знайти вихід своїм тваринним інстинктам. Пояснення, звісно, наївне...

В «Американській мрії» і «Чому ми у В'єтнамі?» є багато сильних, викривальних сторінок, та все-таки вдалими їх не назвеш. До речі, коли радянський журналіст С. Вишневський у розмові з Мейлером сказав, що йому не подобаються ці романи, Мейлер не став сперечатися, і Вишневському навіть здалося, що письменник у чомусь з ним погодився. Радянський журналіст так писав про цю зустріч: «Я побачив письменника, як висловлюються американці, в «момент правди»... В голові цієї похмурої, байдужої з вигляду людини уже народжувалися перші сторінки «Армій ночі» — книжки, яка принесла авторові славу войовничого публіциста американської протестуючої інтелігенції». Книжки «Армій ночі» та «Маямі і облога Чикаго» вийшли в світ наприкінці 60-х років і, безперечно, є найвищим досягненням Мейлера-публіциста.

У першій з них автор розповідає про один з антивоєнних походів на

Вашингтон. Після виходу її в світ прогресивний американський поет Роберт Лоуелл назвав Нормана Мейлера найкращим американським журналістом. Крок за кроком автор описує цей похід — і зміни в своїй свідомості, викликані величию того, що відбувається.

Спостерігаючи демонстрантів, Мейлер починає розуміти, що його епатаж нічого не вартий, що саме ці мужні борці за справедливість зметуть усі перешкоди, котрі чинять миру «яструби» й реакціонери всіх мастей. Письменник бере участь в облозі Пентагону, й його арештовують разом із сотнями інших противників брудної війни. С. Вишневський пише: «Від патлатого молодика з червоними від слъозоточивого газу очима я почув: «Бачив, як заарештували Нормана Мейлера. За те, що прорвався в заборонену зону. Поводився мужньо. Як Людина». «Як Людина» — найвища похвала в устах борців за кращу Америку».

Публіцистичний роман Нормана Мейлера «Армії ночі» свідчить про серйозні зрушення у світогляді письменника.

А в наступному творі «Майями і облога Чикаго» гнів і сарказм письменника набувають справді великої сили.

Найсильніші в цій книжці сторінки присвячені героїчній чотириденній боротьбі молоді проти поліції і солдатів у Чикаго. Молодь, що зібралася в Лінкольн-парку в Чикаго, була об'єднана ненавистю до війни у В'єтнамі, й вона вирішила відкрито продемонструвати цю ненависть.

Національна гвардія й поліція вступили в бій з багатотисячною демонстрацією молоді. Напруга боротьби досягла небаченої сили. Побиті, задихаючись у тумані слъозоточивого газу, юнаки й дівчата не хотіли здаватися.

Спостерігаючи все це, письменник зрозумів, що він повинен зробити. Наступного дня побиті юнаки й дівчата знову зібралися на мітинг, оточені щільними шеренгами національних гвардійців з карабінами напоготові. Повільним кроком, уважно здивляючись в обличчя гвардійців, йшов Мейлер під дулами автоматичних карабінів. І тієї миті він не був ні репортером, ні письменником. Норман Мейлер знову був солдатом, — солдатом, який у далекі воєнні роки йшов у атаку, втрачав товаришів і мріяв, що, коли

він виживе в кривавому воєнному хаосі, неодмінно напише свій «великий роман» про війну. Він «із задоволенням помітив, що його нерви знову в порядку і йому однаково, ударить його хтось із солдатів по голові прикладом чи ні».

Письменника впізнали й надали йому слово. Спочатку він звернувся до солдатів. Він сказав їм, що вони такі самі, як і двадцять п'ять років тому, «не дуже добрі солдати, не надто задоволені армією, в якій служать». «Але та війна, — вів далі письменник, — не викликала в мене тих сумнівів, які, безперечно, викликає у вас війна у В'єтнамі, найганебніша із воєн». Потім Мейлер обернувся в інший бік і звернувся до людей у парку. Він сказав їм, що «спостерігав їх протягом останніх днів, бачив, як їх били і як вони поверталися, як їх знову били, і як вони знову поверталися. Вони чудові солдати, ними пишався б будь-який генерал. У них вистачило мужності чотири дні вести війну в місті, де править звір...» «Перед ним сиділа «революційна молодь, — вже зовсім не та, яка сиділа на сходах Пентагону. Вони стали солдатами».

Норман Мейлер продовжує свої пошуки, прагнучи злити воедино мистецтво й життя, пише про політ американців на Місяць, знову повертається до теми Голлівуду в своїй книжці «Мерілін», присвяченій драматичній долі відомої кінозірки Мерілін Монро, пробує виступати в ролі кінорежисера й навіть актора. Його «старий двійник» не зник, він усе ще нашіптує Мейлерові, що для людини нема майбутнього. І ніхто не може сказати, по який бік барикади бортиметься Норман Мейлер завтра. У нього все ще багато від «старого Мейлера» — скандаліста, грубіяна, баламута, такого собі «супер-сучасного» письменника, який пояснює вчинки людини таємничими імпульсами, що відбуваються в глибинних шарах людської психіки.

Але хочеться вірити, що Норман Мейлер ще напише свої найкращі книжки, що він вже працює над ними і що він знову, як і в далекому 1943 році, виношує задум великого, правдивого, щирого роману, який навчить читача ненавидіти несправедливість і любити людей

Юрій СЕГАЛ-СЕРКОВ

НОВИЙ ПЕРЕКЛАД—

НОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Рівень творчого самовираження митця залежить не тільки від багатства якостей зображуваних явищ, а й від інтелекту поета, від його суб'єктивної уяви та фантазії. Своє ставлення до предмета відображення автор виражає різноманітними засобами — добром образів, які б з найбільшою силою висловили його почуття й емоції, його внутрішній світ, вибором відповідної інтонації розповіді, її ритміки. Велику роль тут відіграє поетична метафора, як є, власне, засобом вираження суб'єктивного сприймання об'єктивного світу. Метафори допомагають авторові яскраво, точно і стисло передати свої почуття, психологічний стан, об'ємніше й багатогранніше показати предмет зображення. Всі ці чинники має брати до уваги перекладач поетичних творів.

Певної уваги в цьому плані заслуговує порівняння перекладів одного твору, зроблених перекладачем у різні роки. Це порівняння дозволяє побачити наполегливі пошуки перекладача в доборі метафоричних образів, які разом з іншими тропами та стилістичними засобами є засобом втілення авторської думки в художньому творі.

Так, зіставлення перекладів В. Мисика 1932 та 1959 років свідчить, що значних змін у кожному новому перекладі зазнали насамперед ті місця, які в першотворі наповнені метафоричною образністю. Здавалося б, чверть століття — проміжок невеликий, але він позначений, безумовно, інтенсивним розвитком української поезії в цілому, а також послідовним підвищенням рівня поетичного перекладу в українській літературі. На порядок денний поставлене й питання повнішого відтворення образу.

Зіставимо два здійснені В. Мисником переклади вірша Р. Бернса «Зимова ніч» (ліворуч — переклад 1932 р., праворуч — 1959 р.):

Вже натиск дикого Борею
Гримів над хаткою моєю,
Вже сонце, в снігову кирею
повите ледь,

Проглядувало над землею
в тьму й ожеледь.
Вночі, коли негода грала,
І твердо в сховку праця спала;
Й вода в потоці зашерхала
й потік шумів,
Щоб вирватися з повивала
криг і снігів.

Ти, пташко, хижим вітром гнана, —
минулася пора весняна!
Ти безголоса, бездихання
мчиш крізь пургу,
Аж поки снігом подолана
вмреш у снігу.

Вже подих лютого Борею
Тремтів між голою гіллею;
Вже Феб, закутаний в кирею
хмар і снігів.

Деся аж над самою землею
на півдні тлів.
Всю ніч пурга шпилі хитала:
Спокійно в сховку праця спала;
З-під снігового покривала
для себе хід,
Вирвучи, вода шукала
й трощила лід.

Ти, пташко, хижим вітром гнана!
Минулася пора весняна!
Круг тебе буря неблаганно
Реве, шумить!
Де знайдеш захист, безталання,
В цю грізну мить.

Ось білозір у завірюху
Проглянув серед шуму й руху.
Відчув я в серці люту скруху
Коли з полів
Зажурений до мого слуху
підкрався спів.

Зненацька місяць крізь хмарину
Осяяв снігову рівнину...
Віддавшись дум смутному плину,
Я сам сидів,
Коли зажурений долинув
До слуху спів.

Ми навели кілька початкових строф Бернсового вірша, опутивши з них ті, які не зазнали змін. Зіставивши ці строфи, переконуємось у закономірності тих заміन, які зробив В. Мисик у новому перекладі, часто-густо використавши інші лексичні, синтаксичні й стилістичні засоби. В цілому ж переклад 1959 року значно ближчий до оригіналу щодо відтворення метафоричних образів. Новий переклад здійснено в іншому стилістичному плані. Порівняймо: «натиск дикого Борею» — «подих лютого Борею», «гримів над хаткою моєю» — «тремтів між голою гіллею», що майже повністю відповідає оригіналові. Отже, інтонація твору в новому перекладі переведена в спокійніше русло. Причому зміни зроблені тільки в тих рядках, в яких фігурують метафоричні образи. Ці та інші зміни зумовлені вимогами контексту, а також вимогою збереження логічної послідовності у відтворенні смислового, образного й емоційного змісту.

В. Мисик дбає про створення емоційного впливу, рівноцінного впливові оригінального твору, враховує значення образно-семантичної відповідності перекладу оригіналові. Вчитаймося в рядки з поеми Р. Бернса «Tam o' Shanter»:

The wind blew as 'tward blawn it a last,
The rattling showers rose on the blast;
The speedy gleams the darkness swallow'd;
Loud, deep and lang the thunder bellow'd.

Крім першого рядка, всі слова вжиті тут метафорично. Так, у Бернса «зливи гуркітливі», а темнота «ковтає швидкі відблиски», «протяжний, глибокий і гучний грім» «нуртував».

У першому варіанті перекладу В. Мисик відтворив майже всі тропи, крім епітета «гуркітливий». Синонімічний ряд епітетів «loud, deep and lang» у перекладі відтворено за допомогою лексико-звукового комплексу — «грім грав над горами всіма». Алітерація звуків г, р добре передає гуркіт грому, виступаючи, таким чином, семантичною одиницею контексту. Ось цей переклад:

Вітри гули як перед сномом,
І зливи йшли небесним лоном,
І бистрий блиск ковтала тьма,
Грім грав над горами всіма.

Проте в новому перекладі В. Мисик не використав жодного рядка чи навіть образу з цього варіанту. Очевидно, до зміни цієї строфи спонукало перекладача далеко не поетичне слово «всіма» в рядку «грім грав над горами всіма» та невдале «зливи йшли небесним лоном». Перекладач пішов шляхом заміни виразніших «грім грав над горами» та «зливи йшли» на нейтральніші «котився грім» та «дощ припускав». Одночасно деякі образи підсилено в новому перекладі:

Назустріч дув страшний вітрище;
Котився грім все нижче й нижче;
Дощ припускав; холодний змрок
Ковтав зигзаги блискавок.

Завдяки виразній синтаксичній будові строфи, вона набула більшої смислової й емоційної чіткості. Відчутнішим стало напруження героя, драматизм його становища.

Якщо для ранніх Мисикових перекладів поезії Р. Бернса характерне деяке загострення метафоричної образності, то в пізніших лексика трохи спокійніша. Змінюється в цілому інтонаційне й стилістичне забарвлення перекладів при дотриманні того самого віршового розміру й системи римування. Порівняймо:

Розпалене вставало сонце,
Світ прокидався. Сам один,
Блукаючи над тихим Нітом
Серед дібров і полонин,
Я сів на обіштілу скелю
Й непереможній владі мрій
Віддався. І дух потоку сивий
До мене виринув як стій.
Хмурний, мов обіштіла скеля,
І, як бурун тривожний, він
Так простогнав, як вітер стогне
вночі серед німих руїн.
— Яка страшна, — спитав я, — напасть,
в твою державу забрела,
Твої долини оголила,
Твої узгір'я роздягла?

Я йшов над Нітом, — навкруги
Ягнята грались; тихий ранок
Вставав на сході під лунке
Перекликання коноплянок.
Я сів на кручі відпочить
І в думу поринув глибоку —
І от з'явився з глибини
Переді мною дух потоку.
Хмурний і темний на виду,
Як хвилі збурені зимові,
Він так зітхнув, як восени
Зітхає вітер у діброві.
— Яке ж то лихо, — я спитав, —
Тебе спіткало ненароком,
Що оголило груди скель
Понад живим твоїм потоком?

(«На винищення лісу біля Дремленріга»)

Приводом для написання цього твору, як відомо, був реальний життєвий факт: у деяких своїх володіннях герцог Квінсберський винищив ліс, щоб поповнити скарбницю принцеси Ярмутської, яку він вважав своєю дочкою. Роберт Бернс будує розповідь на різкому контрасті між прекрасним, величним у своєму урочистому спокої літнім ранком і душевним неспокоєм ліричного героя. Тут пейзаж несе в собі риси реальної дійсності й одночасно виконує функцію психологічної характеристики.

В першому перекладі трохи порушено логіку розвитку художньої думки. Він уже з самого початку викликає в читача тривогу, смуток і біль, тоді як у першотворі це досягається за допомогою контрасту. Раніший переклад явно виражає власне ставлення перекладача до факту винищення лісу. Читач весь у незвичайному напруженні, він чекає чогось страшного, навіть катастрофічного: розпалене сонце, світ прокидався, обіштіла скеля, дух потоку... виринув серед німих руїн.

Другий переклад здійснено в іншому стилістичному ключі. Тут, як і в оригіналі, тихий, усміхнений літній ранок. Його краса і навіяла героєві гнітючі думки з приводу винищення лісу. Ось цей контраст і створює відповідний настрій — контраст між ранковим пейзажем і спустошеною землею, де ще недавно кремезні дуби «тягли із берегів гілки, як руки». Цей переклад у смисловому й образно-емоційному відношенні є повноцінним відповідником оригіналу.

Порівняння Мисикових перекладів різних років виявляє ще одну характерну рису роботи перекладача над удосконаленням образної структури перекладу: менш відчутним стає явно виражене в попередніх перекладах власне ставлення перекладача до предмета зображення.

Проаналізуємо під цим кутом нові рядки в перекладі Бернсової поеми «Веселі жебраки»:

Оригінал:

While she held up her greedy gab.
Just like an aumos dish...
Ilk smack still, did crask still
Just like o cadger's whup.

Переклад 1932 року:

І тягне та йому з колін
Свій рот брудний і п'яний.
У ній ще тліє, виграє
Роздражена жага,
І він цілунок їй дає,
Як ляскіт батога.

Цей переклад має деякі вади. По-перше, явно виражене власне ставлення перекладача до жебрачки — «рот брудний і п'яний». У Бернса тут метафоричне порівняння «жадливий рот, як карнавка жебрака». По-друге, з трьох метафоричних образів у перекладі відтворено лише один «Як ляскіт батога». Образ «роздраженої жаги», що міг би компенсувати втрату одного з них, нівельований самим перекладачем через логічну неузгодженість дієслів-метафор «тліє — виграє».

До всього цього слід додати, що переклад значно довший за оригінал — замість чотирьох рядків у перекладі маємо шість.

Переклад 1959 року й змістовно й стилістично ближчий до першотвору:

І потім рот жадливий свій,
Мов чашку простяга —
І він дає цілунок їй,
Мов ляскіт батога.

Отже, зіставлення різних варіантів перекладу того самого твору засвідчує, що В. Мисик — перекладач 50—60-х років прагне до більшої точності у відтворенні ідейно-образної структури твору. Перекладач повніше передає зміст і настрій оригіналу при максимальному наближенні до його лексики, образного ладу, ритміки й системи римування.

За визначенням В. Коптілова, «переклад — це поле боротьби між об'єктивним відображенням першотвору і суб'єктивним тлумаченням його перекладачем». Особливо чітко це проявляється при відтворенні метафорики оригінального твору, оскільки метафора завжди є суб'єктивним тлумаченням факту чи явища, елементом творчого мислення поета. Та це не означає, що при вирішенні цього складного завдання перекладач може діяти довільно. У поетичному перекладі, як і в будь-якому художньому перекладі, відтворення змісту та ідеї твору має органічно поєднуватися з якнайточнішим відтворенням образної системи оригіналу. Тільки тоді читач одержить повне уявлення про першотвір, а література, на мову якої здійснюється переклад, поповниться ще одним цінним надбанням.

Михайло ДУДЧЕНКО

СВІТОВА СЛАВА ШЕВЧЕНКА

ЖУРНАЛ «ВСЕСВІТ»

м. Київ, Кірова, 34

Шановні друзі!

Я зберігаю як неоцінний сувенір про мою поїздку до Києва збірник, до якого ввійшли переклади 55 мовами поезії під назвою «Заповіт» великого поета Тараса Шевченка.

Відсутність у книжці турецького перекладу цього вірша — прикра прогалина для нашої культури.

Я надсилаю Вам турецький переклад «Заповіту», який я зробив. Прийміть мої найкращі побажання.

З пошаною

НЕДЖАТІ ДЖУМАЛИ

Істамбул.

* * *

«Заповіт» Тараса Григоровича Шевченка турецькою мовою перекладено майстерно. Дуже точно відтворено образну систему оригіналу. Порівнявши переклад з оригіналом, я не помітив у ньому ніяких відхилень. Навіть з формального боку велика точність: переклад написаний тим самим віршовим розміром, що й у Шевченка, мовні засоби такі ж багаті й різноманітні в перекладі, як і в оригіналі. Навіть кількість мовних одиниць майже збігається: в перекладі 85 слів, в оригіналі — 83. Кількість же рядків однакова.

Переклад Шевченкового «Заповіту» здійснено відомим турецьким поетом, прозаїком і драматургом Неджаті Джумали. Він стане новим здобутком у справі популяризації Шевченкової творчості серед народів світу.

О. ТКАЧЕНКО

«ЗАПОВІТ» НА КУБІ

На Кубі, в університеті Лас-Вільяс в Санта-Клара, видається літературний і громадсько-політичний журнал-квартирник «Іслас». В ньому вміщуються літературні тво-

ри як кубинських, так і інших латиноамериканських письменників, критичні, історичні і лінгвістичні статті.

В одному з останніх номерів за минулий рік в

«Ісласі» надрукована велика добірка матеріалів про Тараса Григоровича Шевченка: стаття про життя й творчість українського поета, уривки із щоденників Кобзаря та переклади на іспанську мову поезій Шевченка «Перебендя», «Єретик», «Заповіт», «Юродивий», уривки з поеми «Гайдамаки».

Автор статті і перекладів — член редколегії журналу «Іслас», викладач літератури Аїме Гонсалес Боланнос. Кілька років тому вона побувала в Радянському Союзі, відвідала Москву, Ленінград і Київ, де в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка прочитала ряд лекцій з латиноамериканської літератури.

Перебуваючи у нашому місті, Аїме Гонсалес Боланнос збирала матеріали про творчість Шевченка, його навчання у Петербурзі, роки заслання. Результат творчої роботи кубинського літературознавця знайшов своє втілення на сторінках «Ісласа».

У статті «Тарас Шевченко» А. Г. Боланнос, зокрема, пише:

«Велична постать Шевченка, його творча і політична індивідуальність були великим вкладом в соціальне і культурне життя Росії першої половини XIX сторіччя...

Яким Шевченко ввійшов свого часу в літературу своєї вітчизни, таким він прийшов і до нас: його поезія, патріотична, ніжна, свіжа, відкрита для всіх простих людей на землі».

Лев ОЛЕВСЬКИЙ

Урочисте відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в французькому місті Шалет.

НЕЗАБУТНІ

ДНІ

Як уже повідомлялося, 13 жовтня минулого року в урочистій обстановці у французькому місті Шалет було відкрито пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченку.

У складі радянської делегації на цих урочистостях був письменник **Павло Загребельний**, який поділився своїми враженнями з нашими читачами.

— Сам факт відкриття пам'ятника Шевченкові на французькій землі вражає. Франція, батьківщина багатьох геніальних письменників, відкриває на своїй землі пам'ятник геніальному українському поетові.

Був у моїх відчуттях, сказати б, і суто особистий елемент, хоч на таких урочистостях про особисте говорити й не заведено. Думав я про ласкавість долі до мене і моїх товаришів по делегації, яким випала честь бути учасниками такої знаменної події, бо ж не щодня і не щороку відкриваються пам'ятники Шевченкові за кордоном.

На французькій землі нас зустріли тепло, так, ніби ми давно вже знайомі й здружені. На зустріч з нами до аеропорта Орлі прийшли мер міста Шалет Макс Ньюбла, керівник танцювального ансамблю «Запорозжці» з Шалета Грицько Лагойдюк, наші давні друзі з Америки, представники українських організацій Леон Толопко з Нью-Йорка і Марія Скрипник з Канади. Ми поїхали одразу до Шалета (близько 100 км від Парижа), минаючи старовинні містечка Фонтенбло і Немур. Обабіч шосе горіли осіннім багрянцем дубові ліси, жовтіла кукурудза, зеленіли буряки. Все, як на рідній землі.

Ось і Шалет, старовинна мерія, прапори Франції, Радянського Союзу, Української Радянської Соціалістичної Республіки. Плакати з на-

писами: «Шалет — Київ, Дніпро», прекрасний двоповерховий будинок, в якому розмістилася виставка про Дніпровський район міста Києва, і нарешті площа міста Шалета, а на площі височить ще закутаний у білу тканину пам'ятник Кобзареві.

Ясна річ, зустрічали друзі, а не-други десь блукали осторонь, намага-лися зірвати відкриття, чимось за-шкодити. Націоналістичні газети за-кликали чинити всілякі перешкоди, чийсь злочинні руки розкидали анти-радянські листівки, якісь молодчики, приїхавши вночі до Шалета з Брета-ні, підмовляли місцевих мешканців мало не до опору. Нічого в них не вийшло, ніхто за ними не пішов.

Не забуду ніколи того справді грандіозного видовища, коли на від-криття пам'ятника українському пое-тові зібралися буквально всі мешкан-ці Шалета. Це місто своєрідне, в ньо-му живуть представники 20 націо-нальностей. І ось усі ці люди вийшли на головну площу міста.

Вони почули промову посла Радян-ського Союзу у Франції С. Червонен-ка, виголошену українською мовою. Не можна без хвилювання згадувати й те, як директор Київського музею Тараса Шевченка Катерина Дорошен-ко передала меру міста Шалета Максу Ньюбла землю з могили Шев-ченка в Каневі і пагінци з тієї верби, що посадив колись Тарас на Ман-гишлаку. Землю покладено під цо-коль пам'ятника, вербички посаджено біля нього. Наші артисти виступили з коротким концертом біля щойно відкритого пам'ятника. Тріо бандури-сток виконали «Заповіт» Шевченка. Заслужений артист республіки Г. Красуля заспівав «Реве та стог-не...», а солістка Київської опери Людмила Пащенко «Соловейком» Марка Кропивницького мовби при-кликала до Шалета усіх голосистих соловейків з шевченківської землі.

За цей тиждень на французькій землі було багато зустрічей: в Шале-ті, в Парижі, в Орлеані, під час однієї з яких Іван Запорожець і Макс Ньюбла підписали акт про поріднення Шалета і Дніпровського району міста Києва. Французькі й українські ар-тисти разом виступали з концертом перед жителями міста Шалета. Ми відвідали фаянсову фабрику в місті Ж'єн, були в робітників гумового за-воду Хатчінсона, зустрічалися з акти-вістами товариства «Франція — СРСР».

Незабутні дні!

КОБЗАР

В УГОРЩИНІ

В угорській пресі вперше згадуєть-ся Кобзар у 1865 році в журналі «Корунк тартаї». Однак полум'яне слово поета дійшло до угорського чи-тача значно пізніше. Офіційна преса й реакційні літератори неприхиль-но, а то й вороже ставилися до poeta-революціонера, відчувши, що він небезпечний не тільки для царського самодержавства, а й для австро-угорської монархії.

Прикладом такого ставлення до Шевченка і до його викривальної поезії може бути стаття, яку в 1896 році надрукував клерикальний орган «Мадяр аллам». Автор статті, явно виправдовуючи переслідування поета царизмом, гостро засуджує Шевчен-ка за те, що він, мовляв, із страш-ною силою і гнівом нападав на мож-новладців.

Також про українського поета ви-ступила газета «Ватарнапі уйшол» (№ 38 за 1898 р.) у статті «Укра-їнський поет-селянин», яку написав Калман Кеньвеш-Товт. Він із спів-чуттям висловлюється про важку до-лю Шевченка, правильно, хоча й не-повно, визначає тематику його твo-рів, джерела натхнення, ідеї та при-чину популярності його поезії не тільки серед свого, а й серед інших слов'янських народів. «Він мріяв про республіку, де панувала б спра-ведливість і братня любов. (...) Він став пророком серед українців, тому вони й шанують його пам'ять», — зазначає письменник К. Кеньвеш-Товт.

Об'єктивна оцінка Шевченка про-

пикла і в журнал «Мадяр семле», який, друкуючи в 1892 році переклад оповідання П. Куліша «Оріся», згадав про українського Кобзаря, виділивши його серед основоположників нашої літератури як найсильнішого духом і водночас найбільшого мученика в умовах царату.

За повідомленням газети «Буковина» (№ 36, 1897), кілька ліричних поезій з «Кобзаря» з'явилося в журналі «Мадяр аллам», їх переклав М. Матей. Це, мабуть, були перші угорські переклади з Шевченка.

На межі сторіч, 1900 року, в «Мадяр семле» (№ 26) із розвідкою Калмана Жатковича «Короткий нарис української літератури» в пресі проникла трохи ширша інформація про Шевченка. «Крім поетичної слави, він мав ще й ореол мученика за волю», — пише автор і порівнює його з найбільш революційним угорським поетом Шандором Петефі. Талановитість нашого поета автор доводить тим, що «З російської літератури лише твори Пушкіна і Лермонтова можуть зрівнятися з творчістю Шевченка».

У 1910 р. журнал «Уранія» опублікував статтю «Тарас Григорович Шевченко», що вийшла з-під пера Іштвана Молнара. Літературознавець розповідає про своє враження від чудових і надзвичайно музичних віршів поета, охопивши їх широку тематику і вловивши їхній тон, — «злидні і горе кріпаків, пристрасну ненависть проти гнобителів». Велику популярність Шевченкової поезії І. Молнар пояснює тим, що почуття, якими сповнені твори поета, знайомі кожному. Вони «свіжі і способи вираження їх теж свіжі. Їхні корені йдуть у гущу народу». Завдяки цим якостям твори українського поета належать до найкращих зразків світової літератури, в якій «Шевченкові завжди належатиме почесне місце».

Авторитетним джерелом інформації для угорців про Шевченка був стислий нарис історії українського письменства, який вийшов у 1911 році в рамках великої історії всесвітньої літератури, що видавалася тоді в Угорщині. Цей нарис на прохання проф. Ашбота підготував І. Франко.

Сторіччя від дня народження поета відзначив тижневик «Ватарнапі уйшол» коротким оглядом. Оглядач Гіадор Стринський між іншим писав, що головним мотивом Шевчен-

кової творчості, як і Петефі, є свобода і правда. Автор переклав окремі поезії з «Кобзаря».

Характерним для того часу був відгук про Шевченка в одному з квітневих номерів тижневика «Кейпеш вашарном» (1914), де осуджується царський уряд за заборону вшанувати ювілей поета.

Літературно-інформативні замітки про Кобзаря друкувались також у журналах «Елет» і «Засланк».

Під час першої світової війни угорська громадськість зацікавилася українською літературою. У зв'язку з цим викладач гімназії Балінт Варга підготував досить вдалі переклади поезій Шевченка: «Заповіт», «Минають дні, минають ночі», «До Основ'яненка», «Наймичка».

Поета і критика Арпада Земплени полонив «Заповіт». Не знаючи української мови, він почав поглиблено вивчати Шевченкову творчість за тими публікаціями, що з'явилися вже іноземними мовами. Щоб ознайомити своїх земляків з поезією «Кобзаря», А. Земплени добре переклав, спираючись на підрядник: «Думи мої», «Садок вишневий», «Огні горять», «І небо невмите», «Чого ти ходиш на могилу», «Сонце заходить» та поему «Кавказ».

В часи Угорської Радянської Республіки у 1919 році було надруковано ще кілька перекладів з Шевченка в різних журналах. Коли ж владу в Угорщині знову захопила буржуазія, яка поновила монархію, а потім проклала шлях фашистській диктатурі, поява перекладів із «Кобзаря» стала небажаною. І лише ті з передових угорських літераторів шанували пам'ять про Шевченка, які підтримували революційні традиції як у рідній, так і в зарубіжній літературах

До плеяди таких літераторів приєднався письменник Антал Гідаш. Його переклади з «Кобзаря» друкувались найчастіше з нагоди відзначення Шевченкових роковин у 30-х і пізніших роках на сторінках періодичної преси, зокрема в «Шарло еш калапач» — органі прогресивної угорської еміграції в СРСР. Згодом було видано збірку перекладів А. Гідаша під назвою «Тенгеректел тенгерекіг» («Від морів до морів»), в яку, крім поезії Шевченка, ввійшли також твори інших поетів СРСР. А видана в 1951 році збірка «Кобзар» охопила вже 28 перекладів з самого тільки Шевченка. Представлені тут

більші твори поета — «Причинна», «Катерина», «Тополя», «Сон» (комедія), «Наймичка», «І мертвим, і живим...» — і менші, наприклад «Іван Підкова», «Перебендя», «Думи мої», «Мені однаково», «Якби ви знали, паничі», а в уривках — «Гайдамаки», «Сретик», «Кавказ».

Радянська критика високо оцінила переклади А. Гідаша.

У 1939 році журнал угорських емігрантів у СРСР «Уй ханг» помістив у березневому номері статтю до 125-річчя від дня народження Шевченка, написану Шарлотою Лані. У цьому ж номері журналу, а також у газеті «Сабад со» було опубліковано переклади кількох поезій з «Кобзаря», які підготувала Ш. Лані та ще якийсь поет під ініціалами Г. А., мабуть, Габор Андор, теж відомий як перекладач з Шевченка. Статті Ш. Лані на відзначення пам'яті про українського поета з'явилися в угорській пресі і після війни, зокрема в березневих номерах газети «Уй со» за 1947 і 1948 роки. Разом із статтями Ш. Лані двічі друкувався її новий варіант угорського перекладу «Заповіту». Ця ж газета в березні 1948 року надрукувала Шевченкову поезію «Ой чого ж ти почорніло», яку переклав Г. Андор.

Того ж таки року вийшла з друку збірка перекладів Імре Тренчені-Вальдапфеля, в якій серед творів інших поетів є і «Сон» Шевченка.

Загалом після визволення Угорщини і встановлення там народної влади помітно зросло в угорських читачів зацікавлення літературою народів СРСР, у тому числі й творами Шевченка. Тому за переклади його поезій та популяризацію творчості їх автора взялися, крім названих, також інші відомі угорські літератори.

До них належить передусім Геза Кейпеш. До його збірки вибраних перекладів з різних авторів (1950) увійшли шість творів Шевченка: «А. О. Козачковському», «Думи мої», «Самому чудно», «Заповіт», «Якби ви знали, паничі», «Мені тринадцятий минуло» та уривки з «Срети-» й «Кавказу». Друге видання цієї збірки (1951) було доповнене, між іншим, поезією М. Некрасова «На смерть Шевченка» і статтею перекладача про життя і творчість Кобзаря, 90-і роковини від дня смерті якого саме відзначалися в угорській пресі.

Чимало праці вклав у популяризацію українського поета в Угорщи-

ні Шандор Вереш. Його переклади з «Кобзаря» з'явилися спершу в журналі «Уй ханг» (№ 8, 1952). Це переважно короткі поезії: «Садок вишневий», «Гімн чернечий», «Ще як були ми козаками», «Тече вода в синє море», «Ой люди! люди небо-раки», «Хоча лежачого й не б'ють». У вступному слові до них перекладач характеризує Шевченка як найбільшого українського поета, художника і політичного діяча, зазначаючи, що він був «геніальним виразником найбідніших і найбільш пригноблених прошарків селянства».

Невдовзі Ш. Вереш переклав ще цілий ряд поезій Шевченка. Вони видані окремою збіркою під назвою «Кобзош» (1953) за редакцією поета Дюли Іллеша, який підібрав для цього видання 137 творів.

Відгуком на вихід у світ «Кобзоша» була стаття літературознавця Ференца Шеймеша, надрукована в журналі «Дунантул» (№ 3, 1954), де автор, вказавши на прогалини в угорському шевченкознавстві, розповів про діяльність поета і значення його творчості не лише для українців, а й для інших народів. Видання «Кобзаря» угорською мовою і оцінює Ф. Шеймеш як визначну подію для читачів, як справжнє розширення літературного кругозору, бо для них відкрилася можливість «знайомитись з видатним діячем світової літератури, якого досі вони не знали».

Цього ж таки року «Сабад неп» (№ 68) помістив статтю «Шевченко — великий поет українського народу» академіка Ласло Кардоша, який підкреслив, зокрема, те, що наш поет переріс національні рамки і досяг «високої думки — свобода для всіх народів, братерство пригноблених, спільна боротьба проти гнобителів».

У літературному житті Угорщини 100-річчя від дня смерті Шевченка позначилося, зокрема, виходом з друку доповненого видання збірки «Кобзош». Воно охоплює більшість перекладів з Шевченка і дає змогу читачеві простежити, хто і як перекладав його угорською мовою за період з кінця минулого століття до наших днів. Передмова Г. Кейпеша з уваги на її обсяг і ґрунтовність належить до найсолідніших праць з угорського шевченкознавства.

Змістовну ювілейну статтю підготував для газети «Непсабадшаг» (10. III. 1961) письменник Тібор

Барабаш. Він вважає, що досягнення Шевченка як народного поета зумовлені його здатністю «підняти до висот мистецтва найкращі надії свого часу». Виходячи з того, що в суспільному розвитку України та Угорщини є чимало спільного, автор проводить паралель, — «в країнах феодальних, кріпосницьких — як у Росії, так і в нас, — поезія була могутньою зброєю, заклик до боротьби проти поневолення. Цілеспрямованість частих згадок про минуле в Шевченка така ж, як і в Михая Верешмарті, — запалити ненависть проти свавілля гнобителів, підняти народ на революційну боротьбу».

Проблему громадської, політичної та художньої діяльності Шевченка розглянув літературознавець Пол Фегер у статті «Живе минуле», що публікувалася в журналі «Надв'ілаг» (№ 4, 1961).

В 70-х роках угорські поети підготували немало нових перекладів з Шевченка. Причому внаслідок своєрідного змагання перекладачів за краще ознайомлення угорців з Шевченковою поезією зросла кількість перекладів-варіантів того самого твору. Наприклад, «Заповіт» перекладено вже в десятих варіантах. Навіть більші твори, наприклад «Наказ», мають по кілька варіантів. Відтворенню «Кобзаря» по-угорськи сприяє і те, що до плеяди сучасних перекладачів Шевченка вливаються свіжі творчі сили, прикладами яких можуть бути Габор Девечері (пер. «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», «Три літа»), Режев Гонті (пер. «Три шляхи») та ін.

Іван СТЕЦЬ

с. Берегове,
Закарпатська область.

ТЕОКТИСТ ПАЧОВСЬКИЙ

ТВОРИ ШЕВЧЕНКА В ПЕРЕКЛАДАХ Є. ЄНДЖЕЄВИЧА

Переклади творів Тараса Шевченка на польську мову мають свою історію. Перші польські переклади Шевченкових поезій з'явилися друком на початку 60-х років XIX ст. На сьогодні перекладено понад двісті творів Шевченка польською мовою, чимало з них перекладалися по кілька разів. Ці переклади ввійшли до окремих збірок (їх нараховується понад десять), а також друкувалися у журналах, газетах і різних виданнях.

Єжи Єнджеєвич, сучасний польський письменник і перекладач, відомий українському читачеві як автор книги про життя і творчість Тараса Шевченка «Українські ночі, або Родовід генія», яка вийшла вже трьома виданнями. У цьому белетризованому творі, як зазначалось у нашій критиці, поряд з багатим фактичним матеріалом, що знайомить читача з усіма сферами багатогранної діяльності українського Кобзаря, є і слабкі сторони, наприклад, перебільшення польських впливів на Шевченка та надмірний історичний песимізм. У літературній діяльності Єнджеєвича чимало місця займають переклади з російської, української, італійської і німецької літератур. Особливу увагу Єнджеєвич приділив українській літературі, з якою вперше ознайомився, мабуть, під час проживання на Україні. Польський письменник брав участь у Шевченківських святах у 1964 р. у Києві і в Каневі. У цьому ж році була опублікована стаття Є. Єнджеєвича про Т. Шевченка «Життя

— подвиг» у журналі «Комуніст України» (№ 3). Численні статті Енджеєвича про великого українського поета є цінним внеском у шевченкознавство.

Істотну галузь шевченкіани Енджеєвича становлять його переклади творів Т. Шевченка на польську мову. У 1960 р. він переклав повість «Прогулка с удовольствием и не без морали». Коли Енджеєвич брався за переклади з Шевченка, в нього був уже досвід перекладача з української літератури. В 1954 році вийшов двотомний збірник «Вибраних творів» М. Коцюбинського у його перекладі. Польський письменник добре орієнтується у питаннях художнього перекладу. Це засвідчує його стаття «Проза Т. Г. Шевченка польською мовою», в якій він виклав свої міркування як перекладача Шевченкової прози.

Як вловив Енджеєвич з перекладом повісті? Порівняємо оригінал з перекладом.

«Здумалось мне в прошлом году встретить нашу прекрасную украинскую весну где-нибудь подальше от города, хотя и в таком городе, как садами укрытый наш златоглавый Киев, она не теряет своей прелести; но все же — город, а мне захотелось уединенного тихого уголка».

У перекладі Енджеєвича цей уривок звучить так:

«Przyszło mi do głowy w ubiegłym roku, by powitać naszą piękną ukraińską wiosnę gdzieś najdalej od miasta, chociaż i w takim mieście jak ukryty wśród sadów nasz złotokopule Kijów, nie traci ona swego uroku; ale bądź co bądź jest to miasto, a mnie się zachciało odludnego, cichego zakątka».

Переклад Енджеєвича, як видно із наведеного співставлення російського і польського текстів, точний, художній, але не буквальный. Розповідь Шевченка передана повністю.

Характерно як відтворив польський перекладач описи Шевченка. Наводимо приклад:

«Передо мною открылася не оригинальная и не новая для меня, но очаровательная картина. Обрамленная темным лесом, широкая и бесконечно длинная поляна раскинулась на отлогой покатости, уставленная в беспорядке старыми суховерхими дубами».

У перекладі:

«Otworzył się przede mną widok nieoryginalny i nienowowy dla mnie, ale czarowny. Obramowana ciemnym lasem,

szeroka i nieskonczenie długa polana rozportarla się, na pochyłym zboczku płaskowzgórza; rosły na niej w nieładzie stare dęby o suchych wierzchołkach».

Хоча текст Шевченка стисліший від польського перекладу, проте зміст від цього не змінився, пейзаж залишився той же.

Добре відтворені в польському перекладі портрети дійових осіб.

У повісті Шевченка використано для яскравішої характеристики персонажів з широких народних мас українські фразеологізми, діалоги і т. д. Хоч Енджеєвич писав у статті «Проза Шевченка польською мовою», що українські діалоги, вставлені Шевченком у російський текст повісті, він залишає у своєму перекладі без змін, проте це не завжди так. У перекладі повісті натрапляємо на чимало українських діалогів, перекладених у тексті твору польською мовою.

Енджеєвич зробив правильно, дослівно повторивши за Шевченком українські пісні, українські діалоги, а також велику кількість українізмів, що надало перекладові місцевого колориту.

Щоб надати перекладові повісті, яка зображала картини ХІХ століття, відповідного колориту, Енджеєвич також використовував польську лексику тієї доби.

Продуманим був підхід Енджеєвича до передачі прислів'їв і приказок. Перекладачеві вдалося знайти аналогічні за змістом польські прислів'я й приказки.

Знаходимо в перекладі Енджеєвича і вдало передані епітети, метафори, персоніфікації та інші тропи оригіналу.

Все це допомогло Енджеєвичу великою мірою віддати особливості оригіналу, донести до читача його ідейний зміст.

Значною допомогою читачеві цієї збірки є передмова до неї Енджеєвича, де в популярній формі визначається тематика та ідейний зміст Шевченкової поезії (її революційна спрямованість, історичні теми, інтернаціональне звучання, творчий метод поета). Чимало місця відведено характеристиці поетики Шевченка. Передмову Енджеєвича доповнює Ядвіга Бандовська-Врублевська статтю біографічного характеру про Шевченка.

Єнджеєвич брався за переклад поезії тільки тоді, коли вивчив її генезис і повністю збагнув ідейний зміст. Візьмемо для ілюстрації «Заповіт». Єнджеєвич у повісті «Українські ночі» на сторінці 342 писав, що Шевченко 25 грудня 1845 р., важко захворівши, написав поезію «Заповіт», в якій звернувся до своїх земляків як батько до дітей з заповітом. Єнджеєвич намагався правильно передати Шевченкові слова у перекладі. Наводимо з нього початок і кінець:

Kiedy umrę, prochy moje
Złożcie do mogiły,
Pośród stepu szerokiego
W Ukrainie mój.
Żeby stamtąd pół rozłogi,
Dniepr i jego skały
Widać było, słyszać było
Jak ryczy zuchwały.

Pochowajcie mnie i wstańcie,
By skruszyć kajdany,
By krwią wrogów obmyć wolność
Ojczyzny kochanej.
I w potężnym gronie braci
W gronie wolnym, nowym,
Wspominajcie mnie czasami
Dobrym, cichym słowem.

Це вже чотирнадцятий переклад «Заповіту» польською мовою. Єнджеєвич блискуче відтворив оригінал, його образи і думи поета.

Такими ж принципами керувався Єнджеєвич, перекладаючи епічний твір «Холодний Яр».

Твори Тараса Шевченка в перекладах Єжи Єнджеєвича збагачують польську шевченкіану. Деякі з них вперше з'явилися польською мовою. Переклади Єнджеєвича — практичне втілення його принципів художнього перекладу (бездоганне засвоєння мови твору, який перекладаємо, детальне вивчення його генезису, ідейного спрямування і поетики, точна передача змісту і художніх особливостей). Здійснені Єнджеєвичем переклади Шевченкових творів є не тільки виявом польсько-українського літературного єднання, а й внеском у зміцнення дружби польського і українського народів.

Львів

ТАРАСОВЕ СЛОВО СЕРЕД В'ЄТНАМСЬКОГО НАРОДУ

«Я дуже люблю поезію Шевченка, — писав у листі до мене Те Лан Вієн, один із провідних поетів ДРВ. — На жаль, не знаю ні української, ні російської мов. З творчістю Шевченка познайомився через французькі переклади».

У березні 1959 року газета «Ван-хок» надрукувала поезію Шевченка в перекладі з французької на в'єтнамську мову, які здійснив поет Те Хань. За роки американської агресії газета загубилася, не зміг назвати мені перекладені вірші навіть сам Те Хань. Але «Ой три шляхи широкі!» пам'ятають у В'єтнамі. В листі до мене цей переклад цитували кілька чоловік. «Бо це мовби про В'єтнам, — пише Те Лан Вієн. — Скільки юнаків у нас покинули літню матір, сестру, жінку чи молоду дівчину, пішли з рідного дому й не повернулися. Пов'янули, повсихали посажені дерева й позаростали колючим терном шляхи, якими пішли з дому ці юнаки... У В'єтнамі люблять Шевченка так само, як і на Україні, як і в усьому світі. За його щирість і людяність. Але у нас є ще й окремі підстави: ми любимо Шевченка за його непримиренну ненависть до панівних класів».

Наш народ скинув ярмо французьких колонізаторів, життя стало зовсім іншим. І ми любимо Шевченка за те, що він так глибоко розумів пригноблених, шануємо за його великий талант. До того ж поезії Шевченка надзвичайно мелодійні і в'єтнамці сприймають їх як твори рідної літератури».

У В'єтнамі широко відзначалося 100-річчя з дня смерті Шевченка і 150-річчя з дня народження.

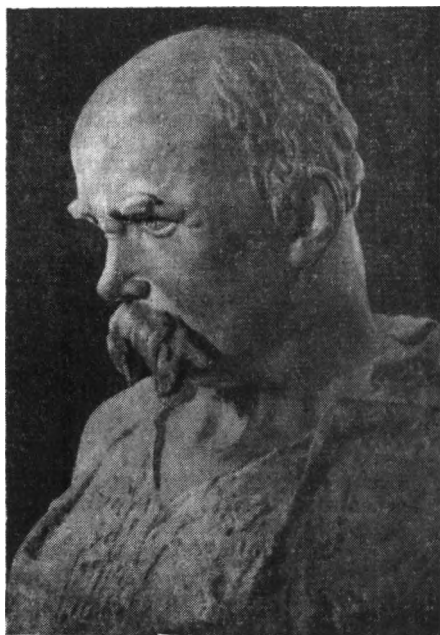
Відомий поет ДРВ Нгуєн Суан Шань, в'єтнамський шевченкознавець, виступав з доповідями перед громадськістю на урочистих вечорах, організованих спільно Товариством в'єтнамо-радянської дружби, Спільною письменників ДРВ і Комітетом культурних зв'язків із зарубіжними країнами в ханойському палаці культури «Згуртованість», в хайфонському Великому будинку пісні. Нгуєн Суан Шань також надрукував дві статті: «Тарас Шевченко — великий поет українського народу. До 150-річчя з дня народження» (щотижневик «Ван нге», № 45, 1964 р.) і другу під такою ж назвою в журналі «Тапті ванхок» (№ 3, 1964 р.). У них автор розповів про життєвий і творчий шлях Шевченка, проаналізував поетичну спадщину поета. Стаття в журналі «Тапті ванхок» має, зокрема, підрозділи: «Поет-кріпак», «Твори поета», «Про що говорять нам поезії Шевченка», «Народна пісня і творчість Шевченка».

Нгуєн Суан Шань переклав «Заповіт» (за французьким текстом, надрукованим у книжці «Заповіт» 43 мовами світу, Київ, 1961), «Мені тринадцятий минало», уривок з балади «Причинна», «У неділю не гуляла» та інші.

В газеті «Нянзан» — органі ЦК Партії трудящих В'єтнаму — зі статтею «Тарас Шевченко — корифей українського народу» виступив поет За Нінь. Студент, що навчався в СРСР, Май Тхук Луан опублікував статтю «Шевченко — великий поет українського народу» в журналі «Ван нге». У цьому ж журналі надруковані вірші «Якби зустрілися ми знову» (переклад Нгуєн Вієт Лама та Май Тхук Луана), «Мені тринадцятий минало» (переклад Хюєн Кьєу), «Садок вишневий коло хати» (переклад Дао Суан Кюї та Май Тхук Луана). Віршеві «Мені тринадцятий минало» поталанило найбільше: є й третій його переклад, здійснений Май Тхук Луаном і опублікований у журналі «Ван нге куандой». Тхай Тоан переклав «Ой чого ти почорніло».

«Пришліть, будь ласка, книжку про життя і творчість Шевченка французькою мовою. Хочеться знати більше про цього чудового поета» — пише мені Те Лан Вієн.

Майя КАШЕЛЬ

ШЕВЧЕНКО ФРАНЦУЗЬКОЮ МОВОЮ

1964 року в Парижі у видавництва «П'єр Сегерс» у серії «Поети сьгодні» видана збірка перекладів поезій Т. Г. Шевченка, зроблених відомим французьким поетом Еженом Гійєвіком. Нещодавно у Києві у видавництві «Дніпро» вийшов з друку переклад французькою мовою поеми Т. Г. Шевченка «Катерина», який здійснив Казимир Шиманський.

Радянська громадськість високо цінує ці видання, оскільки вони мають на меті ознайомити читачки кола Франції з творами Шевченка. Ежен Гійєвік писав у 1964 році: «Повністю або частково твори Шевченка перекладені російською, польською, угорською, німецькою, англій-

ською мовами. Вони мають право бути представленими й у Франції».

Французькою мовою Т. Шевченка почали перекладати ще в минулому столітті. Бібліографічний покажчик відділу іноземної літератури Київської бібліотеки ім. КіПРС налічує близько 60 французьких перекладів творів Шевченка. У 1876 році з'явилися перші французькі прозові переклади окремих уривків з «Тарасової ночі» та «Гамалії». Їх автором був учений і дипломат Альфонс Авріль. Того ж року французький літературознавець Еміль Дюран, який певний час жив у Росії і був викладачем однієї з петербурзьких гімназій, при підтримці і за допомогою І. С. Тургенєва та його французьких друзів-літераторів, надрукував у журналі «Ревю де де монд» досить ґрунтовну статтю про життя Шевченка, що містила переклади окремих віршів українського поета. Проте й ці переклади не були поетичними: Дюран намагався передати буквальний зміст оригіналу, ігноруючи його художньо-поетичні особливості. У періодичних виданнях Парижа, Брюсселя й Праги наприкінці XIX століття також з'являлися окремі французькі переклади з Шевченка. Проте їхній рівень не був високим, бо їх перекладали літературознавці, вчені, а не поети.

Перші спроби поетичного художнього перекладу Шевченкових поезій належать Шарлю Стеберу, французькому поету-комуністу. В роки другої світової війни він став активним учасником руху Опору, був заарештований і закатований фашистами. У 1939 році журнал «Ла Коммюнь» надрукував кілька його перекладів, серед них «Заповіт», «Кавказ», «І золотий, й дорогий», «Садок вишневий коло хати», уривки з поеми «Єретик» та ін. Стебер намагався зберегти вішовану форму оригіналу, але це йому не завжди вдавалося. Його переклади не римовані, довжина рядків довільна, ритм вірша подекуди збито.

Розкидані по різних періодичних виданнях, французькі переклади окремих творів Т. Г. Шевченка, про які згадувалося вище, стали практично недоступними сучасному французькому читачеві. До того ж їхня художня цінність, за окремими винятками, була невисока. Ось чому питання про необхідність познайомити французів з творчістю великого народного поета України залишалось актуальним.

Поет-комуніст Е. Гійєвік багато і наполегливо працював над перекладом

творів Шевченка. У 1964 році він відвідав Київ, був учасником ювілейних свят з нагоди 150-річчя з дня народження Шевченка і, повернувшись на батьківщину, завершив свою працю над збіркою перекладів вибраних поезій Кобзаря. Він переклав 34 вірші й поеми. Збірка «Тарас Шевченко», видана за ініціативою ЮНЕСКО, є, власне, першим поетичним, науково прокоментованим і художньо добре оформленим французьким збірником вибраних творів нашого великого поета.

Книжка починається з хронологічної синоптичної таблиці, яка має розділи: 1. Шевченко, його життя і дати виходу його творів; 2. Літературні події в Росії; 3. Події світової літератури; 4. Події світової історії (тут, наприклад, подається дата народження Карла Маркса). На нашу думку, існування такої таблиці дуже корисне. Вона унаочнює літературний процес, вказує на окремі російсько-українські зв'язки (наприклад, 1814 рік позначений не лише як рік народження Т. Шевченка, а й М. Лермонтова). Проте саме у плані відображення подій українського літературного життя таблиця не може нас цілком задовольнити.

Ежен Гійєвік називає Шевченка «творцем нової української літератури», але матеріали, зібрані в таблиці, не обґрунтовують цього твердження. Слід було б додати окремий розділ «Події української літератури». Він тим більше необхідний, що у Франції мало обізнані з історією української літератури XIX століття.

Заслугою є схвалення те, що до цієї збірки ввійшли матеріали про життя й творчість Шевченка. Це передмова Гійєвіка та статті радянських авторів — Максима Рильського й Олександра Дейча.

У передмові Гійєвік говорить про велике значення поезії Шевченка не тільки для радянського народу, а й для народів усього світу, а в зв'язку з цим і про важливість художнього перекладу. Гійєвік висловлює цікаві, хоч і спірні думки про мистецтво перекладу.

Гійєвік доходить висновку, що у французьких перекладах слід зберігати кількість складів кожного рядка оригіналу і можна відмовитись від рими. Треба зауважити, що в своїй власній творчості французький поет також віддає перевагу білому віршу. Проте для перекладів Шевченкової поезії, сповненої пісенності й музичності, білий вірш навряд чи підхо-

дить. Гійевік не врахував музичності творів великого Кобзаря. Мабуть, перекладати їх неримованим віршем французькою мовою недоцільно. Вказуючи на цей недолік перекладів Е. Гійевіка, не можна не відзначити, що у багатьох випадках йому пощастило передати художньо-образну силу, емоційну наснагу Шевченкового вірша, його грізних чи героїчних інтонацій. Так, французького читача не може не схвилювати образ нескореного Прометея з поеми «Кавказ»:

Depuis les temps immémoriaux
Un aigle y châte Prométhée
Chaque jour lui frappe les cotes,
Chaque jour lui brise le cœur.

Зумів передати французький поет сатиричну силу вірша «Гімн чернецький», перекладений текст якого набирає пісенної мелодійності завдяки внутрішнім римам та звуковим повторам:

Foudre, secoue cette maison
Où nous mourrons, maison de Dieu,
Dieu, nous nous en prenons à toi,
Nous t'en voulons et nous chantons:
Alleluia!

Книжка знайомить також з Шевченком-художником, вона ілюстрована дванадцятьма його малюнками, обкладинку прикрашає автопортрет поета.

Слід вітати створення у видавництві «Дніпро» спеціальної редакції перекладів кращих творів української дожовтневої і радянської літератури на іноземні мови. Для французького перекладу було вибрано одну з найкращих поем Т. Г. Шевченка — «Катерину». Доля жінки цікавила багатьох видатних письменників, починаючи від Пушкіна й Котляревського. Цій проблемі віддав належне і Шевченко. В груповому портреті засланців, серед яких Шевченко намалював і свою постать, внизу на малюнку можна побачити книжку Жорж Санд, французької письменниці, активного борця за права жінки.

Перекладач, радянський поет і філолог Казимир Шиманський, відтворив особливості вірша Шевченка, зберіг не лише кількість складів у рядках, а й ритміку поеми, систему рим. Це надає перекладу особливої поетичності, пісенності, чого так бракувало попереднім перекладам з Шевченка.

Художнє оформлення книжки також справляє приємне враження.

У той же час це видання «Дніпра» здається трохи безадресним: воно недосить враховує особливості свого

основного — французького — читача, для якого відомості про життя і творчість Шевченка корисно було б розширити (біографічна довідка, вміщена у «Примітках» наприкінці книжки, надто стисла). Ще більше відчувається потреба в коментарях та поясненнях до окремих, суто українських реалій, яким нема відповідників у французькому побуті, а, отже, й у французькій мові. В перекладі такі місця втрачають національний колорит і передаються за їх загальним значенням, не завжди зрозумілим зарубіжному сучасному читачеві.

Наприклад, у поемі сказано, що «Катрусу накрили». Ці слова пов'язані з народним весільним обрядом одягати на голову молоді убір заміжньої жінки. «Покривають» або «накривають» і незаміжню дівчину, що втратила дівоцтво, тоді її головний убір стає ознакою її ганьби, її безчестя. Переклад К. Шиманського вірно передає зміст оригіналу, але без належних пояснень французьким читачам, у яких немає і не було аналогічного обряду.

У коментарях слід було б розповісти про весільні обряди українського села, пояснити значення слів «стариости», «бояре».

В епізоді, де мати через забобони виганяє з хати рідну доньку з онуком і журиться, вимагають пояснення рядки:

Хто без тебе грішну душу
Поминати буде?

У перекладі це місце звучить так:

Qui donc pour mon âme égarée
Fera dire une messe?

Французький вираз «відслужити месу» не може передати своєрідність українських народних поминальних обрядів.

Слід вітати появу нових перекладів іноземною мовою кращих творів української літератури як сучасної, так і минулих часів. Це вагомий внесок в обмін культурними цінностями між різними народами, у справу взаєморозуміння нашого народу і народів інших країн світу.

Ірина ЛУНЬЄВИЧ

«ЗАПОВІТ»

Т. Г. ШЕВЧЕНКА

В АСПЕКТІ ЗВ'ЯЗКІВ

ЗІ СВІТОВОЮ

ЛІТЕРАТУРОЮ

В творчості Т. Г. Шевченка «Заповіт» посідає виняткове місце як твір програмний за значенням, пророчий за змістом. Як відомо, вірш написано 25 грудня 1845 р. в Переяславі, в домі поетового друга А. Козачковського. «Заповіт» є органічним фіналом циклу «Три літа», в якому поет осмислює жакливу дійсність закріпаченої України, соціально-політичну ситуацію в тогочасній Росії. Чимало писалося про значення «Заповіту» для української літератури та про світове значення цього полум'яного вірша.

Нам здається доцільним розглянути «Заповіт» в аспекті його зв'язків зі світовою літературою. Досі дослідники розглядали лише внутрішні причини, що породили твір, причини, навіяні українською дійсністю. Не заперечуючи цього, ми спробуємо довести, що «Заповіт» водночас є виступом українського поета в дискусії, яку розпочав колись Квінт Горацій Флакк своєю одою 30, III, Exegi monumentum, в дискусії на тему про місце поета й поезії в суспільстві. Ця тема, природно, не залишала байдужим жодного поета від Овідія до В. Маяковського. Природно також, що і українська література не могла лишитися осторонь цієї теми.

Наведемо оду Горація:

1. Exegi monumentum aere, perennius
2. Regalique situ pyramidum altius,
3. quod non imber edax, non Aequilo
impotens
4. possit diruere, aut innumerabilis
5. annorum series et fuga temporum.
6. Non omnis moriar, multaque pars
mei
7. vitabit Libitinam usque ego postera
8. crescām laude recens, dum Capi-
tolium
9. scandet cum tacita virgine ponti-
fex.
10. Dicar, qua violens obstrepit
Aufidus,
11. et qua pauper aquae Daunus
agrestium
12. regnavit populorum, ex humili
potens,
13. princeps Aequilum carmen ad Ita-
los
14. deduxisse modos. Sume superbiam
15. quaestiam meritis et mihi Delphi-
ca
16. lauro cinge volens, Melpomene,
comam.

Далі подаємо підрядковий переклад цієї оди:

1. Я довершив пам'ятник (собі), міцніший за бронзу, вищий за царські будови пірамід.
Його не зможуть зруйнувати ні їдка злива,
ні шалений вітер Акви́лон, ні незліченний
5. ряд років, ні плін часу.
Я не умру цілком. Більша частина мене
уникне богині похорон Лібітіни, і я в посмертній
славі зростатиму, не в'яну́чи, поки до Капітолію
сходитиме верховний жрець з мовчазною весталкою.
10. Про мене скажуть, що там, де шумить бурхливий Ауфід,
і там, де в країні посушливий Давн
царював над селянами, там — величний з низького (стану)
я перший еолійську пісню переніс (не пристосував)
до італійських звичок. Тож приймай заслужену
15. шану, Мельпомено, і мені доброзичливо
чоло прикрась дельфійським (Аполлоновим) лавром.

У розвитку думки тут помітно п'ять моментів:

Поет відстоює своє право на людську шану, міряє вік своєї слави, нагадує, звідки він і якого він роду, виз-

начає, за які саме заслуги він має право на славу, приймає винагороду з рук Музи.

Неважко простежити, що ці основні моменти наявні в усіх переспівах «Пам'ятника» у новоевропейській літературі. Невпинний інтерес до цього твору пояснюється своєрідною роллю римської літератури в історії європейської культури.

Давній Рим учився в античної Греції, яка вже задовго до початку виступу Риму на міжнародній арені, мала незаперечні культурні досягнення. Рим мусив довести свою здатність проявляти себе в мистецтві не гірше. Тому Гораций вважає за достатнє для довічної слави в Римі — опанувати художню систему грецької лірики.

Другий важливий аспект вірша — максималізм поета, що ставить поетичну творчість, талант вище від усіх інших проявів людської діяльності.

Нові європейські літератури, особливо після Відродження, відчули себе учнями античності, передусім Риму. На початку розвитку кожної європейської літератури перед її митцями ставилося суспільне завдання — опанувати художню систему римської поезії, скласти своєрідний іспит на право вступу до ансамблю європейських літератур.

Переспіви оди 30, III Горация іноді перетворювалися й на поетичні двобої з великим римлянином. І водночас поети, звертаючись до Горация, створювали «пам'ятники» не лише собі, а й своїм національним літературам (наприклад, Пушкін).

У Росії на початку XIX ст. були широко відомі переклади Горацієвої оди: М. В. Ломоносова (в кн. «Краткое руководство к красноречию», СПб, 1748), де важливим є автобіографічний момент «что мне беззачетный род препятством не был»; у Г. Р. Державіна («К Музе. Подражание Горацию»). Державін стверджує тут себе, як слов'янський поет. Заслугою своєю він вважає:

**Что первый я дерзнул
в забавном русском слоге
О добродетелях Фелицы возгласить,
В сердечной простоте
беседовать о бже
И истину царям
с улыбкой говорить.**

Переклад В. В. Капніста. Занотуємо: «Я первый, вознесясь от низкия породы, в латинские стихи еольску меру ввел».

Переклад А. Х. Востокова («Опыты лирические и другие мелкие точения в стихах», СПб, 1805—1806).

Вірш О. С. Пушкіна «Пам'ятник», написаний 21 серпня 1836 р. і надрукований уперше 1841 р. в слотвореному цензурою вигляді. Запам'ятаємо російську реалію «Александрійський стовп», як масштаб для визначення висоти «пам'ятника», а також строфу:

**И долго буду тем любезен я народу,
что чувства добрые**

**я лирой пробуждал,
что в мой жестокий век
прославил я свободу,
и милость к падшим призывал.**

Тут уперше в родині «Пам'ятників» серед заслуг поета згадується уславлення свободи. Вірш і в спотвореному вигляді мав великий розголос. Його називали «останнім заповітом» Пушкіна.

Шевченко, беззаперечно, був обраний найкращим з перекладом Ломоносова, а також з віршами Державіна й Пушкіна на теми з Горация. На жаль, він міг читати наведену вище Пушкіним строфу лише в спотвореному вигляді.

Шевченко добре знав Горация. Знайомство з творчістю римського поета він вважав неодмінною ознакою ерудиції.¹ Гораціанські мотиви можна знайти в «Перебенді», де відстоюється право поета на творче усамітнення під час натхнення (пор. оду Горация I, III). Гораций, проте, не був улюбленцем українського поета. Відхід від позицій борця за суспільну свободу до пошуків індивідуальної творчої незалежності був для Шевченка глибоко чужим.

На перший погляд, нема нічого спільного між гораціанською родинною «пам'ятником» і «Заповітом» українського поета.

Придивімося уважніше:

За кілька днів до написання «Заповіту» Шевченко написав «Минають дні», де висловлюється думка, що найгірше «і сліду не кинуть ніякого, однаково, чи жив, чи загинув». Після напруженого періоду творчих звершень трьох років, поетові хотілося визначити, який саме «слід» він лишає на Україні, тим більше, що і хвороба в грудні 1845 р. загострювала цю проблему.

Перша строфа «Заповіту». Висока могила «серед степу широкого на Вкраїні милій» заступає місце горацієвих «пірамід», чи «александрійського стовпа».

Друга строфа відповідає третьому моментові оди 30, III. «Лани широко-

¹ Див. повість «Близнецы»: «Но юноша... бегом читал Давида, Гомера и Горация».

полі, і Дніпро, і кручі» — це місця, де поет народився й виріс. Хай оспівує Горацій бурхливий Ауфід. Шевченко хоче чути, «як реве ревучий» Дніпро.

У VI строфі поет приймає шану не з рук Музи, чужинки, аристократки, а з вуст рідного народу. «Незле, тихе слово» для нього — найвища винагорода.

А де ж визначення поетових заслуг? Тут Шевченко навіть не називає себе поетом, не згадує про свої вірші. Так, але в цьому поетичному двобої з давнім римлянином мовчання не менш промовисте, ніж транспозиція поетичних обставин. Питання про заслуги вирішується в плані максималізму, невідривного від справжнього «пам'ятника» з гораціанської родини. Тут Шевченко визначає себе не так поетом, як борцем за визволення свого народу. Свобода народу для поета незмірно дорожча від усіх благ і скарбів, навіть від поезії.

А як уже зайшла розмова про максималізм, то треба сказати, що Шевченко в «Заповіті» відповідає не лише Горацієві. Не забуваймо, що вірш написано 25 грудня, тобто на різдво, коли церковні дзвони, колядки, тисяча років традиції нагадували поетові іншу ідею, що теж претендувала зайняти місце абсолюта — ідею бога. Дві сили боролися за душу поета: гораціанська ідея краси мистецтва, величі поезії (сама по собі притягальна для поета!) та християнська ідея бога, освячена традицією, вірою батьків. І поет відкидає обидві спокуси задля третьої ідеї, незрівняної, ви-

можної, безкомпромісної ідеї визволення рідного народу. «А до того я не знаю бога!»

На перший погляд дивно, що Шевченка не захопила близькість долі з горацієвою еволюцією «з низького — могутній», підкреслена Ломоносовим, «что мне незнатный род препятством не был». Але і тут промовисте саме мовчання Шевченка. Кріпацький стан для нього не «низький». Це стан полоненого, але не переможеного борця. І не в поезії, не в мистецтві він шукає індивідуальної незалежності, якої, до речі, 1845 р. Шевченко вже досягнув. Разом з своїм народом він прагне визволення для всіх шляхом революції: «Вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропіте», — вимагає він. Причому не лише у поета є високі обов'язки перед народом, народ так само зобов'язаний перед поетом. І тільки після здобуття свободи, «в сім'ї вольній, новій» поет ладен прийняти шану від свого народу. Лише відтоді він дозволяє лічити вік своєї слави (див. другий момент оди 30, III).

Таким чином, ми знайшли в «Заповіті» всі основні компоненти оди «До Мельпомени» Горація, встановили, що Шевченко (і разом з ним українська література) ввійшов до європейської поезії не як боязкий учень, а як борець, як лицар величної ідеї, що кидає виклик «і мертвим, і живим, і ненарожденним» і проголошує своє кредо — вимоги людської гідності, соціального й національного визволення.

СОНЯЧНІ КЛАРНЕТИ ЗВУЧАТЬ СЛОВАЦЬКОЮ МОВОЮ

Pavlo Tycyna. Zlaty hlalohol.
Prelozili Marián Hevesi a
Ján Zambor. Bratislava.
"Tatran", 1974.

Серйозне знайомство з українською поезією почалося в Словаччині після другої світової війни і встановлення народно-демократичного ладу. В буржуазній республіці словацькою мовою з'явилися в періодиці лише окремі вірші Шевченка й Франка та деяких закарпатських авторів; жодного рядка поетів Радянської України до читача тоді так і не дійшло. В народній Чехословаччині незмірно розширилися обрії світової літератури в перекладах словацькою і чеською мовами, чимало зроблено, зокрема, щоб донести до читачів поезію народів Радянського Союзу. Так, кількома окремими книжками вийшли в Словаччині поетичні твори Шевченка, Франка, Лесі Українки; першою ластівкою української радянської поезії стала книжка В. Сосюри «Так ніхто не кохав» (1962).

До відтворення рідною мовою поезії Павла Тичини словацькі перекладачі підійшли зовсім недавно. Хоча перше авторитетне слово про Тичину було сказане в Словаччині ще 1929 р. визначним поетом Штефаном Крчмери (в рецензії на чеське видання 1927 р. збірки «Вітер з України»), проте потрібно було понад чотири десятиріччя, щоб зацікавленість творчістю цього геніального представника поезії ХХ ст. вилилася тут у конкретні форми. В усякому разі, бібліографія словацько-українських літературних зв'язків, видана 1970 р. «Матицею словенською», фіксує лише один-єдиний вірш Тичини «Вітер з України», який був надрукований 1956 р. в журналі «Словенске погляди» в перекладі Мілоша Крно.

Першу поважну публікацію поезій Тичини словацькою мовою зробив братіславський журнал «Ревю световой літератури». П'ятий номер за 1973 р. цього двомісячника, присвяченого світовому письменству, відкривався добіркою з одинадцяти ранніх тичинівських шедеврів із збірки «Сонячні кларнети» в перекладі молодих перекладачів Маріана Гевеші та Яна Замбора. Поезії «Арфами, арфами...», «Десь надходила весна...», «Там тополі у полі...», й «Ой не крийся, природо...» були подані паралельно українською і словацькою мовами, щоб дати можливість читачеві порівняти методику оригіналу й перекладу. Цю добірку під загальним заголовком «Пастелі» супроводжували висловлювання про Тичину Я. Івашкевича, Ш. Крчмери, М. Асєєва, І. Еренбурга та ін., кілька фотографій і портрет Тичини роботи М. Жука, а також невелика стаття «Поет сонячних кларнетів», в якій перекладачі торкалися основних етапів життя і творчості українського поета і розповідали про свою працю над перекладом. Щоправда, авторів цих висловлювань цікавили переважно формальні риси тичинівської поезії, величезний соціальний і філософсько-естетичний зміст її залишився невисвітленим.

Публікація в «РСЛ» була прологом до виданої минулого року братіславським видавництвом «Татран» першої в Словаччині книжки поезій Тичини під назвою «Золотий гомін» — гарно юформленого томика невеликого формату, що містить 64 поетичні твори — окремих або об'єднаних у цикли віршів, поем та фрагментів з них. Книжка вийшла як 35-й випуск серії «Поезія», присвяченої найвизначнішим явищам світового поетичного слова. Добір творів і переклад здійснені Маріаном Гевеші та Яном Замбором.

Переклад поезій Тичини зроблений дуже ретельно; перекладачі прагнули не

тільки максимально зберегти зміст віршів, їх ідейно-естетичну спрямованість, а й передати засобами словацької мови (як і української, багатої на голосні звуки) ритмо-мелодичні особливості оригіналу, систему поетичних образів, саму музику українського вірша. Не заглиблюючись у докладний аналіз словацького тексту, можна сказати, що перекладачам це найчастіше вдається, особливо, коли вони мають перед собою поезії глибокого ліричного плану. І хоч в окремих віршах трапляються невдало передані рядки (наприклад, знамените «революція іде» з вірша «На майдані» — чомусь як «*revolucne tram-tagam*, тобто «революційний гармидер»), в цілому можна сказати, що переклад словацькою мовою відповідає оригіналу і звучить природно і мелодійно.

Вітаючи появу цієї книжки і високо оцінюючи усі пов'язані з таким виданням зусилля друзів української літератури в Словаччині — перекладачів, літературознавців, видавців, слід водночас висловити і деякі критичні зауваження.

Перш за все, хотілося б спинитись на змісті книжки, основу якої склала перша збірка Тичини «Сонячні кларнети». Словацьке видання повністю повторює видання «Сонячних кларнетів» 1918 р., включаючи й ті поезії, яких автор зовсім не вміщував у наступних виданнях («Колискова» з Леопольда Бразза) або друкував дуже рідко. При цьому у вихідних даних зазначається, що переклад і добір творів зроблені за київськими виданнями «У серці моїм» («Дніпро», 1970) та «Вибрані твори» («Дніпро», 1971). Тут явна неточність, оскільки повний переклад «Сонячних кларнетів» можна було здійснити лише за варіантом 1918 р., що й варто було вказати, якщо вже словацькі перекладачі вирішили відтворити це видання, повний зміст якого відомий в наш час тільки фахівцям.

Та якби перед словацьким виданням стояла саме така мета, це було б цілком зрозуміло і докорів на адресу упорядників не виникало б. Проте упорядники пішли іншим шляхом. Річ у тому, що книжка «Золотий гомін» містить в собі не тільки збірку «Сонячні кларнети», яка є основою видання (40 поезій із 64), а й окремі твори з наступних збірок: «Плуг» — 8 віршів; «Замість сонетів та октав» — 6 віршів; «Вітер з України» — 5 віршів; 2 вірші, що включалися в наступні видання «Сонячних кларнетів», але яких не було в першому; і, нарешті, 3 ранні твори з посмертної книжки «В серці моїм», яка була підготовлена

Л. Новиченком. Таким чином, маємо перед собою спробу познайомити читача не з окремою збіркою поета, а з усією його творчістю або принаймні певним напрямком чи етапом цієї творчості, і тут оцінка видання мусить мати вже інші критерії.

Бажання словацьких перекладачів і видавців дати антологічне видання Тичини заслуговує на цілковите схвалення. Проте саме у здійсненні цього задуму знаходимо ми певні недоліки. Перш за все, антологічне видання, за нашим глибоким переконанням, не можна було будувати лише за період до 1925 р., бо це значно звужує образ поета-громадянина, залишаючи поза увагою читачів увесь його наступний понад 40-річний творчий шлях.

По-друге, даючи добірку поезій Тичини цього часу, навряд чи доцільно було обминати такі широковідомі й надзвичайно важливі у творчій еволюції поета вірші, як «Ненавидим прокляту мідь...», «Я комуністка, ходжу в «чужому...», «Іду з роботи я, з заводу...», «Плюсклим пророкам» — з «Плугу», «Відповідь землякам», «За всіх скажу...», «Перед пам'ятником Пушкіну», «Мов пущене ядро з гармати...» — з «Вітру з України» та ін. Це зауваження здається нам тим більш виправданим, що в книжці знайшлося місце і для абсолютно повного відтворення «Сонячних кларнетів», і для цілого ряду віршів камерного або трагічного звучання, які не можна вважати характерними для ідейно-естетичних магістралей поета («Месія», «Осінь така мила...», «То не безровий, бузковий...», деякі поезії із збірки «Замість сонетів та октав» та ін.). Цілком розуміючи бажання упорядників виявити власний творчий підхід при доборі творів для книжки, ми водночас вважаємо, що об'єктивність вимагала значно ширше представити тут поезії Тичини, в яких на повний голос прозвучали почуття найвищого громадського реєстру, почуття перекonanого борця за новий комуністичний світ, що визначили незмінний лейтмотив усієї його творчості і зробили його зіркою першої величини на зоряній карті, всесвітньо-революційної поезії нашої доби.

Збірка «Золотий гомін» супроводжується статтю відомого словацького україніста Мікулаша Неврлі «Поет світового масштабу», в якій автор високо оцінює Тичину як «трибуна революції», її співця, чия творчість, як і творчість Маяковського, була викликана до життя полум'ям Великого Жовтня. Відносячи Тичину до найвидатніших поетів ХХ ст., позначеної іменами Елюара, Неруди, Хікмета, Тувіма та ін., критик дає стислий огляд творчого шляху українського

поета, а також згадує про особисті зустрічі з ним у 1955 і 1956 роках.

Змістовна стаття М. Неврли містить також деякі судження, з якими важко погодитись, стоячи на ґрунті сучасного радянського літературознавства. Так, хоч автор і зауважує, що «ранній символізм» Тичини був у своїй основі «виразно земний і оптимістичний» і це «заперечувало філософські основи цього напрямку», проте тут-таки говорить, що «вчителем молодого Тичини і його генерації був на рідному ґрунті Олександр Олесь, провідний український поет між революціями 1905—1917 років» (ст. 112). Навряд чи можна з серйозними підставами говорити про учнівство Тичини в Олесь, тим більше, що саме між двома революціями в творчості останнього помітно посилюється вплив декадансу.

Не досить чітко, на наш погляд, схарактеризована збірка «Сонячні кларнети» твердженням, що її основний мотив втілюється саме в поемі «Золотий гоґлін» та ще й через «всенародний хорал і поліфонію розгойданих дзвонів бароккової київської лаври» (ст. 114).

Надто категоричним видається твердження, що саме від Вагнера (поряд із Скорододою) «...запозичив поет музичну прaosнову світу».

Проте найпомітнішим недоліком статті є те, що, розповідаючи про творчість Тичини після 1930 р., пишучи про збагачення української поезії принесеними в неї Тичиною новими формами, критик не тільки не розглядає, але навіть не називає збірок «Партія веде» й «Чуття єдиної родини», без яких неможливе об'єктивне висвітлення ідейно-естетичної еволюції поета.

Вихід у світ першої книжки поезій Павла Тичини словацькою мовою — закономірне явище в розвитку словацько-українських літературних взаємин, яке знаменує початок відкриття читачами братнього слов'янського народу світу тичинівської поезії, осяяної блискавицями нової, соціалістичної доби людства, і яке не може не викликати щирого схвалення з боку української літературної громадськості. Суспільне значення і безперечна художня цінність цього видання значно переважають його окремі прикрі недоліки.

Олег МИКИТЕНКО

ДОВЖЕНКО В НОВОМУ ЧЕСЬКОМУ ВИДАННІ

Olexandr Dovzhenko. Zacarovana Desná. Preložily Zdenka Koutenská a Hvozdena Zachová. Praha, "Odeon", 1974.

У празькому видавництві художньої літератури й мистецтва «Одеон» вийшло нове, вже третє видання вибраних творів Олександра Довженка під назвою «Зачарована Десна». До нього ввійшли, крім однойменного твору (в перекладі Гвоздени Захової), також оповідання воєнних років та кіноповість «Поема про море» в перекладі Зденки Коутенської. Кваліфіковану післямову до цього видання написали радянські літературознавці Ф. М. Неборячко та В. А. Моторний.

В минулі роки окремими книгами твори О. Довженка в чеських перекладах виходили двічі: у видавництві «Свет совету» («Зачарована Десна», 1958) та «Ческословенски спісовател» («З щоденників», 1964). Третє, рецензоване, видання присвячене 80-річчю з дня народження українського письменника. Книга проілюстрована документальними фотознімками та малюнками самого Довженка.

Третя книга вибраних творів письмен-

ника гідно підсумовує цілий період в ознайомленні чеських і словацьких читачів з художньою спадщиною великого радянського «поета кіно» і «прозаїка з душею поета», як назвали Довженка чеські критики.

На суперобкладинці книги любовно відтворений кінокадр білявого хлопчика, що милується польотом журавлів у небі. Режисер Ю. І. Солнцева вдало знайшла цей прообраз малого Сашка, який з дитинства прагнув неба і жив мрією сягнути його в мистецтві. То вже згодом історія світової культури запише ім'я нашого земляка в анали світового кіномистецтва, назвавши його фільм «Земля» серед дванадцяти шедеврів (на міжнародному конкурсі 1958 р. в Брюсселі). А прогресивні кола Чехословаччини, комуністична і робітничка преса гідно оцінили й відстояли Довженка ще в 30-і роки.

Слава Довженка вже сягнула Берліна й Парижа, коли він уперше в 1930 році відвідав Чехословаччину. Та «відвідав» — не те слово для появи нашого митця на прем'єрі «Землі» й «Арсеналу» в Празі.

В буржуазній Чехословаччині Довженко з трибуни мужньо відстоював революційний дух своїх картин «Земля» та «Арсенал». Своїх духовних спільників він знаходив у робітничих кварталах, у комуністичній пресі, зокрема в газеті «Руде право» й журналі «Творба».

Буржуазна цензура лякалась революціонізуючого впливу картин Довженка на маси і випускала їх на екран з «вирізками». Вся ліва преса протягом 1930—31 років і пізніше вела активний бій за картини Довженка, що красномовно засвідчує заголовок однієї із публікацій «Руде право»: «Спотворений, але незнищений Арсенал» (5. 5. 1931).

Сам Довженко протягом свого перебування в Празі кілька разів виступав з публічними лекціями, давав інтерв'ю, виступав у пресі («Сповідь радянського режисера», «Наша цеста», 1930/31, № 9—10). Після «Землі» й «Арсеналу» на екранах Чехословаччини з успіхом пройшов також фільм «Аероград» (1936). За свідченням тогочасної чеської критики, початок тридцятих років позначений «тріумфальним вступом Ол. Довженка до чеського культурного мислення». Кінокритики відзначали «неповторність його мистецького стилю, що зводить природний міст між багатою народною традицією і найсучаснішими художніми пошуками». Початком 30-х років датуються й перші чеські переклади творів Довженка (сценарій кінофільму «Земля» в серії «Бібліотека фільмової літератури», 1931, № 1).

В Чехословаччині ветерани руху Опору з почуттям вдячності згадують закликане звернення Довженка до чеських громадян у грізні роки війни (1943): «Гаряче вітаю всіх добрих людей демократичної братньої Чехословаччини». (Опубліковане за архівними матеріалами в журналі «Чехословенська русистіка», 1960, № 2 у статті «Радянські письменники у боротьбі за свободу чехословацького народу»).

У перші повоєнні роки Довженко «повернувся» в Чехословаччину своїми новими творами — кіноповістю «Життя в цвіту», фільмами «Мічурін» та «Щорс». Журнали «Кіно», «Прага—Москва», «Фільм а доба», збірник «Читання про Радянський Союз» протягом 1946—1964 рр. публікують статті Довженка з різних питань кіномистецтва («Про завдання радянської кінематографії», «Сила кольору», виступ на Другому з'їзді радянських письменників), а також його «Біографію».

Зокрема, журнал «Свет совету» (1964) та збірник «Читання про Радянський Союз» (1963) першими починають популяризувати новелістику Довженка воєнних років.

Поява трьох окремих видань вибраних творів О. Довженка чеською мовою — це не завершення, а плідне продовження історії активного сприйняття його творчості у братній Чехословаччині. Високе мистецтво Довженка гідно репрезентує українську радянську культуру за рубежами нашої соціалістичної Вітчизни.

Переклади Зденки Коутенської та Гвоздени Захової виконані з тонким відчуттям поетики Довженка, характерних особливостей його образного мислення. Особливо вдалося перекладачкам відтворення гумористичного ладу оповіді в «Зачарованій Десні» (Г. Захова) та романтично-піднесеної трагедійності й драматизму в оповіданнях «Відступник», «На колючому дроті» й «Ніч перед боєм» (З. Коутенська). В «Поємі про море» перекладачка бездоганно відтворила різні лексичні шари українського оригіналу (діалог діда з Аліком про його майбутнє, роздуми генерала Федорченка, душевна буря Кравчини при розмові з дітьми й дружиною про «гусячу ніжку» тощо).

Позитивно оцінюючи працю перекладачів, не можна не відзначити й високу поліграфічну культуру «Одеону», зокрема, яскраве графічне оформлення Зденека Зіглера, як і високоякісне поліграфічне виконання книги в цілому.

Василь ШЕВЧУК.

РОМАН

«БІЛА ПЛЯМА»

В НДР

Wassyl Kosatschenko. Der weiße Fleck. Aus dem Ukrainischen von Larissa Robiné. Berlin, Verlag "Volk und Welt", 1974.

З кожним роком дедалі більше виходить за рубезем майстерно перекладених творів українських письменників. До таких перекладів належить і праця Лариси Робіне, яка переклала на німецьку мову роман Василя Козаченка «Біла пляма». З перших же сторінок роману читач відчуває особливу атмосферу твору—книжки суворі і ніжної, книжки про війну проти фашистських загарбників і про тривожну й прекрасну молодість тих, хто боровся, не шкодуючи сил

і життя, проти ненависного ворога. Заспів книжки, роздуми і спогади оповідача про те, яким він і його товариші-десантники були в ті вже далекі буремні роки, перекладачка добре відтворює, передаючи інтонацію щирого й невимушеного звернення до читача. Рядки, присвячені сімнадцятирічній розвідниці Насті, звучать, як вірші в прозі. Цей заспів задає тон, який звучить і потім, коли перед читачем розгортаються драматичні, а часто й трагічні події твору.

Події роману розгортаються динамічно, сам ритм простої, короткої фрази передає стрімкий, напружений темп подій. Л. Робіне добре відчуває ритм прози Козаченка, прозору ясність його фрази, вміло використовує інверсію. В «Білій плямі» часті внутрішні монологи героїв, те, що в сучасній прозі називають невласнопрямую мовою. Перекладачка зільно володіє різноманітними засобами передачі цієї мовної форми.

Нам доводилось читати переклади, зроблені не з оригіналу, а через мову-посередник, іноді вони загально вдалі. Але часто в них повторюються ті ж самі помилки — невірне відтворення реалій і власних імен. Перекладачка «Білої плями» досконало володіє українською мовою і тому в її праці немає цих прикрих недоліків. Звичайно, мова персонажів роману звучить іноді трохи «пригладженою», але загалом Л. Робіне вміє зробити переклад розмовної мови живим і природним.

«Біла пляма» вийшла масовим тиражем на звичайному папері, у м'якій обкладинці. Але поліграфічна культура видання висока. Малюнок на обкладинці, фотопортрет письменника на зворотній стороні обкладинки, коротка анотація, що містить найважливіше про книжку і її автора—все це робить книжку привабливою. Видавництво «Фольк унд вельт» підготувало переклад цього твору ретельно, з усією старанністю, що не може не радувати.

Кіра ШАХОВА

У Польській Народній Республіці вийшов роман Юрія Щербака—«Трансплантація», відомий у нас як «Бар'єр несумісності». Цей твір виданий так са-

мо в Празі «Младою фронтою» в перекладі Властимири Абжолтовської, в Бухаресті «Едітурою Універс» в перекладі Флоріки Молдовеану; в Будапешті у видавництві «Еуропа» в перекладі Анни Бойтар.

Варшавське видавництво міністерства національної оборони видало твір Ростислава Самбука «Дияволи з «Веселого пекла» під назвою «Ове-

лір натрапив на слід». Роман Р. Самбука переклали Кристина Войтиляк та Стефан Демчук.

В серії «Бібліотека для трудівника» софійське видавництво «Профіздат» видало збірку оповідань Євгена Гуцала «Клава, піратська мати», до якої увійшли, крім новели, що дала назву збірці, оповідання «Липневий дощ», «На озе-

рі», «Один день» та інші. Переклад здійснив Васил Каратеодоров. Він же автор передмови-довідки про творчий шлях Є. Гуцала.

Давня дружба зв'язує читачів болгарського села П'ять Могил Сливенської округи і письменника Павла Автомонова. Його повість «Його прізвище невідоме» обговорювалася на читачьких конференціях в бібліо-

теках сіл Новоселець, Радецькі та П'ять Могили. На загальну читачьку конференцію та прем'єру спектаклю за цією повістю, інсценізацію якої здійснив Васил Станчев, було запрошено Павла Автомонова.

Павло Автомонов з акторами самодіяльного театру села П'ять Могили, де було поставлено п'єсу «Його прізвище невідоме».

МІКЕЛАНДЖЕЛО

У мистецтві Високого Відродження з'явилися могутні творчі індивідуальності, яких не знало середньовіччя. В особистості Леонардо переважає аналітичний розум, у Рафаеля — природжений артистизм, у Мікеланджело — сила волі, титанізм духу. На відміну від Леонардо й Рафаеля він передусім скульптор. Самі обставини скерували його на шлях мистецтва.

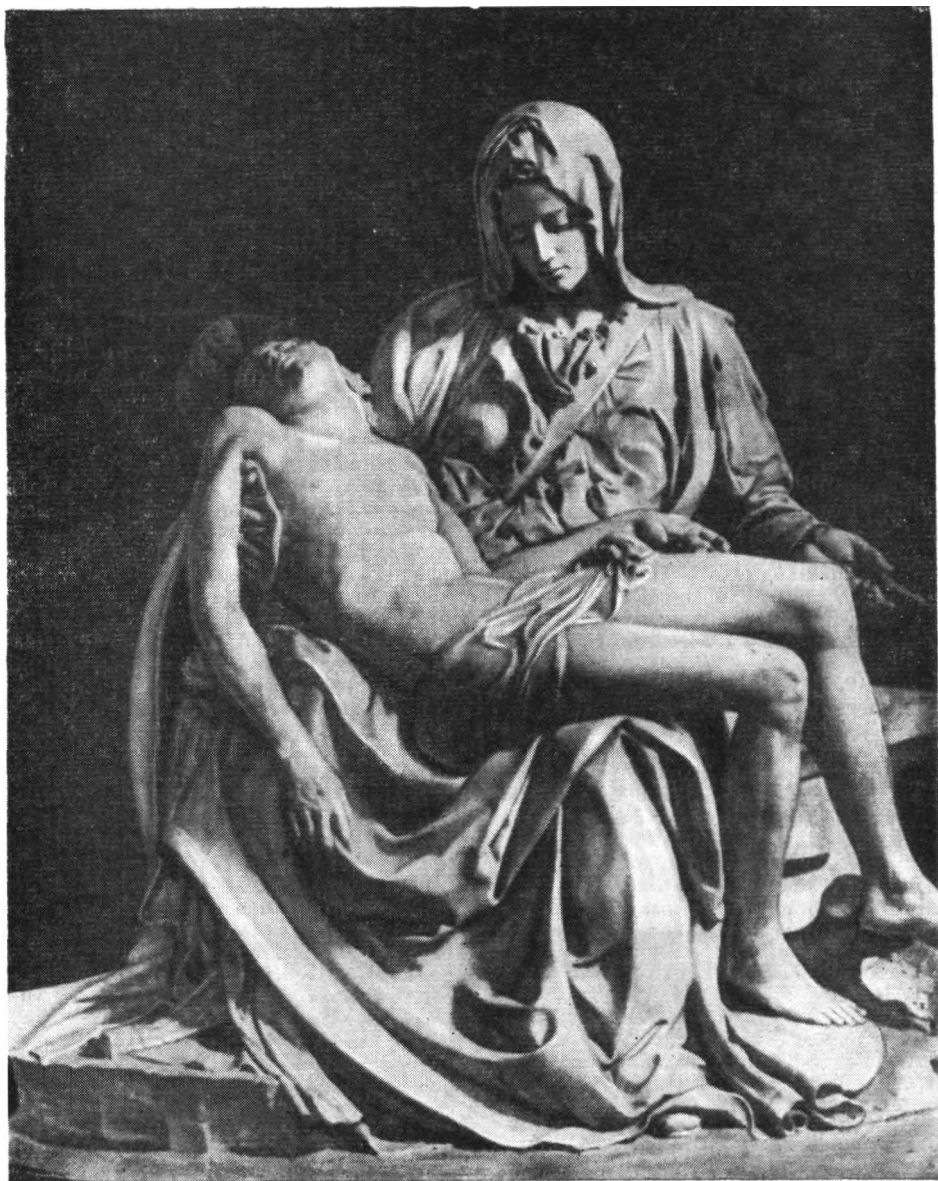
Народився Мікеланджело 8 березня 1475 р. в родині Лодовіко Буонарроті, який виконував тоді обов'язки подести (мера) містечка Капрезе, поблизу Флоренції. Мати померла, коли йому було шість років. Дитинство його пройшло в селі Сеттіньяно в домі молочної матері, батько й чоловік якої були каменярями. 1485 року Лодовіко Буонарроті одружився вдруге й узяв сина до Флоренції, щоб навчити його писати та рахувати. Диво перемоги людських рук над безформною кам'яною брилою, яке хлопчик щоденно спостерігав у Сеттіньяно, захопило його ще більше у Флоренції, де на вулицях, площах і в церквах він побачив так багато досконалих скульптурних творів. У церкві Санта-Кроче, що неподалік від будинку Буонарроті, хлопчика привабили також фрески. Знайомлячись з молодим художником Франческо Граначі, дванадцятирічний Мікеланджело уже міг показати йому свої малюнки, зроблені з розписів Джотто та Мазаччо, майстрів, що, долаючи середньовічні канони, відкрили нову добу в мистецтві Італії. Ці малюнки справили, очевидно, неабияке враження не лише на Граначі, а й на його вчителя Доменіко Гірландайо. З початку 1489 року Мікеланджело почав працювати в майстерні Гірландайо.

Хоч Флоренція вважалася республікою, але насправді мала «некоронованого короля» — Лоренцо Медічі, якого називали «Пишним». Він зібрав при своєму дворі видатних вчених-гуманістів, художників та поетів, серед яких, до речі, і сам він був не другорядним. Рік у рік зроста-

ло його зібрання античної пластики в саду на площі Сан-Марко. Тут під наглядом Джованні ді Бертольдо, учня великого скульптора Донателло, працювали різьбярі, реставратори, вдосконалювали свою майстерність молоді скульптори. Не дивно, що з дитинства зачарований мармуром, Мікеланджело дедалі частіше відлучається з майстерні Гірландайо й іде до цього саду. Певно, і в особистості п'ятнадцятирічного юнака, і в працях, що їх він тут виконав, щось-таки вражало уяву — інакше Лоренцо Пишний не оселив би його в своєму палаці. Тут Мікеланджело за два роки добре вивчив літературу, філософію, історію, навчився цінувати античне мистецтво, почав писати вірші і при цьому швидко зростає як скульптор.

Завдяки особливій атмосфері двору Медічі Мікеланджело повірив у свій талант. Як з рівним з ним розмовляли великий поет Анджеоло Поліціано, філософ Марсіліо Фічіно, коментатор «Божественної комедії» Крістофоро Лондіні, голова Платонівської академії Піко дельла Мірандола. У церкві монастиря Сан-Марко він слухав пристрасні проповіді Джіроламо Савонароли, який таврував світську й церковну владу і навіть самого папу римського.

Вдача юнака відбилася вже в перших його скульптурних композиціях, сповнених напруженою динамікою, пафосу боротьби. Смерть Лоренцо Пишного, окупація французькими військами Флоренції примушують Мікеланджело залишити місто. Деякий час він живе в Болоньї, де дістає відповідальне замовлення — довершити ансамбль надгробка св. Домініка — засновника знаменитого ордену. З трьох виконаних юнаком статей особливо вдаючись була статуя св. Прокла. Його обличчя сповнене відваги й гніву, правиця зігнута, пальці стиснуті в кулак, от-от він кинеється карати кривдника. Важко сказати, чи справді в образі юного Прокла Мікеланджело створив свій ідеалізований автопортрет, та найімовірніше, що він

Пієта, 1501.

втілює у цьому творі свій патріотичний порив, прагнення захистити рідне місто. Коли Мікеланджело повернувся до Флоренції, французький король, побоюючись вибуху народного гніву, вже залишив місто, прихопивши з собою скарби палацу Медічі. Республіка була відновлена, але уся повнота влади й навіть титул «синьйора» та короля Флоренції, міста Ісуса

Христа» захопив Савонарола. Прагнучи виправдати нову назву держави, «синьйор та король» запровадив ряд демократичних реформ. Але вони не полегшили становище трудящих мас. Його програма була утопічною, він вважав за можливе усунути класовий антагонізм з допомогою християнської моралі. Савонарола скасував борги, але встановив... скільки

Давид. Деталь, 1501—1504.

процентів мають брати лихварі надалі. Скасувавши поземельний податок, він запровадив податок прибутковий. Гріхи підданих він викорінював далеко не в християнський спосіб: за блюзнірство відтинав язики, розпусників спалював живцем. Гурток гуманістів при дворі Пишного розпався; Анджело Поліціано, Піко делла Мірандола померли, Сандро Боттічеллі забув про свої солодкі мрії, його твори тепер переповнювалися слізьми каяття. Тільки-но завершивши розписи церкви Санта-Марія Новелла, помер і Доменіко Гірландайо. Ці розписи лишилися пам'яткою часів Лоренцо Пишного. Поряд із святими тут зображені з портретною схожістю тогочасні люди, а між них і сам Лоренцо. Після проповідей Савонароли все це здавалося гріховним, принаймні другорядним. Художники почали уникати в своїх творах того, що суворий чернець називав «свинячим побутом». Вони зверталися до тем страждання, смерті, горя, до найтрагічніших євангельських сюжетів — розп'яття, покладення до труни, оплакування (Пієта). Напевне, в аскетичній Флоренції, охопленій каяттям, Мікеланджело почував себе не затишно, хоч проповіді Савонароли і справляли на нього глибоке враження. Прекрасне людське тіло, античну пластику Савонарола проклинав, а скульптор був у них закоханий. Він їде до Рима, де не треба було носити

маску аскета й сором'язливо запліщувати очі, побачивши оголене тіло, живе чи мармурове. Тут для банкіра Якопо Галло Мікеланджело створює статую Вакха. В цьому творі він свідомо наслідує античних майстрів, і ніби сперечаючись з Савонаролою, бере від них усе те чуттєве й «гріхове», що таврував суворий аскет.

Тим часом у Флоренції популярність її нового володаря занепадала, а його стосунки з папським престолом загострилися. Терор, епідемії та інші лиха, що спіткали місто, зруйнували фанатичну віру городян у «брата Джіроламо». Після того, як він не наважився довести свою святість через випробування вогнем, його схопили, катували, а потім стратили. Мікеланджело прийняв близько до серця долю Савонароли. Під безпосереднім враженням від його мученицької смерті він почав замовлену кардиналом Сан-Діоніджі скульптурну групу «Пієта». На відміну від «Вакха», тут нема нічого від античної чуттєвості, від античної пластики.

Плавними ритмами пройнята постать Мадонни, яка ніби рухається, схиляючись над померлим сином. тоді як постать Христа побудована на кутах, утворених прямими лініями заціпенілого тіла. Це тіло не лякає своєю нерухомістю — вона здається тимчасовою. Прекрасне обличчя юної Марії, сумне й вмиrotворене, обережна ніжність, з якою тримає вона на

Мадонна з немовлям. Деталь, приблизно 1504.

Всесвітній потоп. Деталь розпису
сікстинської каплиці, 1508—1512.

колінах дорослого сина, не спроможна йому допомогти, глибоко зворушують.

Тим часом батьківщина Мікеланджело знову стає республікою. Він повертається, осяяний ореолом слави, здобутої в Римі. Протягом чотирьох років майстер працює над кількома творами водночас.

Особливу увагу він приділяє монументові республіки, за традицією уособленої в постаті Давида, юного переможця страшного велетня Голіафа. Давид Мікеланджело вражає своєю могутністю, гордовитою впевненою позою. Такого мужнього обличчя, що дихає красою Аполлона та енергією Зевса, доти ще не створював ніхто. Готовність до подвигу, в статуй Прокла виражену трехи прямолінійно, він тут зумів передати у сповненому гідності спокої. Важко знайти інший образ, у якому гуманістичний ідеал гармонійної особистості був би втілений переконливіше, ніж у цьому шедевр молодого Мікеланджело.

Тоді ж скульптор створює низку жіночих образів: цнотливу й меланхолійну Мадонну з немовлям для міста Брюгге, два рельєфи, на яких зображена Мадонна з маленькими Христом та Іоанном і, нарешті, живописне тондо «Свята родина». Останнє можна назвати увертюрою до наступних монументальних симфоній Мікеланджело-живописця. Тут нема й тіні інтимності, замріяності, жодної побутової

деталі — того, що вабило художників XV століття. За своєю структурою цей мальований фарбами твір «скульптурніший», ніж мармурові рельєфи. На першому плані ніби вирізьблена з кам'яної брили компактна й водночас вельми динамічна група. В позах і ракурсах персонажів майстер передусім шукає можливості виявити атлетичну міць. Це не євангельське святе сімейство, а родина титанів — улюблених героїв художника.

Уславлений Леонардо да Вінчі працював у той час над розписом стіни залу засідань синьйорії в палаццо Веккіо. Утриматися від спокуси позмагатися з великим майстром Мікеланджело не зміг. Він підписав контракт на розпис другої стіни того ж залу й протягом зими 1504—1505 років створив картон «Битва при Кашині», в якому зобразив флорентійських вояків, що, купаючись у річці, несподівано почули сигнал тривоги. Сюжет, обраний ним, дуже переконливо розкривав його ідею: почуття патріотизму долають інстинкт самозбереження. Леонардо змалював епізод битви при Ангіарі, відчайдушну боротьбу кіннотників за прапор. Вже малюючи на стіні, Леонардо відчув, що змагання з Мікеланджело обернуться для нього поразкою. Йому навіть не пощастило показати глядачеві, де флорентійці, а де вороги. Можливо, що він і не думав про це, як завжди з безпристрас-

ністю вченого розв'язуючи якусь проблему, в даному випадку — спосіб відтворення шаленої люті у рухах людей та коней. Лишивши розпис незавершеним, Леонардо подався до Мілана.

Навесні 1505 року новообраний папа Юлій II викликав Мікеланджело до Рима. Невідомо, чия це була ідея — спорудити надгробок ще живому папі, який виношував грандіозні плани об'єднання Італії. Так чи інакше, ця ідея захопила скульптора. Він запропонував спорудити мавзолей у базиліці святого Петра — найбільшого римського храму — й оздобити його барельєфами й чотирма десятками статуй. Та незабаром Юлій охололо до цієї справи. Готуючись до війни, він заощаджував гроші й тільки обіцяв їх скульпторові, але не давав. Майже рік Мікеланджело витратив на заготівлю мармурових брил у Каррарі, за які платив власними грошима. Вичерпавши свої кошти, він звернувся до папи, а той наказав вигнати скульптора з свого палацу...

Згодом Мікеланджело довелося виконати портретну статую папи для Болоньї, здобутої його військом, розписувати у Ватикані каплицю, збудовану папою Сікстом IV. Праця над розписом плафону сікстинської каплиці тривала понад чотири роки (з травня 1508 до жовтня 1512 р.). Художникові довелося здійснити справді

титанічний подвиг. Він малював лежачи на ристуванні. Фарба заливала очі, нестерпно боліли руки, але Мікеланджело працював, створюючи образи людей-титанів, які й досі лишаються неперевершеним втіленням безмежної сили людського духу й волі. Майстерність митця зростала. Оголена постать сплячого Ноя в першій композиції нагадує античні образи річкових богів. Наступну композицію — «Всесвітній потоп» — можна вважати розвитком шукань, розпочатих картоном «Битва при Кашині». Ми бачимо тут, однак, людей, які не пориваються до бою, а прагнуть врятуватися. Художник змальовує, як мати рятує дитину, чоловік — жінку, батько — сина. Так Мікеланджело розкриває свою ідею: йдеться не про невідворотність кари божої, а про здатність людей гуртуватися в лиху годину. Найменш виразною з усього циклу є сцена принесення жертви Ноем, в якій художник переобтяжив композицію посталями. Усвідомивши свої помилки, наступні композиції він будує з кількох виразних фігур. Окрема постать стає уособленням тієї чи іншої емоції, певної риси людського ества. Два сюжети, об'єднані смисловою й пластичною логікою, — «Гріхопадіння» та «Вигнання з раю» — представлені в єдиній композиції. Його центральною віссю є дерево, із стовбура якого зростають звернені в протилежні боки дві постаті, дві сили: спокуса у вигляді жінки-змії і кара у вигляді ангела. І Єва, і Адам, охоплені пристрасною, тягнуться до «забороненого» яблука. Ця Єва — один із найпрекрасніших жіночих образів Мікеланджело. Квітуха, сповнена жаги життя в «Гріхопадінні», вона пригнічена й розчарована у «Вигнанні з раю», але більш земна, ніж будь-яка антична статуя Венери.

Ось найпопулярніша з усіх живописних композицій Мікеланджело «Створення Адама». Експресія постаті Саваофа, що лежить, прекрасне тіло Адама, яке оживає на очах у глядачів, дві руки, що майже торкаються одна одної — активна Саваофова, й пасивна, Адамова, яка тільки приймає «іскру життя» — все це створює незабутнє враження.

Своєрідне обрамлення центральної смуги плафону становлять зображення юнаків. Деякі з них тримають гірлянди з дубових гілок (елемент герба дому Ровере, до якого належав Юлій), їм усім сидіти незручно, вони тримаються, щоб не впасти з консолей, на яких примостилися. Ніхто, крім Мікеланджело, не додумався б малювати людські постаті на цих місцях, та ще й більшого розміру, ніж у сюжетних розписах. Інші художники в таких випадках обмежувалися декоративними мотивами. А в бічних смугах між трикутниками розпалубків художник вміщує ще більшого розміру постаті

Єва. Деталь розпису сікстинської каплиці, 1508—1512.

пророків і сиві, створюючи в такий спосіб «масштабний ряд». Це, так би мовити, кульмінація героїчної симфонії, що славить людину.

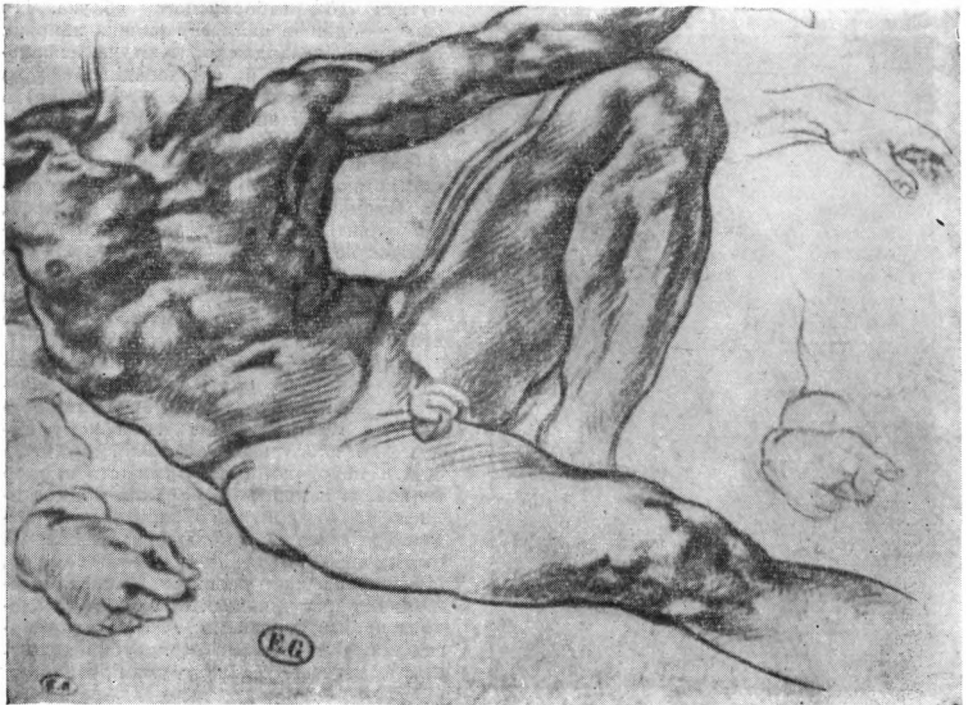
Поки майстер працював у сікстинській каплиці, народ Італії терпів велике лихо. Нацьковуючи державу на державу, Юлій поступово досягав своєї мети: кордони папської області розширювалися, його вплив зростав, а водночас посилювався терор, іноземні наймані війська чинили масові вбивства, спустошували країну. Час од часу Юлій зазнавав і поразок: у травні 1511 р. в Болоньї спалахнуло повстання. Болонці скинули статую Юлія і перелили її на гармату, нахваляючись, що від її пострілів «загуде в папських вухах». Отже, разом з людьми гинули й твори мистецтва.

Флоренція тривалий час не схилялася перед папою, але нарешті йому вдалося усунути друга Мікеланджело Содеріні з посади голови республіки й віддати всю повноту влади Джованні й Джульєано Медічі. Звістка про це засмутила волелюбного Мікеланджело. У розписах надвіконних люнетів каплиці відчувається вже не творча сила, не боротьба, не опір, а втома й сум самотньої людини. В усіх композиціях обернені спиною од-

на до одної постаті чоловіка й жінки. Їм нема куди йти, воля до дії в них згасла. Ці постаті мали репрезентувати предків Христа, але художник зовсім не дбав про створення відповідних характеристик. Навіть у постатях Давида та Соломона переважала туга. Фінал безприкладного бунту людських сил набув меланхолійного забарвлення під впливом невтішної дійсності.

У лютому 1513 року Юлій помер. Його наступником став один із правителів Флоренції — Джованні Медічі, який прибрав собі ім'я Лев X. За вдачею й нахилами Лев був повною протилежністю войовничого Юлія. Мікеланджело познайомився з ним, коли жив у палаці Медічі — вони були ровесниками. Сибаритські нахили новообраного папи, нові звичаї, що запанували у Ватикані, не подобалися митцеві. Музики, співаки, блазні, бенкети, учасники яких розважалися киданням у річку золотого посуду, тішили Лева куди більш, ніж товариство похмурого Мікеланджело. Щоб позбутися його, Лев погодився задовольнити всі прохання митця: уклав з ним контракт на створення надгробка на могилі Юлія і відпустив його працювати до Флоренції.

Торс Адама. Етюд до розпису сікстинської каплиці.

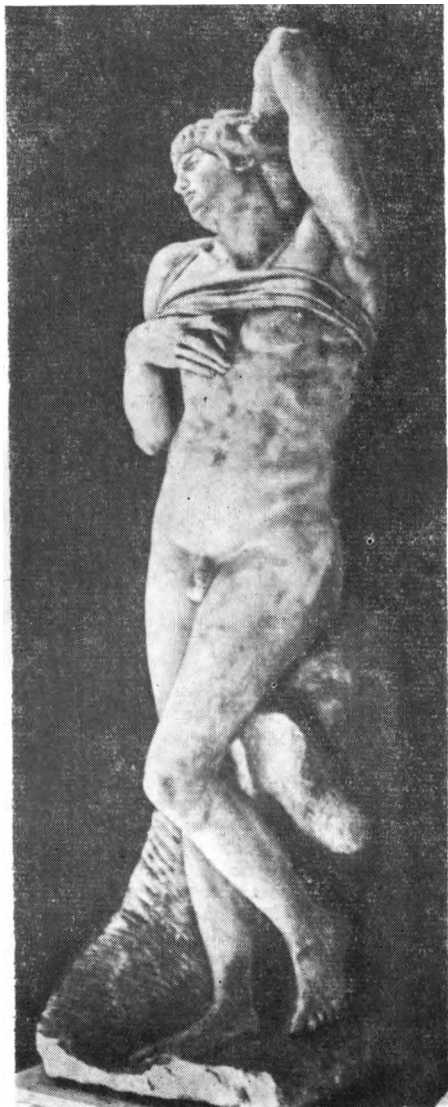
Мойсей. Деталь, 1514—1516.

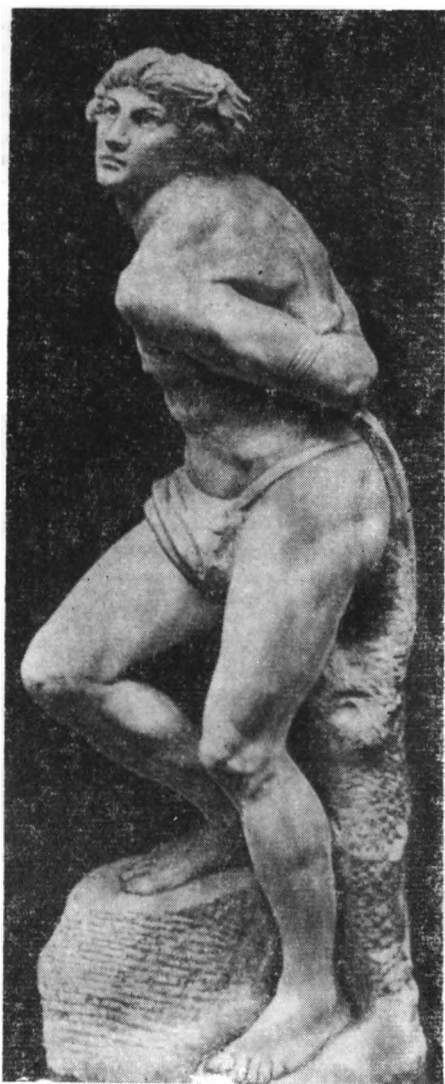
Протягом 1513—1516 років митець створює надгробок із славетними статуями Мойсея й невідомого — вмираючого і того, що розриває кайдани. Мойсея мали встановити у ніші другого поверху — він не розрахований на круговий огляд, а невідомого — у кутах споруди. Це ускладнювало завдання, але давало можливість створити враження руху в часі, можливість, блискуче використану скульптором. Глядачеві, який обходить «Вмираючого невідомого», здається, що він бачить, як поступово знесилюється зображена людина. Звичайно, не ілюзія рухів тіла, а виражені ними боротьба й страждання духу є змістом цього шедевра.

Інший невідомий, якого недаремно звуть «Бунтівним», зображений у зростанні сили й волі до перемоги. Палка пристрасть, що от-от виллється у вибух гніву, втілена в образі Мойсея: гранична напруга м'язів богатырських рук, енергійний розворот постаті, могутні ритми чудово узгоджених з рухами тіла драпірувань... Мойсей — узагальнений образ тих титанічних характерів, якими наділені пророки й бог Саваоф у розписах Мікеланджело. Напружена експресія образу — неабиякий крок уперед порівняно з досягненнями античної пластики та скульптури XV ст.

1516 року Мікеланджело одержав нове замовлення від папи — оформити фасад флорентійської церкви Сан-Лоренцо. Дозірівши виконання дерев'яних моделей помічникам, художник їде до Каррари по мармур нібито для Сан-Лоренцо, насправді ж... для гробниці Юлія. Один із правителів Флоренції, кардинал Джуліо Медічі, довідався про це й заборонив митцеві працювати над твором, що мав уславити Юлія, а не його родину.

Вмираючий невідомий, 1514—1516.

Бунтівний невільник, 1514—1516.

1521 року Лев X вмирає. Папський престол посідає Адріан VI Флоренс, а з 1523 року—кардинал Джульяно Медічі, відомий під ім'ям Климента VII. Він доручає Мікеланджело створити надгробки для родовой усипальниці Медічі при церкві Сан-Лоренцо. Розпочату працю урвала драматична подія: в травні 1527 року військо імператора Карла вдерлося до Рима, папа потрапив у полон. Коли звістка про це докотилася до Флоренції, підвела голову республіканська антимедіцейська партія, на боці якої стояв Міке-

ланджело. Медічі були вигнані, республіканський лад був відновлений. Можливо, свої почуття художник вклав у скульптурну групу «Перемога», в якій знову звертається до образу Давида.

Через два роки між папою, імператором, королями та Венецією був укладений мир. Ніхто не сумнівався в тому, що Климент покарає Флоренцію. Почалися діяльні приготування до оборони, якими керував Мікеланджело. Незважаючи на героїчний опір, восени 1530 року республіка впала. Герцогом Флорентійським став Алессандро Медічі — особистий ворог Мікеланджело. В місті почалася розправа над патріотами. За наказом папи митця помилювали, щоб він завершив працю над гробницею. Пригнічений, хворий Мікеланджело за кілька місяців усе ж таки завершив цю працю. Ансамбль у цілому справляє враження неспокою, якоїсь драматичної колізії. Придивляючись до окремих статуй, глядач поступово переймається цілою гамою почуттів. Звичайних портретних зображень, характерних для епохи Відродження, тут нема. І легко можна зрозуміти чому, пригадавши прижиттєві портрети далеко не вродливих Лоренцо та Джульяно Медічі. Постаті в нішах скульптор назвав «полководцями», а не іменами похованих. У цих статуях контрастують характери й душевні стани. Контрастні й статуї, що уособлюють час. На саркофазі Лоренцо «Ранок» — прекрасна жінка, для якої пробудження — біль і мука, та «Вечір» — втомлений атлет, якого долає сон. Навпроти них, на саркофазі Джульяно, «День» і «Ніч». теж чоловік і жінка. День — уособлення могутньої енергії, що от-от вибухне, «Ніч» — зів'яла, знесилена жінка, що спить і бачить жахливий сон. Жіночі тіла довершені, відполіровані, чоловічі — з виразними слідами трійчатки та ще грубіших інструментів. Обличчя «Дня» зовсім незавершене, але сповнене дивної експресії. Цікаво відзначити, що й голову «Вечора» порівняно з тілом відмодельовано значно грубіше. Можна було б пояснити це браком часу, але шкодувати, що так сталося, не слід. Довершеність, яка за тогочасними поняттями передбачала усунення всіх слідів різця, полірування, не відповідала пристрасному темпераментові майстра. «Мадонну з немовлям», що встановлена біля третьої стіни каплиці, скульптор теж трохи «недовершив». Цей зворушливий образ спростовує поширену думку, ніби Мікеланджело не розумів краси й принади «вічно жіночого».

Восени 1534 року Климент VII помер. Новим папою став Алессандро Фарнезе під ім'ям Павла III. Новообраний папа був великим шанувальником мистецтва. Ще кардиналом він дбав про оздоблення своїх палаців, колекціонував античну

скульптуру, провадив археологічні розкопки. Він високо цінував талант Мікеланджело. Після смерті Рафаеля папа не бачив майстра, який міг би йому догодити краще. Павло III викликав Мікеланджело до Рима й призначив головним художником і архітектором Ватикану. Прощаючись з рідним містом, митець вважав, мабуть, що залишає його назавжди. До того ж його спіткало велике горе — майже одночасна смерть брата й батька. Він оплакував їх у віршах, у яких і собі благав смерті. Він знов і знов перечитує великого Данте, думає про його долю, відчуває спорідненість з великим флорентійським вигнанцем. Ця спорідненість двох геніальних синів Італії особливо відчутна в першому виконаному на замовлення Павла III творі Мікеланджело — у розпису торцевої стіни сікстинської каплиці.

Нічого трагічнішого він ще не створював. Сюжет повністю відповідав тому відчаю й гнівові, яким була охоплена його

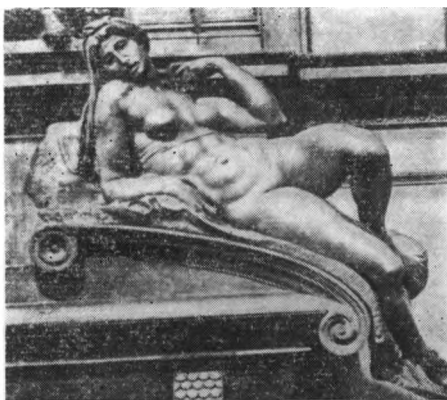
душа. Завдяки блакитному тлу й відсутності будь-яких архітектурних розчленувань розписана стіна здається безоднею, в якій нагромаджується круговерть безлічі людських тіл. Над виведеним за межі інтер'єру простором зависла величезна (найбільша в плафоні) постать пророка Йони. Його жест немовби закликає: «дивіться й жахайтесь!» Завдяки своєму розташуванню й розміру, постать гнівного бога, що загрозливо підніс правицю, єдина з усіх впадає в око при першому погляді. Решта фігур, намальованих у карколомному ракурсі, летить, підхоплена космічним вихором. Та навіть перевівши увагу з цілого на окремі частини, не відразу збагнеш, де ангели, де біси, де святі та праведники, де приречені на вічну муку, тим більше, що всі постаті голі, за винятком Богородиці, яка, всупереч канонам, не благає сина-суддю пом'якшити долю грішників, а з сумом і острахом відвертає своє вродливе обличчя, щоб не бачити, як гине світ.

Ще працюючи над фрескою, Мікеланджело чув різкі докори від кардинала Чезени й поета П'єтро Аретіно. Він відповів на них, надавши двом персонажам схожості із своїми критиками — пекельному князеві Міносу й святому Варфоломієві. Варфоломій мав би тримати власну шкіру, атрибут, що нагадує про його мученицьку смерть, але цю шкіру він зідрав з... Мікеланджело. Багато разів висловлювалося обурення з приводу того, що учень Мікеланджело — Даніеле де Вольтерра — за папським наказом домалював драпірування, щоб «вдягти» Христа та інших персонажів церковного розпису. Сучасники прозвали його «штаномазом».

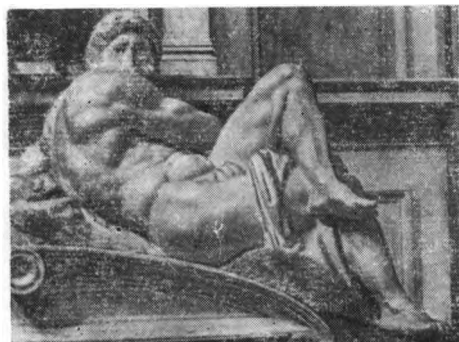
У своєму творі Мікеланджело виступив у ролі відважного богоборця. Каруючий Христос не сприймається як уособлення надлюдської сили. Цей атлет теж людина. Хоч летять блискавки з його рук, хоч обертає він «колесо долі», на якому злітають, падають і знову злітають інші, рівні йому за силою атлети, та все ж перед нами — картина вічного змагання невичерпних сил людських. І в тому, що князі церкви не зважилися підняти руку на геніальний твір — одна з найбільших перемог мистецтва.

Останні свої розписи Мікеланджело виконав в іншій ватиканській каплиці, присвяченій апостолові Павлу. Перша з них — «Навернення Павла» (1542—1545), друга — «Розп'яття апостола Петра» (1546—1550). Митець досягає тут чудової гармонії кольорів, створює ефект мерехтіння проміння, що лине від постаті Христа, досить важливу роль у композиціях відводить краєвидові. Разом з тим відчувається, що руки майстра вже бракує колишньої енергії. Про Мікеланджело-богоборця нагадує тут тільки об-

Ранок, 1524—1534.

День, 1524—1534.

Страшний суд. Сікстінська каплиця. 1536—1541.

раз апостола Петра, який мимоволі асоціюється з Прометеем.

Останнім твором скульптора, що славив героїку боротьби, був бюст тирановбивці Брута.

Мікеланджело створив його, натхнений звісткою про вбивство Алессандро Медічі. Проте після смерті тирана флорентійська свобода не відродилася. Новим монархом, що ліквідував навіть республіканську вивіску, став Козімо Медічі.

Мікеланджело вже не має надій на краще майбутнє. Думки про смерть не полишають його. Про душевний стан і роздуми художника дають уявлення його поезії, що за філософською глибиною й силою вислову перевершують твори ушлявлених «цехових» поетів того часу.

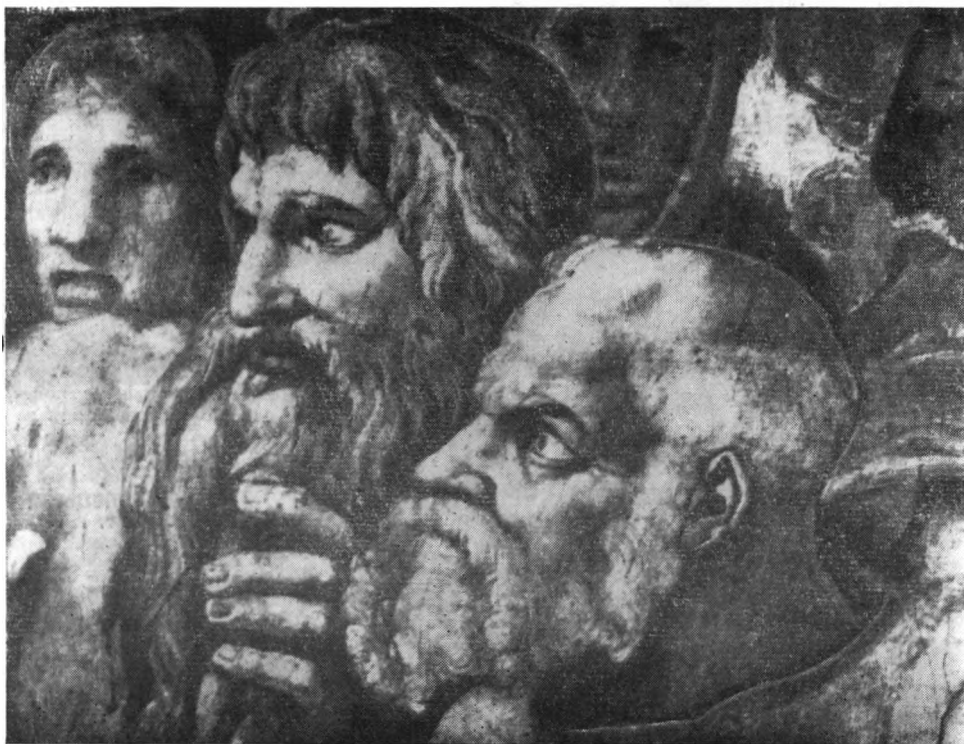
Мікеланджело не тільки сумує, думаючи про смерть, а й таврує зло, оплакує свободу, втрачену рідним містом.

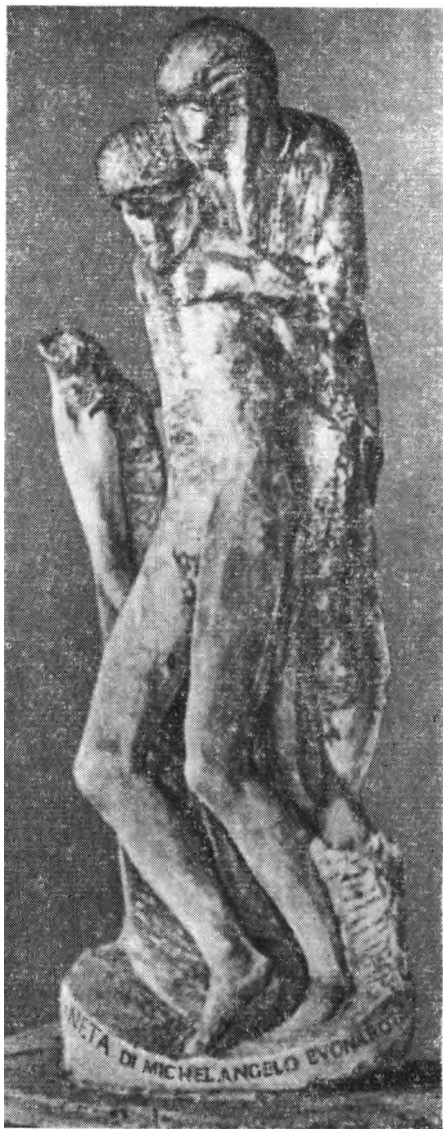
Останні скульптурні твори митця набувають глибоко трагічного звучання. У

«Покладенні до труни» тіло Христа з ніби висохлими м'язами підкреслено мертве. Тендітна Марія Магдаліна, старий Никодим, якого Мікеланджело наділяв рисами свого власного обличчя, ледве його втримують. Важка рука мерця ніби тягне за собою в могилу гарну Магдаліну. Богородиця, заплющивши очі, притуляє обличчя до голови сина, з яким прощається навіки. Ні фізичних, ні душевних сил, ні волі до боротьби, якими художник так щедро наділяв своїх улюблених героїв, у цих образах нема: сум безпорадності, туга безнадії відбиті в них з вражаючою глибиною. Та скульптор, мабуть, не був задоволений: він розбив твір, над яким працював чотири роки.

Коли Тіберіо Кальканьї, його учень, дбайливо відреставрував групу, Мікеланджело дозволив її продати, бо вже працював над іншою «Пієтою». 12 лютого 1564 р., за шість днів до смерті, підвівся він з ліжка й заходився працювати над нею. У площині пластичного вирішення ця «Пієта» — повна протилежність раннього твору на аналогічну тему. Цю групу художник призначав для свого надгробка, в ній — трагічний надрив прощання з життям

Страшний суд. Деталь. 1536—1541.

Пієта, 1564.

Ніщо людяне не було чуже Мікеланджело, тому його постать особливо зворушує. Та водночас він був не звичайною людиною, а титаном.

Перед смертю титани співають переможну пісню, в якій славлять міць людського духу. Такою піснею Мікеланджело став собор святого Петра.

...Линуть угору, перетинаючи поверхи, могутні пілястри. Просування їх зустрічає опір важкого аттика, горизонталі якого не в змозі, однак, зупинити цей рух. Маса собору, як м'язи людини, напружується, вигинається кутами, й ось вертикалі прорвалися далі, число їх примножилося. Після ще одного зусилля вони згуртувалися, форми їх закруглилися (замість пілястрів з'явилися спарені колони барабану) і святкують здобуту в боротьбі перемогу формою півкулястої бані та легким ліхтарем на її верхівці. Архітектурний декор на диво органічно зв'язаний з об'ємами: він виростає з них, стає «формою їх буття». Ренесансної статичності в соборі нема, але ренесансні героїка й гуманізм втілилися в ньому з найвищою повнотою.

«Собор святого Петра, — влучно зауважив К. Паустовський, — це прямий виклик богам. Створюючи цей собор, людина ніби вирішила помагатися силою та генієм з божеством. І людина перемогла».

Як у монументальному живописі, так і в архітектурі, Мікеланджело завжди мислив «скульптурно» (недаремно він ліпив з глини навіть проекти інтер'єрів). Та в усіх мистецтвах він прагнув втілити те, що втілив у соборі святого Петра — силу вічної боротьби, нестримного руху, без яких ні поступ, ні саме життя неможливе. Завершити будівництво собору Мікеланджело не пощастило, хоч воля до праці не залишила його і на дев'яностому році життя. 15 лютого 1564 року, об одинадцятій вечора, він зібрався за своїм звичаєм на прогулянку верхи. Вперше відчув, що не втримається в сідлі. Повернувшись, сів у крісло перед вогнем і так просидів понад добу. Об одинадцятій годині 18 лютого великий майстер спочив вічним сном, за словами сучасника, що був біля нього, «так мирно, як тільки можна собі уявити».

Ми, будівники нового суспільства, в якому кожна особистість з найвищою повнотою реалізує свої можливості, сприймаємо Мікеланджело, як нашого попередника, вічного революціонера, борця за високі ідеали.

Платон БІЛЕЦЬКИЙ

Чонліма — вершник на легендарному коні, який щодня долає тисячі лі — символ устремлінь корейського народу. Біля пам'ятника Чонліма відбуваються народні гуляння і маніфестації.

Робітники Хечжуського заводу готують до відправлення на кооперативні поля рисо-садильні машини.

Першій в історії Кореї державі робітників і селян трохи більше за чверть століття. У світлі тисячолітнього минулого країни — час дуже малий. Але протягом нього трудящі КНДР під керівництвом Трудової партії Кореї здійснили глибокі соціально-економічні перетворення. На кінець 1958 року в країні було повністю завершено кооперування села і переведено на соціалістичні засади приватну промисловість і тор-

НОВІ ОБРІЇ

гівлю. Це відкрило широкий простір для розвитку виробничих сил країни.

Експерти з питань економіки майже одностайно твердять: щодо економічного розвитку Кореїського Народно - Демократична

Республіка — явище унікальне. «В минулому, пише французька «Монд дипломатік», багато говорили про різні «економічні чудеса», забували лише про північнокорейське чудо».

Справді, КНДР вже на протязі багатьох років є однією з двох країн в Азії (друга — Японія), де більшу частину національного продукту — 80 процентів — дає промисловість. Вона—єдина у Південно-Східній Азії країна, що сама повністю забезпечує себе продуктами харчування. Північнокорейське село — єдине в Азії повністю електрифіковане.

Земля вражає тут місцями неповторної краси: Діамантові гори, Водопад дев'яти драконів... Та не поскупилася природа і на більш утилітарні дари — поклади кам'яного вугілля (запаси обчислюються у 8 мільярдів тонн), залізної руди (1,5 мільярда тонн), цинку, олова, міді, золота, сірки, фосфатів. КНДР вхо-

дить у першу п'ятірку в світі по видобутку графіту, магнетиту.

А от землі, придатної для обробітку, для господарювання й житла — небагато. Лише 20 процентів від усієї території. Оброблюваної землі лише 2 мільйони гектарів. Японські імперіалісти під час 35-річної (1910—1945 рр.) окупації Кореї не дуже дбали про те, щоб доглядати землю, їх більше цікавило те, що під нею.

Тим більшими на тлі залишеної окупантами тяжкої спадщини і наслідків вітчизняної війни 1950—53 рр. є досягнення в галузі сільського господарства.

«Неможливо, пише гонконзька «Фар істерн економік рев'ю», не бути вра-

женим економічним розвитком Північної Кореї. Коли у пхеньянській пресі ми бачимо фото тракторів, що працюють на добре зволонених ланах, ми бачимо нову дійсність, де різництво досягло справді високого рівня механізації».

Щороку в республіці збирають зернових — рису, жита, пшениці, кукурудзи — 6 мільйонів тонн. А по врожайності основної зернової культури — рису — КНДР стоїть на першому місці в світі.

Як же все це сталося? Організація сільського господарства на соціалістичних засадах створила умови для постійно зростаючого рівня механізації (у 1971 році на кожні 100 дзонів — близько 100 гектарів — землі припадало 2—3 тракто-

Корейські гірники.

ри, в 1974 році їх вже налічувалося 4—6, а в 1976 році буде 7—8); для повсюдного застосування хімічних добрив (виробляючи їх 3 мільйони тонн на рік, КНДР посідає одне з чільних місць серед азійських країн в цій галузі) та для створення широко розгалуженої іригаційної системи. Вона складається із 45 тисяч кілометрів каналів, по яких з понад 1000 водоймищ за допомогою 13 тисяч електричних насосних станцій вода подається на поля. Тепер сільському господарству країни не загрожує ані посухи, ані повені.

Постать людини, що, зігнувшись, ходить по воді, доглядаючи рисові посіви, в недалекому минулому була невід'ємною частиною корейського сільського пейзажу. Образ цей пішов у минуле. Тепер багато про-

цесів по вирощуванню рису механізовано.

Трудова партія Кореї останнім часом висунула перед народом нові завдання — механізувати, наскільки дозволяють природні умови, всі сільськогосподарські роботи.

І не останню роль у здобутті високої продуктивності сільського господарства відіграє надзвичайно ощадливе ставлення селян до кожного клаптика землі. Навіть на дамбах, що відокремлюють рисові поля, вирощують сою, а на крутих узгір'ях — цінні сорти яблук, що разом із чудодійним жень-шенем становлять значну статтю експорту країни.

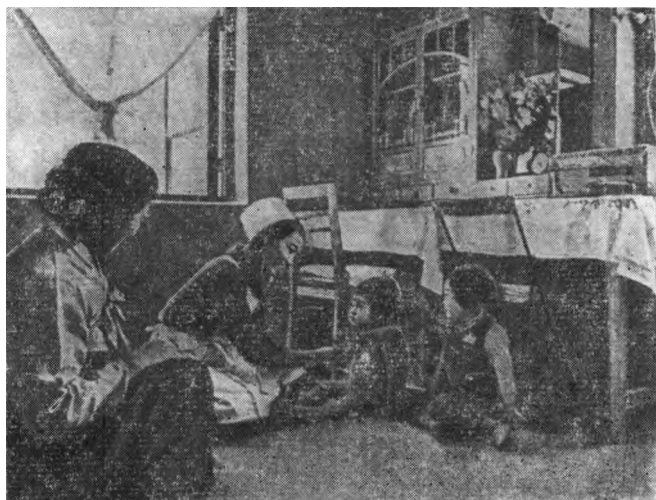
Але найбільше пишаються корейці індустріалізацією країни. Створення за короткий час міцної індустріальної бази в умовах воєнної загрози, що вима-

гала виділення значної частини бюджету на оборону, — це доказ того, що країна твердо йде обраним шляхом, це свідчення талановитості й дисциплінованості корейського народу.

Своїми успіхами КНДР в значній мірі завдячує Радянському Союзу. СРСР подає братню допомогу у розв'язанні важливих економічних проблем, завдань в галузі культури, освіти і охорони здоров'я. В останні роки співробітництво між двома країнами стає все більш різноманітним і широким.

У статистичних зведеннях економічного розвитку азійських країн КНДР належить провідне місце, лише де в чому вона поступається Японії. Цікаво порівняти КНДР із сусідньою Південною Кореєю. Країна з удвоє більшим населенням, яка висмоктує 60 процентів асигнувань, що їх виділяють США для «допомоги» азійським країнам, Південна Корея з усіх показників набагато відстає від КНДР. І в цифрах абсолютних, і в розрахунку на душу населення. На Півдні переважає легка промисловість, яка в основному працює на напівфабрикатах, завезених з Японії. Та й ця промисловість на 99 процентів перебуває в руках японських концернів. «Кошти і аказівки, як вести всі справи, писав західнонімецький журнал «Дер Шпігель», приходять з токійської імперії Марунуки — центру великого бізнесу. В Південній Кореї важко знайти підприємство, в яке так чи

У країні досконало організована система охорони здоров'я. Ось і до цих малюнків завітав лікар, щоб перевірити стан їхнього здоров'я.

У дитячому садку Соннімського металургійного комбінату.

інакше не був би вкладе-
ний японський капітал».

Японці контролюють май-
же 50 процентів експорту
Південної Кореї. Навіть спо-
руджуваний тепер японця-
ми металургійний завод,
що випускатиме 1,3 міль-
йона тонн сталі на рік,
працюватиме виключно для
потреб японської економі-
ки.

Багаторічне занедбан-
ня південнокорейської еко-
номіки призводить до зрос-
тання безробіття і знеці-
нення робочої сили.

На Півночі все виглядає
інакше. Виховуючи наукові
кадри, готуючи спеціаліс-
тів різного профілю з ме-
тою швидшого використан-
ня здобутків науково-техніч-
ної революції, КНДР рік у
рік ставить перед собою
все більш складні завдан-
ня. Тепер корейський на-
род реалізує свій 6-річний
план (1971—1976 рр.) роз-
витку народного господар-
ства. Його виконання йде
різномірно. Вже через 2 ро-

ки в республіці виробля-
тиметься 28—30 мільярдів
кіловатт-годин електроенер-
гії, видобуватиметься 50—53
мільйони тонн кам'яного
вугілля, близько 4 міль-
йонів тонн сталі, 4 міль-
йони тонн хімічних доб-
рив, 7,5—8 мільйонів тонн
цементу, збиратимуть 7—7,5
мільйона тонн зернових, ви-
ловлюватимуть мільйон тонн
риби.

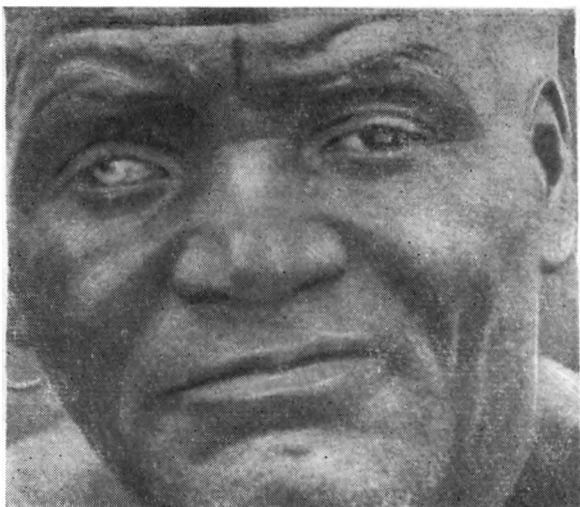
План реалізується під
лозунгом завершення трьох
завдань: ліквідації різниці
між важкою і легкою пра-
цею, повної індустріаліза-
ції сільськогосподарських
робіт, визволення жінок
від ярма домашньої праці.
Виконанню цього останньо-
го завдання сприяє доско-
нало організована система
дитячих садків і ясел, ство-
рення так званих «фабрик
рису» при підприємствах.
Це величезні кухні, де го-
туються страви, які можна
забирати додому.

Нещодавно в КНДР опуб-
ліковано проект наступно-

го плану розвитку народ-
ного господарства. Нові
завдання передбачають, як
пише преса, здобуття наро-
дом КНДР «десяти гір».
Ці завдання вимагають мо-
білізації всіх фізичних і
духовних сил народу. Лише
вільні і освічені люди мо-
жуть втілити їх в життя. То-
му така велика вага на-
дається справі народної ос-
віти. Держава не шкодує
коштів на сучасні методи
навчання. Всі діти і вся мо-
лодь країни вчаться, почи-
наючи від дошкільного ві-
ку і до часу, коли вони
йдуть на роботу або всту-
пають у вищий навчаль-
ний заклад. У 1972 році
впроваджено обов'язкове
річне дошкільне навчан-
ня і система 10-річної за-
гальної освіти. Країна з 14-
мільйонним населенням
має сьогодні 600-тисячну
армію інженерів та інших
спеціалістів, що здобули
знання у 130 вищих нав-
чальних закладах.

Нові широкі обрії роз-
криваються перед народом
КНДР.

ТРАГЕДІЯ В КАПРІВІ

Аарон Хангула.

Двоє журналістів шведського телебачення, нелегально об'їхавши район Капріві в Намбії (територія, окупована ПАР), побували на місці спаленого південноафриканськими расистами села. Все населення села — більше сотні людей — карателі знищили. Шведські журналісти зняли на кіноплівку картину згарища: зруйновані вибухами гранат обгорілі кістяки хатин, напівспалені дерева і — купу людських черепів. На зворотному шляху в

Замбії, вони взяли інтерв'ю в єдиного живого очевидця події — 75-річного Аарона Хангули, що перебуває зараз у таборі для біженців, заснованому Народною організацією Південно-Західної Африки (СУАПО).

На зібраному матеріалі шведські журналісти. Пер Санден і Руді Спі, створили документальний телефільм. Деякі кадри, відзняті ними на місці події, вони передали в розпорядження СУАПО. Представник СУАПО в

Лондоні Пітер Катживіві негайно пред'явив їх Комісії по захисту прав людини при ООН. Це зловісні й моторошні кадри. Ось старий Аарон Хангула, свідок трагедії капрівійського села. Він втратив око, його тіло пошматоване ножем. Ось обгорілі людські черепи, а неподалік них — граната; на плівці чітко зафіксовано номер — 44435/6. Пер Санден привіз її до Стокгольма. На думку фахівців, це димова граната для ведення бою з вертольотів.

Виступаючи по телебаченню, Санден сказав: «Частина черепів лежала в одному місці, на краю села. Згодом ми знайшли черепи ще в чагарях і знесли їх докупи».

Обгорілі людські черепи — одне з багатьох свідчень злочинних дій південноафриканської поліції як у самій ПАР, так і в Намбії.

Трагедія відбулася в області Калонга, в Східному Капріві, в тридцяти милях на південь від пункту, де сходяться кор-

Таким було село в Капріві.

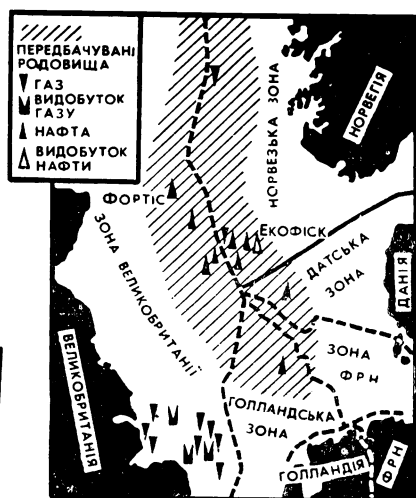
дони Замбії, Анголи й Намібії.

«В нас склалося враження, — сказав Санден, — що то було досить велике село. Після того, як карателі пішли звідти, його вигляд мало змінився, хоч розпочався сезон дощів. Коли ми прибули туди, там було повно орлів-стервятників — єдиних живих істот... Нас оточували лише залишки обгорілих круглих хатин, сплєтених з лози, і обгорілі дерева».

Аарон Хангула розповів шведським журналістам, як відбувалася каральна акція. На військовий табір південноафриканців, що містився неподалік від села, вчинили напад партизани СУАПО. В результаті сутички обидві сторони мали жертви. «А надвечір прийшли бури, — розповів старий Хангула, — вишикували нас в одну шеренгу, і солдат-португалець наказав нам бігти. Я побіг і втік. А моя хата, мої діти й жінки залишились, і сини мої, і всі жителі села, усі сто п'ять душ були вбиті. Бури облили їх бензином і спалили».

За свідченням партизанів СУАПО, південноафриканці бомбардували село з вертольотів, а людей, що намагалися втекти, безжалюбно розстрілювали з кулеметів. Живим узяли тільки старого Хангулу, розраховуючи, мабуть, одержати від нього якнайбільше відомостей про партизанські табори в цьому районі. Хангулу катували, але оскільки він нічого не розповів, його кинули напризволяще — вмирати. На щастя, партизани знайшли його й переправили таємними стежками в Замбію.

Нафтова лихоманка у Північному морі

Про родовище нафти під дном Північного моря стало відомо ще 15 років тому. 1966 року поблизу узбережжя Англії розпочали видобуток природного газу. А 1968 року в норвезькому секторі Північного моря, у місцевості Екофіск, видобуто першу нафту.

Енергетична криза в капіталістичному світі взимку 1972—73 рр. породила великі ілюзії щодо запасів нафти та можливостей її видобутку в Північному

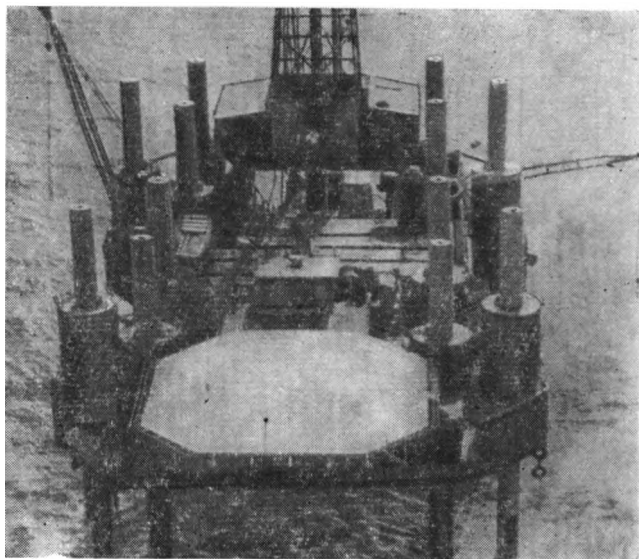
морі. За прогнозами тут, під морським дном, міститься 3 мільярди тонн.

У Англії, якій належить найбільший сектор шельфу Північного моря, почалась шалена гонитва за концесіями. Уся територія сектора була поділена на 436 ділянок, продаж яких відбувся на аукціоні в лондонському Сіті. Концесію на ділянку 9/13 придбала американська монополія «Мобіл Ойл», на ділянку 211/21 — компанія Шелл-Ессо. Ділкам Сіті цей розпродаж приніс 37,2 мі-

Видобуток нафти з дна моря без дотримання спеціальних заходів призводить до його забруднення.

За матеріалами зарубіжної преси

Бурильна платформа у секторі моря, що належить ФРН, ще не дала й краплини нафти. Її зведення обійшлося у 200 мільйонів марок.

льйона фунтів стерлінгів прибутку.

Наукова лихоманка досягла свого апогею восени 1973 року. Були названі фантастичні цифри: мовляв, видобуток нафти в Північному морі у 1980 році досягне 180 мільйонів тонн, і Англія буде цілком забезпечена нафтою. Норвегія, Данія, Голландія стануть її експортерами.

Але вже навесні 1974 року почулися більш реалістичні і навіть скептичні голоси. Так, стало відомо, що видобуток нафти у норвезькому секторі за 7 років становив лише 8 мільйонів тонн, замість очікуваних 15. Прогноз запасів нафти під морським дном теж знизився на мільярд тонн. Сподівання Англії отримати 25 мільйонів тонн нафти на ділянці Фортіс виявилися необґрунтованими.

Крім того, як показав до-

свід, видобуток нафти тут пов'язаний з величезними технічними труднощами. На відміну від морських нафтопромислів у Баку і венесуельському Маракайбо, нафтоносні пласти у Північному морі залягають на значно більшій глибині — від 180 аж до 3000 метрів. Метеорологічні умови півночі з постійними вітрами, штормами, коли висота хвиль досягає 30 метрів, роблять неможливим навантаження танкерів безпосередньо у морі. Треба будувати дорогі нафтопроводи. Ускладнює реалізацію проекту і потреба у великій кількості будівельних металоконструкцій. Так, лише на платформу для ділянки Фортіс витрачено було 300 000 тонн сталі, але її 15-метрова висота виявилася недостатньою.

Та найбільші труднощі пов'язані з проблемою ро-

бочої сили. В англійському секторі моря на нафтопромислах працює близько 3000 робітників. 300 з них, за повідомленням гамбурзької газети «Вельт ам зонтаг», захворіло на кесонну хворобу.

При водолазних роботах під час спуску на глибину у 300 метрів людський організм зазнає тиску 28 кг/см²; причому на глибині 60 метрів людина не може дихати повітрям, а лише сумішшю кисню й гелію. Вдихання гелію призводить до зниження температури тіла, але, відчуваючи холод, людина водночас вкривається опіками від гарячого гелію. Після півторагодинного перебування на такій глибині кров так насичується гелієм, що після цього людина три дні повинна провести у спеціальній камері.

Нафтові монополії, проте, байдужі до здоров'я робітників. Вони вимагають 5-годинного перебування на глибині 300 метрів.

В результаті цього на нафтопромислах англійського сектора вже загинули 32 робітники.

Лише недавно на вимогу англійських профспілок був прийнятий закон, який забороняє підводний спуск глибший за 35 метрів без спеціального обладнання.

Англійській економіці ще довго доведеться чекати на позитивні наслідки нафторозробок з дна Північного моря, тоді як трагічні результати вже зараз не можна приховати від громадськості.

За матеріалами зарубіжної преси.

АНРІ АЛЕГ

спеціальний кореспондент «Юманіте» (Париж)

КАРАКУЕРА.

ЩОСЬ ПРОГНИЛО В РАЮ

«Найпрекрасніша, най-благодатніша земля» — такі слова вписав у свій щоденник у день відкриття острова Фердінанд Колумб, син великого мореплавця.

...4 листопада 1493 року флагманський корабель «Марія-Галанда» та інші судна ескадри прибули до берегів незваної землі. Моряки, що зійшли на сушу, застигли мовчки, зачаровані пишною красою тропічної природи. Від тубільців дізналися: рай, в який вони потрапили, зветься «Каракуера», що карібською мовою означає: «Острів з прекрасними водами». Але Колумб, виконуючи обітницю, дану перед відплиттям, назвав його Санта-Марія-де-Гваделупа.

І протягом багатьох століть, услід за захопленими першовідкривачами, мандрівниками (свідомо забувши про винищення індіанців та визискування рабів) писали про Гваделупу й інші ост-

рови Карібського моря не інакше, як про вимріяну землю, де панує благоденство.

...Рекламні проспекти, які я гортав у літаку, здавалося, були витримані в тому самому дусі, хоча й повідомляли про реальніші речі: «Відвідайте острів Есмеральда», «Помилюйтеся перлиною Карібського моря», «У цих далеких від цивілізації райських куточках, де живуть безхмарним і безжурним життям креоли, ви забудете про свої турботи».

У мене підсвідомо виник сумнів щодо щирості рекламних епітетів. Але вранці, через добу потому, лишивши за собою задуху паризького метро й сірість паризьких передмість, я був буквально засліплений прозорою голубінню неба та моря, густо-зеленим, густо-червоним, густо-жовтим буянням гігантських папоротей, квітів і дерев незваної краси.

Та все-таки жителі Гваделупи і взагалі Малих Антільських островів, хоч як вони пишаться своїм чудовим краєм, ніколи не скажуть, що живуть у раю.

Та й справді, чи хтось проміняв би рай на заводський конвейєр, на коридори метро, на тісні перенаселені кімнатки, на понуре вигнання? Саме це

змушені робити тисячі жителів Гваделупи й Мартініки, які приїжджають у Францію, за сім тисяч кілометрів від своєї батьківщини, шукати роботу. За офіційними даними, у Франції 120 000 емігрантів з цих островів, хоч цифри применшені, бо насправді кількість їх сягає до 140 тисяч.

Населення Гваделупи — 340 тисяч чоловік, Мартініки — приблизно стільки ж. Тож мало не п'ята частина їх жителів перебуває в еміграції. Вже цей факт яскраво свідчить, що в тих «райських куточках», які офіційно зветься «заморськими департаментами Франції», «щось прогнило».

Зрештою, еміграція, яка набрала ще більшого масштабу після створення у 1963 році «Бюро у справах міграції в заморських департаментах», анітрохи не сприяє зменшенню безробіття на Малих Антільських островах.

В самій тільки Гваделупі

з 190 тисяч працездатного населення лише 95 тисяч мають «більш-менш регулярну роботу». Половина з них не має й двадцяти років. Безробітні, вони тиняються по сільських вигонах.

— Ходимо по колу, як у тюрмі, — сказав мені один з них. — Нема роботи, нема чим зайняти себе.

Такі ще не наважуються покинути свою сім'ю, батьківщину.

— Якщо у вас випадє вільна хвилинка, і ви забажаєте знати, що в нас негаразд, киньте оком на прилавки наших магазинів. Вони вам багато чого розкажуть, — так мені порадив молодий робітник з друкарні, де випускаються видання комуністичної партії та інших демократичних організацій Гваделупи. (Умови тут настільки примітивні, що кожне видання — це маленький подвиг). Я послуухався його поради.

Площа Перемоги — то центр міста. Головна її окраса — потворна статуя, такі побачиш у тисячах французьких сіл. Напис говорить: «Синам Пуент-а-Пітра, які загинули за Францію». Звідси беруть свій початок торгові вулиці, де крамнички туляться до старих дерев'яних будівель з балконами в колоніальному стилі.

Саме тут розташований скромний продовольчий магазин «Пріз-юнік» — схожий на крамницю паризького передмістя, з таким самим розміщенням, таким

Жилі квартали бідноти Пуент-а-Пітра.

самим освітленням, такою самою тихою музикою, такими самими об'явами, такими самими консервами, молоком, сирами, мінеральними водами та ковбасами, загорнутими в целофан. Але ціни тут на 30, 40, а то й 50 процентів вищі, ніж у Франції. Тільки ця «маленька» деталь, а також колір шкіри у продавщиць нагадують вам, що Орлі залишилось за 7 тисяч кілометрів звідси.

Поглянувши на ці прилавки, розумієш усю абсурдність ситуації. Країна вкрита тисячами гектарів цукрової тростини, а пакети з рафінованим цукром прибувають з Франції, отже, коштують дорожче. Ананаси ростуть пречудово й на острові Мартініка (урожай їх дорівнює тисячам тонн), але ті, що продаються в магазинах, привезені з Берега Слонової Кості. Фруктів скільки завгодно, а фруктові соки — «made in USA». На острові, який має вулканічне походження, чудові мінеральні джерела, але мінеральна вода прибуває з Віші й Евіану. За кілька сот метрів від магазину я бачив чудові авокадо, але тут вам пропонують авокадо імпортовані з Ізраїлю. Безперечно, ціна їх підскочила після того, як вони перетнули Середземне море і Атлантичний океан.

Чи хоча б кава. Коли ви приходите в гості до місцевих жителів, вони частують вас «своею» кавою, тобто вирощеною у власному саду. Але магазини продають каву тільки бразильську, та й то «перероблену у Франції».

Гваделупський хлопчик — жива реклама туристської фірми.

Щодо промислових товарів, то само собою зрозуміло, всі вони, від взуття до віника, від рукавиці до ляльки (білої), теж імпортовані. Так само, як і «сувеніри, виготовлені місцевими ремісниками», завезені з Гонконга або вкрайньому разі з Гаїті.

— То як же в нас не буде безробіття? Як у нас не буде дорожнечі? Як же нашим людям не скаржитися на те, що з кожним днем стає все важче й важче жити?

Людина, від якої я почув ці слова, колишній директор школи, зараз уже на пенсії. У нього чорна шкі-

ра. Йому довелося в житті пізнати і що таке расизм, і що таке несправедливість. Він член Соціалістичної Федерації. Брав участь у другому турі передвиборної кампанії, підтримуючи кандидата-комуніста, представника об'єднаного лівого крила. Він гостро критикує «псевдосоціалістів», тих, хто плазує перед префектом і колоніальною адміністрацією — співучасників виборних фальсифікацій.

— У нас є цукор, але немає жодного цукрового заводу. У нас вдосталь чудових фруктів, але конфітур, який ви купуєте, привезений з Перпіньяна або Марселя. У нас одне з найбагатших на рибу морів (це добре знають японці, які тримають у наших водах справжній промисловий флот), але Гваделупа імпортує з-за кордону консервовану та солону рибу. У нас фактично немає сучасної риболовецької промисловості, немає холодильного обладнання, немає консервних фабрик.

Те, що ми бачимо на власні очі, підтверджують статистичні дані: Гваделупа імпортує 90 процентів предметів першої потреби, які становлять 52 проценти усього імпорту. В 1971 році було ввезено предметів широкого вжитку на 358 мільйонів франків, тоді як увесь імпорт становив 687 мільйонів франків. Зате виробі важкої промисловості в загальному імпорті становили лише 28 процентів, тобто 194 мільйони франків.

Може, замкнутість і обмеженість ринку є природним і неминучим наслідком

географічних умов, як це стверджують власті? Тоді чому 87 років тому харчовими культурами було засіяно 24 тисячі гектарів, а нині — лише 10 тисяч, хоча населення зросло втриє? Не скажеш, що й цукрова тростина, яку латифундисти з Мартініки перетворили майже в монокультуру, «проковтнула» всю землю, бо з 100 тисяч гектарів оброблюваної площі лише 60 тисяч гектарів використовуються повноцінно; решта 40 тисяч або недовикористовуються, або взагалі лишаються незасіяними.

Точиться запекла боротьба за те, щоб зберегти це абсурдне «статус кво»: 15 латифундистів, які «виросшують» цукрову тростину, володіють 47 тисячами гектарів землі, 30 крупних землевласників — 8 тисячами, 10 тисяч дрібних власників — 20 тисячами гектарів. А в підніжжі цієї піраміди — сільськогосподарські робітники-поденники, які мають роботу лише під час рубання тростини, тобто чотири місяці на рік.

Треба самому побувати тут, щоб на власні очі побачити результати цієї системи. Хвороби, недоїдання, бідонвілі, злидні. Нема води, нема електрики, нема санітарних споруд.

Гваделупа така маленька, що всі її жителі знайомі між собою. Це створює певні незручності для багатіїв, бо вони почувають себе, як на вітрині магазину. Ні загорожі приватних пляжів, ні стіни фешенебельних готелів не можуть сховати їх від людських очей. Старий робітник обурювався: «Як

вони можуть зменшувати нам платню під тим приводом, що цукрова тростина погано вродила, а самі, як от Макс Мартен (голова Синдикату власників плантацій у Гваделупі), купувати собі яхту за 750 тисяч франків? Я цього не збагну».

Офіційні кола вбачають майбутнє Гваделупи у розвиткові туризму. На цю галуз передбачається вкласти 79 мільйонів франків, проти 3 мільйонів, призначених на індустріалізацію країни. Але «індустрія» туризму займе дуже небагато робочих рук. А чи дасть вона прибутки — ще невідомо (нешодавно готель «Каравель» змушений був зачинити двері). Проте виникли інші наслідки такої орієнтації — збільшення кількості нічних закладів та зростання проституції.

Тим часом індустріалізація країни цілком можлива. На острові є необхідні енергетичні ресурси — геотермічні джерела в районі Буйянта. Тут на глибині 320 метрів відкрито резервуар з водяною парою, температура якої 240 градусів. Експерименти по перетворенню її в електроенергію дали позитивні результати. Розроблено проект спорудження трьох електростанцій потужністю 4 тисячі кіловат кожна, які дадуть 20 процентів електроенергії, потрібної країні.

Але для того, щоб провести індустріалізацію, необхідні зміни в політичному житті країни. В одній офіційній доповіді сказано: «Є дві причини застою в місцевій промисловості: перша — компанії метро-

полії вважають Гваделупу і Мартініку своїм постійним ринком і душать у самому зародку будь-яку можливість конкуренції; друга — торгівля дає певніші прибутки і тому розвиток її штучно стимулюється».

Система соціального забезпечення дуже відрізняється від тієї, що застосовується в метрополії. Місцеві жителі, на відміну від французьких робітників, не мають ні житлових пільг, ні оплачуваної відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. Вони не дістають допомоги по безробіттю.

Найганебніше становище з допомогою на дітей, яка у Гваделупі на 20—100 процентів нижча, ніж у Франції. До того ж розміри цієї допомоги зменшуються пропорційно до кількості дітей у сім'ї. Повністю вона виплачується лише тим, хто пропрацював не менш 24 днів на місяць.

Сполучені Штати, що у двох кроках звідси, вважають район Карибського моря своєю сферою впливу.

Північноамериканський бізнес повільно, але неухильно завойовує Гваделупу та Мартініку. На території цих островів виростають офіси американських компаній, відкриваються філіали «Бенк оф Америка», створюються бананові концерни...

Найбільше вражає на острові несправедливість. Та очевидна несправедливість соціального ладу, коли сильний має все, а слабкий — нічого. Зрештою, в суспільстві, де на першому місці прибуток, а не людина, інакше й не може бути.

НА СЦЕНАХ БЕЙРУТА

Історія ліванського театру розпочинається лише з початку 60-х років нинішнього століття. Ще зовсім недавно в країні був лише один невеличкий театр — «Фарук» у Бейруті. Поштовхом до масового театрального руху були певні соціально-політичні події в Лівані — посилення антиімперіалістичної боротьби, загострення класових суперечностей. «Театральний рух», — пояснює ліванський критик Авні Карумі, — був складовою частиною всього соціально-політичного руху нашого народу. Долаючи буржуазні впливи Західної Європи, прогресивні мистецькі сили Лівану зуміли за короткий час створити театр, який ми називаємо соціально-критичним, театр з реалістичною основою і прогресивними тенденціями, театр, по-

Сцена з вистави «Розповідь про Нуреддіна Аль-Садіка».

в'язаний з національними й соціальними прагненнями нашого народу».

Авні Карумі відзначає діяльність «Бейрутського театру», яким керує Джалал Аль-Курі, й театрального колективу на чолі з Полем Матаром, що працює при столичному «Будинку мистецтва і культури». Показовою, на думку Авні Карумі, є вистава цього колективу «Розповідь про Нуреддіна Аль-Садіка» за п'єсою Поля Матара (він також і режисер вистави). Вона є вдалим прикладом поєднання національних арабських мистецьких традицій з досвідом сучасного революційного театру, зокрема з театром Брехта. Газета «Аль-Ахбар» вважає, що Поль Матар знайшов театральну форму, яка відповідає завданням молодого ліванського театру, відкриває перед ним широкі перспективи.

ЖИТТЯ РЕНЕ ДЕКАРТА

Роберто Росселіні, один із фундаторів італійського неореалізму, останнім часом працював переважно над телефільмами. Цього року він поставив двосерійний художній фільм «Картезій». Картезій — це латинізоване ім'я великого французького філософа Рене Декарта (1596 — 1650). Стрічка показує життєвий шлях людини, яка започаткувала багато основоположних категорій сучасної філософії. Тихий, скромний Картезій не виступає відверто проти церковної схоластики, як Галілео Галілей, а втілює свої наукові переконання в абстрактних філософемах. На початку кінокартини — це вісімнадцятилітній юнак, учень єзуїтського колегіуму. Потім Париж, офіцерська служба, участь у тридцятилітній війні, перебування в Італії, а потім у Голландії, де він переховувався від інквізиції. В 1649 році Рене Декарт за пропозицією шведської королеви переїздить до Стокгольма. Невдовзі Декарт помирає від тяжкої недуги. Оце й увесь фільм. У житті Декарта не було яскравих подій, але, як свідчить західна кінокритика, Росселіні створив цікаву картину про вченого, який зробив великий внесок у розвиток людської цивілізації.

«ВЛАДА СПІВУ»

Назва цього мистецького колективу — «Сангенс макт» («Влада співу») — добре визначає його характер і напрямок. Його створили 1972 року при Вищій музично-драматичній школі в Стокгольмі, спочатку з навчальною метою — демонструвати педагогічні засоби, якими користуються для підготовки оперних співаків і акторів музичного театру. Але вже перші програми, які підготував керівник «Сангенс макт» Ларс Мальмборг, засвідчили, що з'явився новий оригінальний сценічний колектив, новаторський театр у кращому розумінні цього слова. Через деякий час «Сангенс макт» побував на гастролях у кількох країнах Західної Європи й викликав значний інтерес і у фахівців, і в широкої публіки.

Для зарубіжних гастролей колектив підготував програму, драматургічною основою якої є вірш Неллі Сакс — поетеси, яка постійно живе в Швеції і пише німецькою мовою. Це зворушлива історія життя й кохання однієї жінки. Ларс Мальмборг і композитор Ульф Берлін створили своєрідну виставу, жанр якої вони визначають як музичну

драму, хоча й посиляються на умовність такого визначення.

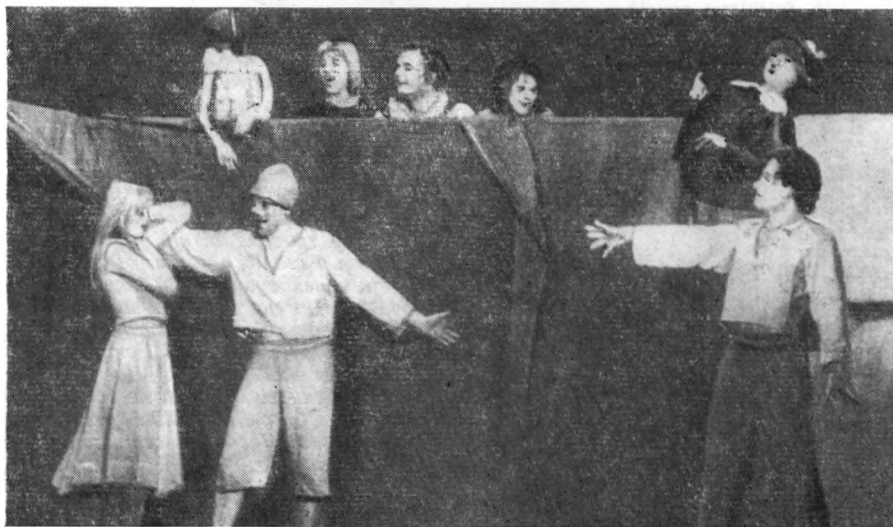
«Ми прагнемо показати й довести, — сказав Ларс Мальмборг, — що опера — це передусім театр, колективна творчість на сцені, що спів, органічно пов'язаний з рухом та іншими елементами драматичної дії, може набути значно більшої емоційної сили, ніж це йому вдавалося на традиційній оперній сцені. Співак ні на мить не повинен забувати, що він водночас і драматичний актор».

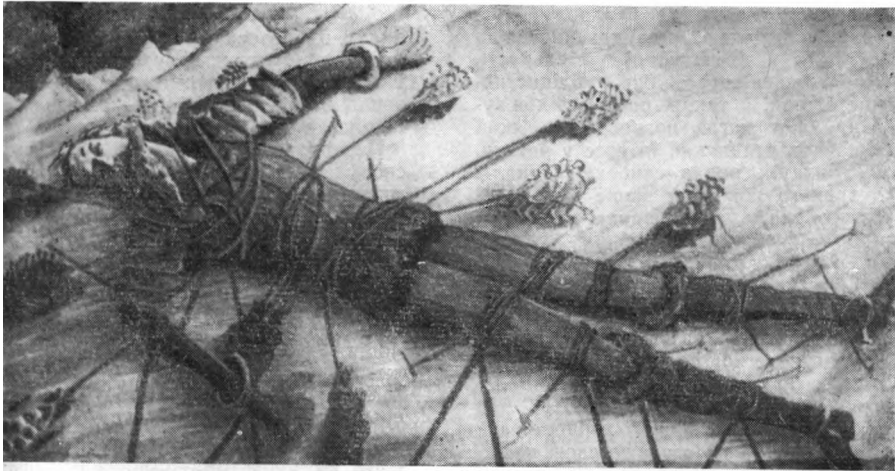
Ретельно організовані мізансцени, акторська пластика, міміка, пантоміма, хореографія — все це, за словами Мальмборга, має особливе значення в «Сангенс макт». І звичайно, запорукою успіху є вокальний талант актора, його школа співу. Стокгольмський колектив — нове й цікаве явище в шведському театрі.

МАЙСТЕР МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ

Андрес Сальго належить до тієї плеяди мексиканських художників, до якої належали Дієго Рівєра й Давід Сікейрос. Він завжди наголошує, що є учнем цих видатних майстрів-монументалістів. Свого

Сцена з вистави «Сангенс макт».

Андрес Сальго. «Скутий». З нових творів з циклу «Дон Кіхоти ХХ століття».

НЕМОВ СТАРОВИННИЙ НЕГРИТАНСЬКИЙ БЛЮЗ

часу Сікейрос говорив, що твори Андреса Сальго — «найкращі» в мексиканському мистецтві, чим повинні пишатися й мексиканські митці, й увесь народ». Найбільшу популярність Андресу Сальго приніс його цикл «Дон Кіхоти ХХ століття», над яким художник працює вже понад двадцять п'ять років, постійно поповнюючи його новими, досконалішими творами.

Деякий час Андрес Сальго працював над монументальними творами, які прикрасили чимало споруд у Мексиці, а також у Сполучених Штатах, Канаді, Франції, Аргентині та інших країнах. Нині художник знов повернувся до циклу про Дон Кіхота.

«Для мене Дон Кіхот — це символ прагнення всіх чесних людей до кращого життя, до справедливого світу, — каже Андрес Сальго. — І тепер, коли це прагнення набуває дедалі активніших форм, образ Дон Кіхота не може мене не хвилювати як художника». Він нагадує, що цей образ протягом кількох століть приваблював до себе увагу багатьох митців. «Мене приваблює, — додає Андрес Сальго, — насамперед гуманістичне спрямування всього, що пов'язане із іменем Дон Кіхота, його протест проти несправедливості, любов і співчуття до пригнобленої людини. Саме тому для мене тема Дон Кіхота — глибоко сучасна й потрібна».

Один із найталановитіших майстрів сучасної американської літератури, виразник думок і сподівань кольорового населення США, прогресивний діяч, соратник Мартіна Лютера Кінга — Джеймс Болдуїн — після тривалої перерви, пов'язаної з

Джеймс Болдуїн.

тяжкою недугою, знов повернувся до активної літературної діяльності. Про це засвідчує збірка публіцистичних статей, а також роман «Якби вулиця Бйіл могла розповісти», який викликав неабиякий інтерес у читача. Д. Болдуїн подає глибокий аналіз духовного життя не лише американського негра, а й людини взагалі.

У сучасній американській літературі Джеймс Болдуїн посідає гідне місце, здобуває не тільки художньою вартістю своїх творів, а й ціною величезних зусиль та самопожертви. Це митець нелегкої долі. Дехто його підносить до небес, інші брутально лають і взагалі не визнають. Але Д. Болдуїн, сильна й хоробра людина, послідовно створює свою «людську комедію».

Нова книга «Якби вулиця Бйіл могла розповісти» (тринадцятий його твір) — гідна відповідь усім недругам. Цей роман оспівує любов — і не лише чоловіка до жінки, а й ту, що пов'язує воедино усіх членів однієї родини. Розповідь ведеться від першої особи — дев'ятинадцятилітньої темношкірої дівчини Тіш Ріверз. Її наречений, молодий скульптор Фоні, несправедливо звинувачений у звалтуванні юної пуерторіканки. Джеймс Болдуїн виразно розгортає головну свою тему: кохання, ненависть, жаж.

Автор створює образи не тільки знедолених кольорових, а й безправних людей взагалі. Виразником насильства є білий поліцейський Бел — злодій і расист, породження соціальної системи США.

«Якби вулиця...» — вистражданий твір, хвилюючий і зворушливий, немов старовинний негритянський блюз.

НАЙБІЛЬШИЙ В АФРИЦІ

У центрі Лагоса, нігерійської столиці, будується Національний театр, що стане центром театрального життя Нігерії, найбільшої за населенням країни африканського континенту. Головний зал театру матиме п'ять тисяч місць для глядачів. На його сцені можна буде ставити й драматичні, і оперні вистави, і навіть влаштовувати спортивні видовища. В інших двох залах — на 850 місць кожна — демонструватимуться кінофільми, проводитимуться мітинги. Крім того, в бу-

динку буде велике приміщення для виставок, а також навчальний корпус, у якому працюватиме щойно створена нігерійська Вища театральна школа.

Передбачається, що ця невеличка споруда стане центром культурно-мистецького життя країни й матиме навіть загальноафриканське значення. Восени 1975 року, коли відкриється новий театр у Лагосі, тут відбудеться Другий фестиваль африканського мистецтва. На це свято мають прийти 25 тисяч професійних і самодіяльних митців з 71 країни і майже 100 тисяч гостей.

Нігерійська газета «Морнінг пост», розповідаючи про будівництво цього театру, зазначає, що воно здійснюється за проектом, створеним болгарськими архітекторами. «Болгарський проект», — пише газета, — переміг на конкурсі, в якому взяли участь проектні організації й фірми Англії, США, Італії, ФРН. Він виявився найкращим і найекономічнішим.

ПЕРШИЙ ТВІР ПИСЬМЕННИКА

Уве Тімме.

Західнонімецька критика відзначає, що у ФРН не часто перший твір письменника привертає до себе увагу широкого кола читачів, як це сталося з романом Уве Тімма «Гаряче літо». На думку літературного оглядача газети «Франкфуртер альгемайне» Р. Вінтера, інтерес до роману Тімма пояснюється й гострою темою цього твору, і незаперечним талантом молодого автора.

У романі «Гаряче літо» відображені студентські виступи в західнонімецьких університетах у 60-х роках, показано критичне ставлення молоді до політики ХДС—ХСС, посилення се-

МАРЛОН БРАНДО—
РЕЖИСЕР

ред молоді лівих настроїв. Письменник майстерно побудував сюжет твору і, головне, чітко виявив своє ставлення до цих подій, дав їм цілком недовозначну оцінку. Саме це викликало навколо роману Уве Тімма гострі суперечки.

Реакційна критика, очевидно, роздратована тим, що письменник не приховує своїх симпатій до лівих сил у ФРН, пише про «Гаряче літо», що автор цього роману «несвідомо зазнав впливу того, що на Сході називають соціалістичним реалізмом». На це Уве Тімм відповів: «Соціалістичний реалізм? Я можу лише сказати, що мене насамперед цікавить місце людини в суспільстві, взаємини між людиною й суспільством. Я прагну знайти правильний підхід до цих проблем. Якщо ж декому з критиків не подобаються вчинки моїх героїв, не подобається моє ставлення до певних суспільних явищ, це не може змінити моєї позиції, як би ці критики не називали мої літературні засоби й прийоми».

ВИЗНАННЯ
ВЕЛИЧІ ХАРДІ

Під таким заголовком англійська газета «Морнінг Стар» розповідає про видання збірки найкращих новел відомого англійського письменника Томаса Харді (видавництво Макміллан, Лондон).

До кожної новели дається передмова, написана сучасним критиком. У зв'язку з цими передмовами Арнолд Кеттл пише: «Нині часто твердять, що Харді неможливо зрозуміти, не знаючи економічних і соціальних, а також і культурних змін, що відбулися в аграрній Англії XIX століття».

На думку Кеттла, передмова до «Джуда непомітного» Террі Іглтона — одна з найкращих статей, в якій творчість Харді розглядається з марксистської точки зору.

В усіх критичних статтях відзначено «історизм» Харді — якість, яка відрізняє його майже від усіх англійських письменників після Скотта.

Арнолд Кеттл стверджує, що Харді реаліст, якщо під цим словом розуміти мету його творів: осмислити і навіть змінити дійсність.

Драматична доля індіанських племен не раз привертала увагу американських кінематографістів. Марлон Брандо відмовився від «Оскара» на знак протесту проти сегрегації індіанців у США. Щоб спростувати твердження деяких журналістів, що то була лише рекламна витівка, Брандо почав знімати фільм про геноцид індіанців на заході країни. Він грає тут головну роль — полковника, якого вже замучила совість, але той, виконуючи наказ, далі вбиває «червоношкірих». Брандо доводить, що докори сумління нічого не варті, якщо вони не спираються на конкретні вчинки. Жадоба наживи гнала колоністів на нові родючі землі й прирікала на смерть цілі племена. Марлон Брандо заявив, що прибуток від прокату фільму піде у фонд допомоги американським індіанцям.

НОВЕ
ПРО БРУНО ТРАВЕНА

Як відомо, кілька років тому німецькому літературознавцю Р. Рекнагелю вдалося нарешті встановити, хто з письменників приховувався під іменем Бруно Травена. Але пошуки і дослідження, пов'язані з його особою і творчістю, тривають. От і тепер у мексиканському журналі «Сьємпре» з'явилися цікаві матеріали. Вдалося розшукати два рукописи, які є частинами задуманого Травеном великого дослідження «Мистецтво індіанців». Важають, що ця робота письменника належить до 1926—27 років, коли Травен глибоко зацікавився історією корінних жителів американського континенту.

Знайдені рукописи є окремими розділами задуманої Травеном праці. В них автор розповідає про мистецтво індіанських різьбярів, а також про індіанський дитячий малюнок. Журнал «Сьємпре», друкуючи уривки з найдених рукописів, пише, що в них ще раз виявилися глибокий інтерес Травена до історії індіанського народу, щире співчуття письменника до його трагічної долі.

Студенти освітнього центру імені В. І. Леніна.

ОСВІТНІЙ ЦЕНТР ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА

На Кубі, поблизу Гавани працює освітній центр, названий іменем В. І. Леніна. Тут готуються кадри для народного господарства. У 24 учбових корпусах здобувають освіту 4 500 студентів. Освітній центр має 37 лабораторій, на його території 20 спортивних майданчиків, 2 плавальних басейни, лікарня, клуби, виставочні і кінозали.

Навчальний процес передбачає тісний зв'язок теорії з практикою. Близько 3 000 студентів молодших курсів працюють у сільському господарстві, понад 700 старшокурсників — у промисловості.

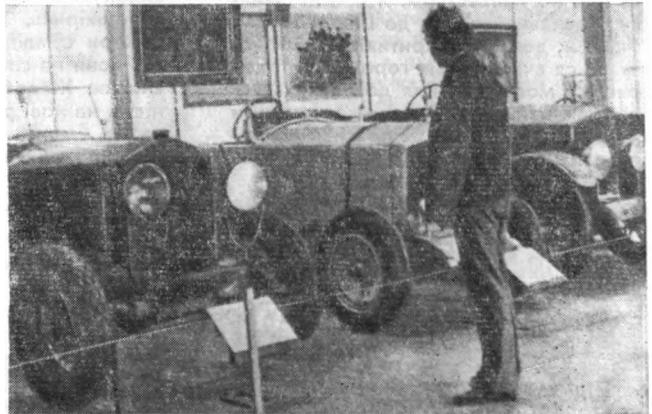
Американська система охорони здоров'я налічує 1800 поліклінік, 7500 лікарень і 350 000 приватних лікарських кабінетів. Медична допомога платна і весь час дорожчає. Торік американці витратили на лікування вдвоє більше, ніж 6 років тому. Вартість одного дня перебування в лікарні порівняно з 1960 роком виросла на 204 проценти і тепер становить 92 долари.

«Ганьбою народу» назвав публіцист

МУЗЕЙ «ТАТРИ»

Автомобілі з маркою «Татра» відомі далеко за межами Чехословаччини. У місті Копржівниці, відкрито заводський музей. В ньому зібрано майже всі моделі машин, створені заводом. Бракує лише автомобіля під назвою «Президент» (1897 р.). Він експонується у Празькому технічному музеї. Поряд з ветеранами автомобілями представлені менш відомі вироби заводу — аеросани, спортивні машини.

ЛІКУВАННЯ ПО-АМЕРИКАНСЬКИ

Д. Гейгер становище, коли лікарня відмовляється прийняти хворих, які не мають рахунку в банку. Кардіолог М. Макроу відмовився від медичної практики. Своє рішення він пояснив тим, що не може працювати в умовах, коли першим питанням до хворого є: «Чи маєте ви гроші?»

Американці протестують проти зростання вартості медичного обслуговування.

ЖІНОЧИЙ МАРАФОН

Досі у змаганнях з марафонського бігу (42 км 196 м) брали участь виключно чоловіки. Нещодавно у Вальднілі (ФНР) відбувся старт першого жіночого марафону. В ньому змагалось 48 спортсменок. З них не дійшли до фінішу лише 5 учасниць. Цікаво, що під час останніх олімпійських ігор у змаганнях з марафону із 74 учасників - чоловіків зішло з дистанції 14.

Кімната в будинку для пенсіонерів.

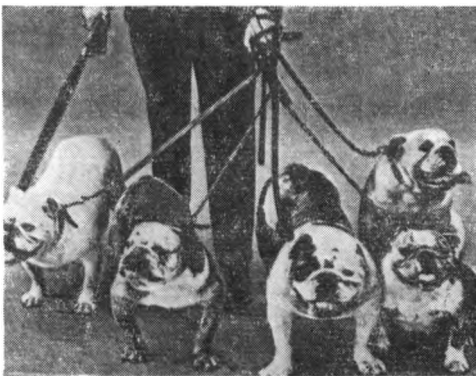
ЗІГРІТА СТАРІСТЬ

У НДР — близько 3,5 мільйона пенсіонерів. Держава робить все можливе, щоб зігріти їхню старість, зокрема, щоб подбати про самотніх людей. Багатоповерховий будинок для пенсіонерів, що його 3 роки тому звели у місті Зуль, тепер широко відомий у республіці. Тут кожний із 100 мешканців має окрему кімнату з усіма вигодами. Проектувальники, врахувавши психологічні особливості літньої людини, передбачили в будинку холи для зустрічей, кімнати-майстерні, приміщення для бібліотеки, медпункт.

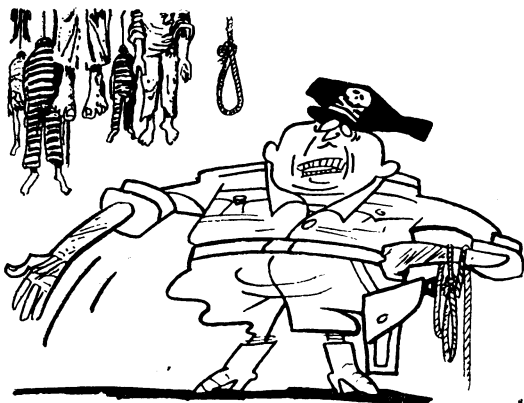
«Зульська модель» визнана найвдалішою серед споруд такого призначення. Тепер в країні понад 60 таких будинків.

СОБАЧА ПРОБЛЕМА

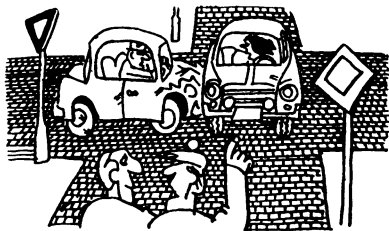
«Торік у Англії з'явилось на світ 297 мільйонів тварин, яких годують і виховують у своїх помешканнях англійці, — пише «Санді таймс». — Це втричі більше, ніж дітей». Особливо обтяжливим є утримання великих собак. Не говорячи вже про те, що тижневе меню їх складається з півкілограма протеїнів, а це в масштабі країни становить сотні тисяч тонн найціннішої складової частини продуктів харчування, собаки загризають велику кількість свійських тварин у сільській місцевості, нерідко стають розповсюджувачами хвороб і винуватцями транспортних катастроф. Нагадуючи, що «Королівське товариство по боротьбі з жорстоким ставленням до тварин» з'явилось у Англії на 60 років раніше, ніж «Товариство по боротьбі з жорстоким ставленням до дітей», «Санді таймс»

висловлює жаль з приводу того, що досі не існує організації по охороні прав людей, які не піддаються манії «собачництва».

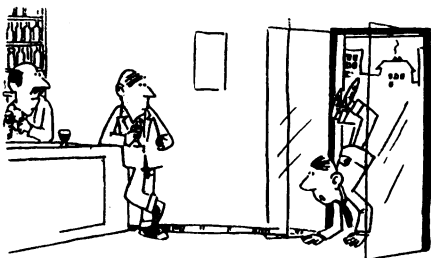
Генерал Піночет: — У Чілі спокійно.
Протягом тижня — жодного пострілу...
«Руде право», Чехословаччина

— Ясна річ, за кермом жінка.
«Ейленшпігель», НДР

«Таймс», Англія

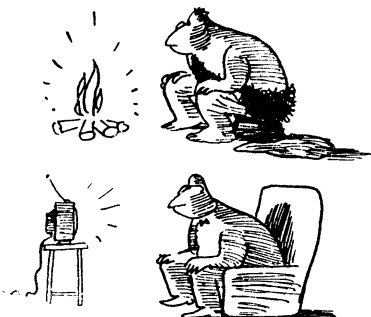

— Я присягнувся, що в бар ні го-
гою...

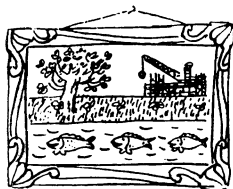
«Еуропео», Італія

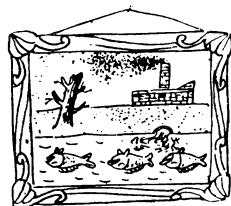
«Фольксштімме», Австрія

«Ейленшпігель», НДР

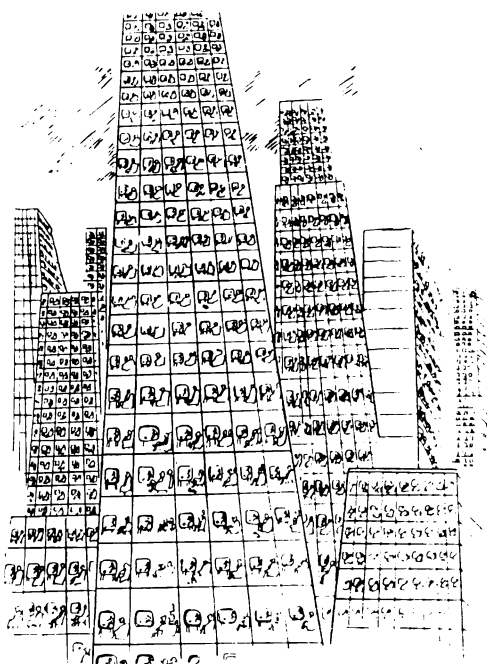

Пейзаж.

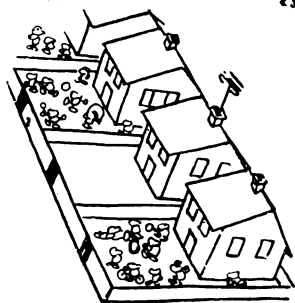
Натюрморт.

«Польша», Польща

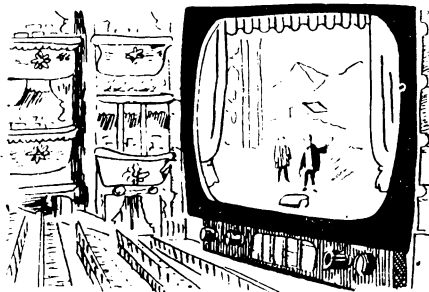

Телефутбол.

«Урзіка», Румунія

«Горісонт», НДР

— Це ідея нашого художника. Ми хочемо, щоб глядачі почували себе, як удома.

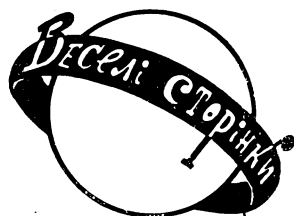
«Шайцер ілюстрірте», Швейцарія.

«Фіlm а дівадло», Чехословаччина

«Дікобраз», Чехословаччина

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

**Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич,
Валентина Шевченко.**

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.
Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 27528. Здано до набору 11. XII. 1974 р. Підписано до друку 30. I. 1975 р. Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізич. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,38. Тираж 50.390. Ціна 60 коп. Зам. 06857.

«ВЕСЬ МИР», № 3. 1975 (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник». 252133. Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94.

Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 20,38. Тираж 50.390. Цена 60 коп. Зак. 06857.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.**

В С Е
В С Е
В С Е
В С Е
В С Е

46
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т